

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

yeni türkiye'de islâmlık

bilgi yayınevi

*gotthard
jäschke*

yeni türkiye'de islâmlık

bilgi yayınevi *gotthard
jäschke*

MİLLÎ EĞİTİM BAKANI
SAYIN İSMAİL ARAR'IN,
«YENİ TÜRKİYE'DE İSLÂMLIK»
KİTABI HAKKINDAKİ GÖRÜŞÜ:

«Prof. Gotthard Jäschke'nin yayınlandığı günden beri (1951) kütüphanemde bulundurduğum «Der İslam in der Neuen Türkei = Yeni Türkiye'de İslâm Dini» adlı değerli eserinin Türkçeye kazandırılmasında ufak da olsa katkım bulunduğu için kendimi mutlu sayıyorum. Türkçede bir benzeri bulunmayan ve Prof. Jäschke'nin öteki eserleri gibi titiz ve dikkatli bir çalışmanın ürünü olan bu incelemenin Türk aydınları için yeni araştırmalara yol açacağını sanıyorum. Çevirinin bir özelliği de, Sayın Profesörün kitabını yayınladıktan sonra «Die Welt des Islam = İslâm Âlemi» dergisinde yayınladığı, konu ile ilgili yeni araştırmaları da kapsamış olmasıdır.»

Prof. Gotthard Jäschke'nin bu önemli kitabında, Atatürk'ün önderliğiyle başlayan batılılaşma döneminde; devletin şekli için yapılan çekişmeler, hukukun dünyevileştirilmesi, ibadetin ve Kur'an'ın Türkçeleştirilmesi, dinî yönetim, din adamlarının yetiştirilmesi, din öğretimi, layiklik, İslâmlığın ülkemizde bugünkü durumu, İslâmcılarla Atatürkçüler arasındaki mücadele gibi, kuşkusuz her aydınımızı ilgilendiren sorunlar, belgelere dayanılarak, bilimsel bir yöntemle incelenmektedir.

BİLGİ YAYINLARI
ÖZEL DİZİ : 10

Birinci Basım
Şubat 1972

BİLGİ YAYINEVİ
Sakarya Caddesi, 8
Yenişehir, Ankara
Telf. : 17 74 03 - 12 50 67

GOTTHARD JASCHKE

YENİ TÜRKİYE'DE İSLÂMLIK

Türkçesi: Hayrullah Örs

BİLGİ YAYINEVİ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Kapak Düzeni: Fahri KARAGÖZOĞLU

BİLGİ BASIMEVİ - ANKARA, 1972

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İÇİNDEKİLER

Bu baskı için Milli Eğitim Bakanı İsmail Arar'ın Önsözü	7
Yeni Türkiye'de İslâmlık (Önsöz)	9
GİRİŞ:	
1. Osmanlı İmparatorluğunda Şeriat'ın Geri Plana İtilişi ...	11
2. Milliyetçilik ve Reformculuk Arasında Şeriat	22
3. Ziya Gökalp, Mehmet Akif ve Mehmet Şemsettin	14
I. MUSTAFA KEMAL'IN (ATATÜRK) ÖNDERLİĞİNDE TÜRKİYE'NİN MODERNLEŞMESİ:	
1. Devlet Şekli İçin Çekişmeler	19
2. Hukukun Dünyevileştirilmesi ve Batı Uygarlığının Alınması	22
a. Şeriat Mahkemelerinin Kaldırılışı	22
b. İsviçre Medenî Kanununun Alınışı	23
c. Ceza Kanununun Modernleştirilmesi	24
ç. Dinin Anayasadan Çıkarılması	25
d. Vergi ve Toprak Hukukunda Reformlar	26
e. Şapka ve Kılık	28
f. Takvim Reformu ve Tatil Günleri	29
g. Latin Yazısının Alınması	31
h. Soyadları ve Unvanlar	32
i. Dinin Korunması ve Kötüye Kullanılması	33
3. Mistisizm, Büyü ve Evliyalara İnanış	33
II. İBADETİN VE KUR'ÂN'IN TÜRKÇELEŞTİRİLMESİ	
1. Yeni Devlette İbadetler	39
2. Ziya Gökalp'a göre ve Cumhuriyetle İbadetin Türkçeleştirilmesi	42
3. Türkçeleştirilen Ayinler	43
a. <i>Hutbe</i>	43
b. <i>Ezan</i>	45
c. <i>Namaz</i>	47
ç. <i>Kur'ân Metni</i>	47
4. <i>Kur'ân ve Mevlût Okuyanlar</i>	49
a. <i>Cüz'-han</i>	49
b. <i>Devir-han</i>	50
c. <i>Sure-han</i>	50
ç. <i>Aşır-han</i>	50
d. <i>Na't-han</i>	51
III. DİNİ YÖNETİM	53

IV. DİN ADAMLARININ YETİŞTİRİLMESİ	69
V. DİN ÖĞRETİMİ	81
VI. LAYİKLİK	95
1. Atatürk'ün Zamanında Layikliğin Menşei ve Gelişmesi	95
2. İnönü Zamanında Layikliğin Yeniden Gözden Geçirilmesi ve Korunması	98
3. Bazı Türbelerin Yeniden Açılışı	104
BİTİM	107
EK 1. 1922'deki Osmanlı Sözde Halifeliği	115
EK 2. Ortaokullarda Din Öğretimi	127
EK 3. İslâmîliğin Türkiye'de Günümüzdeki Durumu	129
EK 4. Türkiye'de Din Adamları Problemi	141
EK 5. İslâmcılarla Atatürkçüler Arasındaki Mücadele	143
EK 6. Türkiye'de Din Adamlarının Yetiştirilmeleri Üzerine	149
EK 7. Ayasofya'da Yeniden Ayin mi?	155
DİZİN, NOTLAR VE AÇIKLAMALAR	157

ÖNSÖZ

Prof. Gotthard Jäschke'nin, yayınlandığı günden beri (1951) kütüphanemde bulundurduğum «Der İslam in der Neuen Türkei = Yeni Türkiye'de İslâm Dini» adlı değerli eserinin Türkçeye kazandırılmasında ufak da olsa katkıım bulunduğu için kendimi mutlu sayıyorum.

Türkçede bir benzeri bulunmayan ve Prof. Jäschke'nin öteki eserleri gibi titiz ve dikkatli bir çalışmanın ürünü olan bu incelemenin Türk aydınları için yeni araştırmalara yol açacağını sanıyorum.

Çevirinin bir özelliği de, Sayın Profesörün kitabını yayınladıktan sonra «Die Welt des Islam = İslâm Âlemi» dergisinde yayınladığı, konu ile ilgili yeni araştırmaları da kapsamış olmasıdır.

Prof. Jäschke Türk okuyucuları için yabancı bir isim değildir. Bununla beraber biyografisini ve eserlerini öğrenmek isteyenler Türk Tarih Kurumu Belleten'in 110 ve 112'nci sayılarına başvurabilirler. Belleten'in 112'nci sayısında adları verilen kitaplarından sonra profesörün Türkçe olarak iki kitabı daha yayımlanmıştır ki bunlar da Türk Tarih Kurumu yayınları arasında çıkmış «Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi» ile «Türk Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri»dir.

Türkçe çevirinin son tashihlerini bizzat gözden geçirmiş olan Prof. Jäschke'ye Türkiye ve Türk tarihi ile ilgili çalışmalarından dolayı şükranlarımı sunar «Emeritus Profesör» olarak devam ettiği akademik kariyerinin bundan sonraki bölümünde de başarılar dilerim.

Ankara, 12 Şubat 1972

İsmail Arar
Millî Eğitim Bakanı

YENİ TÜRKİYE'DE İSLÂMLIK*

ÖNSÖZ

H. A. R. Gibb, «Modern Trends in İslâm» adlı kitabında, Türk Devriminin dinsel yönünün henüz gereği gibi derin bir şekilde incelenmemiş olduğunu yazar. Böyle bir araştırma, günümüzdeki İslâmlık için önemli olan üç alanı içine almalıdır: Bu dinin tarihinde en erken meydana gelen Yasa (Şeriat), ancak çok daha sonra gelişerek bağımsız bir bilim haline gelen «Naslar» (Kelâm), en sonda bunlara katılan, her yerde ve mutlaka kabul edilmemekle birlikte özellikle Türk topraklarında çok itibar görmüş olan gizemcilik (Tasavvuf). Halkın ve aydınların dinsel görüşlerinin son otuz yıl içinde değişiklikler gösterip göstermediklerini, göstermişse bunun ne ölçüde olduğunu, dinsel yayınlara ve doğrudan doğruya bu memlekette yapılacak titiz gözlemlere dayanarak saptamak gereklidir. Sosyal ve siyasal devrimin hemen hemen tek etkeni Türk milliyetçiliği olduğu için, biri bu akımın düşünce alanında babası (Ziya Gökalp) öteki de yürütücüsü (Atatürk) olan iki kişinin dine karşı durumları önemlidir. Bu bakımdan Ziya Gökalp hakkında Uriel Heyd'in (Foundations of Turkish Nationalism) adlı kitabı etraflı bilgi vermektedir, Atatürk için de ben kısa bir eser yazmıştım. Milliyetçiliğin Atatürk'ün sağlığında sosyal ve dinsel gelişmelere ne kadar kuvvetli bir etki yaptığı, H. E. Allen'in «The Turkish Transformation» adlı eserinde görülür. Atatürk'ün ölümünden sonra Avrupa ve Amerika gazetelerinin okuyucuları arasına, Türkiye'de bir dinsel uyanış haberleriyle karşılaşırız. Bunda gerçekten bir halk hareketi mi, yoksa İslâmlığa yeniden daha fazla yetke kazandırmak isteyen belirli çevrelerin çabaları mı bahis konusudur ve bu dinsel istekler hangi yönde gelişmektedir? Ziya Gökalp'in, ya da Birinci Dünya Savaşı günlerindeki reformcuların düşüncelerinin etkisi sezilebilmekte midir? Hattâ bir İslâm «Millî mezhebi»nin başlangıçları mı görülmektedir?

* Der Islam in der neuen Türkei:

Die Welt des Islams. N. S., Vol. I (1951).

Bu kitap, bu konuyu sadece hukuk bakımından incelemektedir ve bunda özellikle Türkiye Cumhuriyeti kanun, tüzük ve Bakanlar Kurulu kararlarına dayanılmış, ama Tanzimat ve Meşrutiyet devrinin bu alandaki kanunları da göz önünde bulundurulmuştur. Bunda tabiatıyla Şeriat'la karşılaştırmalar ön planda yer almaktadır, fakat dinin uygulanması ve bunun örgütleriyle ilgili sorular da, resmi metinlere dayanılarak, cevaplandırılmıştır. Bu eserin tamamlanması, hatta düzeltilmesi gereken noktaları bulunduğunu pek iyi bilmekteyim. Sayın Franz Taeschner'e ve öteki meslektaşlarıma, göstermiş oldukları yardımlar dolayısıyla candan teşekkür borçluyum.

Münster (Westfalen), Temmuz 1950

G. JASCHKE

GİRİŞ

1. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ŞERİAT'IN GERİ PLANA İTİLİŞİ

«İslâmlık kelimenin tam anlamıyla yasa dinidir... Müslümanlara, hayatın bütün sorularının karşılıklarını Peygamberin aracılığıyla Allahtan almalarını ve her yaptıklarında en kesin kurallara tam tamına uymalarını emreder...Onlar bunu Allahın kulları, aile üyeleri, teokratik devletin uyrukları olarak yapmak zorundadırlar.»¹ Bu nedenle dinsel yasa (Şari'a, Osmanlıcada: Şeriat, yada Şer'i Şerif), «İslâm düşüncesinin ana çizgisi, İslâmlığın kendiliğinin özüdür. Kaçınılmaz Ödevler Bilgisi olarak, İslâm dinini kabul etmiş olanların tüm dinsel, politik, sosyal, ailevi ve kişisel hayatlarını istisnasız ve sınırsız olarak kapsar ve başka dinlerden olanları ancak, yaşayış tarzları İslâmlığa herhangi bir şekilde engel olmadığı sürece hoşgörü ile karşılar. Şeriat'ın doğuşundaki ana yönseme, hayattaki bütün ilintileri din bakımından değerlendirmek olmuştur.»² Ama gerçekte Şeriat'ın bütün hukuka değgin tarafları her zaman ve her yerde sınırsız bir şekilde kabul edilmiş değildir. Meselâ hiç bir zaman İslâm devlet hukukunun tamamıyla kâfi geldiği bir devlet olmamıştır. Ticaret hukukunda Şeriat (meselâ faiz yasağı) hiç bir zaman gerçekten uygulanmış değildir; Müslümanların anlayışlarına göre doğrudan doğruya Tanrı tarafından konmuş olan, bazı kere insanlığa sığmayan «hadd» (dayak) cezaları pek nadir olarak uygulanmıştır. Daha Abbasî'ler zamanında, dinsel ve dünyasal diyebileceğimiz iki çeşit hukuk meydana gelmişti. Osmanlı sultanlarının kanunları (*Kanunnameler*) Şeriat'ı yeni koşullara göre yorumlamak, ya da tamamlamak için çıkarıldıkları halde, gerçekte sık sık onunla karşıtlık halindedirler.

«*Gülhane Hattı Humayunu*» ile başlayan reform kanunu (*Tanzimat*), nazarı olarak Şeriat'ın yürürlüğüne bağlanmakta ise de, onun alanına zincirleme birçok girişleri içinde toplar. Doğrudan doğruya ve hiç bir alıştırma devresine lüzum görülmeksizin, 1850'de Fransa Ticaret Kanunu ve 1856'da Fran-

sa Ceza Kanunu alındı, sadece bu sonuncuda İslâm hukukundaki öç alma (*kıyas*) hakkı muhafaza edilmişti. Borçlar ve aynî haklar kanunları alanında, Şeriat—hem de tamamıyla Hanefî hukuk okuluna dayanarak—devlet Kanunu olarak ilân edilmekle yeni yola gidiliyordu. *Ahkâm-ı Adliye Mecelleleri*, 22 mart 1869 tarihli protokolla, Fıkıh kitaplarına başvurmayı lüzumsuz kılacaktı. Burada yeni olan, sadece Avrupa'dan alınma kanunu maddeler halinde düzenlemek değildi; devlet kanun metnine tamamıyla uyulmasını emretmekteydi ve böylece, o zamana kadar çok makbul tutulan, **Burhanettin İbrahim el Halebî'nin** «*Mühtak'ı Abhur*» adlı hukuk kitabından bu metnin önemi çok üstündü. Çünkü bu yeni kanun kitabını birinci planda uygulamaları düşünülen (*Mehakim-i Nizamiye*) ancak şüpheli durumlarda Fıkıh kitaplarına başvuracaklardı.

Genç Türkler bir adım daha ileri gittiler ve 1917 tarihli geçici Aile Hukuku Kanununda başka İslâm mezheplerinin öğretilerini de gözönünde bulundurdular ve evlenecek olan çiftlerin, önceden tek eşlilik için sözleşebilme-leri gibi, açıktan açığa Şeriat'la çelişen cüretli bir adım attılar. Meşrutiyet devri kanunlarının (1908-1920) Şeriat'la olan başka ayrılıkları özel bir araştırmayı gerektirir.

2. MİLLİYETÇİLİK VE REFORMCULUK ARASINDA ŞERİAT

Günümüzde ve yakın geçmişteki bütün İslâm reform hareketleri **Cemaleddin el Afgani'ye** (Ölümü 1897) dayanır. Bu adam «*aynı zamanda filozof, yazar, hatip ve gazeteci, fakat bütün bunların üstünde politikacı*» idi.³ Onu—haklı olarak—Panislâmizm düşüncesinin babası sayarlar; İslâm dünyasının bütün merkezlerindeki uzun çalışmalarında aynı zamanda Müslüman milletlerin düşünce bakımından yenileşmeleri için yorulmak bilmeden çabalamıştı ve bunu onların siyasî özgürlüğe kavuşmalarının tabii bir sonucu olarak görmekteydi. Sonunda bütün Müslümanların bir halifenin önderliği altında birleşmelerini amaç olarak tasarımıladığı milliyetçiliğin bütün Müslüman Yakın Doğuda uyanmasına sebep olduğu gibi, aynı zamanda 20. yüzyılda İslâm-lığın en önemli iki reform akımına da etki yapmıştı: Hint Modernciliği ile Mısır'ın Reformculuğu.

Hint'lilerin reform hareketlerinin çıkış noktası, hayranı oldukları modern uygarlığın nimetlerinden yurttaşlarını faydalandırmaktır; fakat en büyük dilekleri İslâmlığı başka dinden olanlara karşı savunmak gibi görünmektedir. Bu, özellikle Şii mezheplerinde ve sapkın bir mezhep sayılan «*Ahmediye*»de büyük ölçüde ön planda gelmektedir. Çok mükemmel bir din savunucusu olan **Muhammed İkbal** (Ölümü 1938) 6 konferansta İslâm inancının esaslarını açıklamış ve bu arada, Şeriat'ın gelişmesi imkânlarını araş-

tırmıştı. Onun ülküsü bir *İslâm Milletler Cemiyeti* idi. Milliyetçiliği reddetmektedir, fakat Pakistan projesini tutmuştur. Şiirlerinden biri Hint Müslümanlarının millî marşı olmuştur.

Cemaleddin el Afgani'nin en ateşli öğrencisi **Muhammed Abduh** (Ölümü 1905) idi. Muhammed Abduh, gerekçeleri kültürel olmaktan çok dinsel olan Mısır reformculuğunun kurucusu olmuştur. Onun savaşının merkez noktasını şeriat'la çatışmaları teşkil eder. Muhammed Abduh, İslâm uygarlığının gelişmemesinin baş nedeni olarak şeriat'ın donmuş halini görmektedir. Bunun için, dört tarihî mezhep dinsel bir borç haline getirilen, büyük din bilginlerinin (Daha doğrusu şeriat bilginleri: Ulemâ) yetkilerinin kayıtsız şartsız kabul edilmesi ve onların peşinden körü körüne gidişi (*taklît*) kınamaktadır. Bunların yerine ana kaynakları bağımsız incelemenin (*içtihat*) kapılarını yeniden açmak ve bu yoldan zamanın koşullarına ve ümmetin mutluluğuna uygun yeni söz birliklerine (*icmai ümmet*) erişmekti. Onun ideali, ilk Müslümanların (*eslâf*) sade diniydi. Ama onun dayandığı bu «*Kök İslâmlık*» tarihî bir gerçek değil, çok ülküleştirilmiş bir İslâmlıktı; dogmatizmi de en eski kaynaklarından yeniden geliştirilecek yerde, hemen hemen tamamıyla, Muhammed Abduh'un daha genç yaşında bağlanmış olduğu **el Gazali**'den alınmaydı. Tasavvufun mirası olarak da onda, üzerinde tartışmadığı, fakat kısmen ibadetten fazla, dinî-ahlâkî anlamlar verdiği beş direkte (*erkân*) görülmektedir: Namaz onca Tanrının karşısında küçüklüğünü kabul, oruç itaata alışmak, zekât insan sevgisinin uygulanması, hac da Müslümanlar arasındaki eşitlik ve birliğin belirtilmesi ve kuvvetlendirilmesidir. Peygamberliğe de aklî ve ahlâkî yorum yapılmaktadır: Tek tek insanlar hiç şüphesiz, hayatta tabii bir ahlâkî gerçekleştirebilirler; ama toplum, eğitime muhtaçtır, işte bu da peygamberlerin görevidir. Muhammed Abduh'un teolojisinin dinsel muhtevası aşağı yukarı: Tanrıya karşı küçüklüğünü bilmek, Muhammed'e saygı duymak ve Kur'an'a hayran olmaktır. Yasa dinini ahlâkîleştirmek ve içrekleştirmek için çabaları sırasında, İslâmlığın yaratmış yada eskiden sahip olmuş bulunduğu, ve Batı ile olan tartışmalarında çok daha işine yarayacak birçok değerleri de bir tarafa bırakmıştı.

Muhammed Abduh'un başarısı, Sünnî Müslümana Batı yolunun kapısını açmak ve bu yolda onu birkaç adım ilerletmek olmuştur. Hattâ, o zamana kadar tamamıyla ortaçağı sürdürmüş olan, Kahire'deki el-Ezher medresesi öğretimine kısmen de olsa yeni bir ruh aşılayabilmişti; ama onu, süregelen mezhep görüşünü bırakmaya kandıramamıştı; el Ezher'in yayın organı olan *Nur el-İslâm* (Müslümanlığın ışığı) gene eski yolunda devam etmiş, buna karşılık, Selefiye'nin aylık mecmuası olan *el Manar* (Deniz feneri), Abduh'un ölümünden sonra, onun baş öğrencisi **Muhammed Reşid Rıza** (Ölümü 1935) tarafından da, tamamıyla onun yolunda yayını sürdürmüştü.

Türkiye'nin, Tanzimat devrinde Batıya yönelmesinden sonra moderncilik akımının etkisine kapılmış olduğu söylenebilir. Ama buradaki modernci-

likte Şeyh Muhammed Abduh'un anladığı anlamda bir reform, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce hemen hemen hiç bahis konusu olmamıştı. Burada önce yalnız kökten bir milliyetçilik ön plana geçmişti, bunun önderi de Ziya Gökalp'ti. Ancak ona karşı tepkiden, Mehmet Akif'in önder olduğu İslâmlıkta reform taraflılığı gelişti; Mehmet Akif, Muhammed Abduh ve Mehmet Sait Halim Paşa'nın bir öğrencisi idi, bunların da bir zaman baş amaçlarının milliyetçilikle savaş olduğu anlaşılmaktadır.

3. ZİYA GÖKALP, MEHMET ÂKİF VE MEHMET ŞEMSETTİN

a. ZİYA GÖKALP

Şeriata karşı en şiddetli hücumu Ziya Gökalp «*Şeyhülislâmluk*» adlı şiiriyle yaptı; bunda: «*Kendi hukukunu kendi doğurmayan, yasasını gökten inmiş ve değişmez sayan bir devlet, devlet değildir ve bağımsızlığını sürdüremez; dünya, değişmeyen bir varlığı taşıyamaz*» demektedir.⁴ Buna benzer düşünceler onun «*Devlet*», «*Halife ve Müfti*» adlı şiirlerinde de görülmektedir. Bunlarda Ziya Gökalp, sadece örf'e (âdet) uyan hukuk-u devlete, dolayısıyla onun yasama faktörlerine, halifeye ve (daha doğrusu: sultan) ve Mebuslar Meclisine (Âyan'a değil) tavsiye etmektedir. Bu istekleri nasıl açıklanabilir?

Ziya Gökalp üzerine yapılacak sistemli bir araştırmada onun bütün yazılarını ele almak gerektir; ama bunlar çok dağınıktır ve tam olarak hiç bir yerde bir araya getirilmiş değildir. «*Foundation of Turkish Nationalism*» adlı kitabı bu yönde ilk deneme olan U. Heyd, haklı olarak, Ziya Gökalp'in öğretilerindeki çeşitli anlaşılmazlık ve çelişmelerin, onun fikrî gelişmesinin, akılla duygu arasındaki çekişmesinin, aynı zamanda kendince zorunlu gördüğü, günün siyasî durumuna uymasının sonucu olduğunu ileri sürer. Her ne kadar gelenekçi ruhla yetiştirilmişse de Ziya Gökalp, çok erkenden tasavvufun ve usçuluğun (rasyonalizm) etkisi altında kalmıştı; bunlar onu gelenekçi İslâmlıktan uzaklaştırdı. Dinin temel ödevlerinin (*erkân*: direkler) meselâ zekâtın usçu ve toplumbilimci açıklamasının izlerini daha ilk şiirlerinde görmekteyiz; onun, İslâmlığın da bütün öteki dinler gibi, toplum şartlarının değişmelerine uyduğu iddiası, içinde yetişmiş olduğu koyu dindarlar çevresine ihtilâlcî düşünceler olarak görünmüş olacaktır. Onun iman birliği inancı İslâm kardeşliği düşüncesine dayanıyordu ve sonradan, Durkheim'in toplumun bireylere üstünlüğü öğretisi bunu sadece kuvvetlendirdi. Böylelikle, yetkeye dayanan ve ta kıyamet gününe kadar değişmeyecek metinler (*nas'lar*) üzerine kurulu gelenekçi şeriata (*nakli şeriat*) değil, fıkıh tarihinde arasına beşinci kaynak (*asl*) mevkiine çıkarılan genel alışkanlıkların (ahlâk ve âdetler; örf), İslâm toplumunun kolektif şuurunun, «sosyal şeriat'ın» (içtimaî şeriat), bütün hukukun kaynağı

olduğu düşüncesine erişti. **H. A. R. Gibb**'in «*tamamıyla sübjektif ve İslâm düşüncesinin esaslarıyla asla bağdaşamaz*» gördüğü bu teori, «*hâkim ve muteber olan kanun anlayışına karşı tam bir ihtilâl*»⁵ demekti; çünkü bu düşünce doğrucu şeriat'ın tamamıyla kaldırılmasına varıyordu. Ziya Gökalp, Atatürk zamanında gerçekleşen bu sonucu bütün genişliğiyle kavramışa, sadece «*Meşrutiyet çağına*» ilmî bir temel vermek istemişe benzemektedir. Ama yaşamayı ve adalet işlerini sadece devletin görevi olarak saydığı ve devleti İslâm hukuk bilginlerinin (*ulema*) her türlü etkisinden kurtarmak istediği için, şeriatın tamamıyla bir kenara bırakılması ile sona ermesi zorunlu olan bir hukuk gelişmesinin öncüsü oldu. Öğrencisi **Halim Sabit**'in yeni bir sosyal «*icthâat teorisiyle*» tamamladığı (*örf*) teorisi, skolastik zihniyete ağır bir darbe vurmuştu.. ama bundan fazlasını da millî «*dogma*»sı ile yaptı.

Léon Cahun'ün «*Introduction à l'Histoire de l'Asie*» adlı romanı eserinin etkisi altında kalarak ve **Hüseyin zade Ali** ile olan dostluğu sonucu, aynı dille birbirine bağlı milleti toplumun en üstün şekli olarak görmeye başladı. Böylece «*Turan*», bütün Türk kavimlerinin yurdu ve onun için asıl ülkü (*mefkûre*) oldu; hatta siyasî bakımdan zamana uymaz hale geldikten sonra bile bu düşüncesine bağlı kaldı. Onun ülküleştirme eğilimi özellikle, Orhon yazıtlarıyla öğrenilmiş olan eski Türk gelenek ve göreneklerini anlatışlarında görülür. Hayatının son yıllarında bile kendini Şamanizm üzerine geniş incelemelere vermişti. Ama bunlarda göze çarpan o çocuksuluk onun bütün tarafsız eleştiricilerinin üzerinde durdukları büyük hizmetini unutturmamaktadır. Daha **A. Muhiddin** onun için: «*Ziya Gökalp bir arayıcı ve bir kâhindir; o, Türk milliyetçiliğine anlam ve ülkü verdi... 'Kızıl Elma'sı onun, bütün taklitlerden uzak, Türklüğün ruhunun en derinlerinden doğan bir halk kültürüne olan özleminin sembolüdür...*»⁶ der. **G. Bergsträsser**, «*Onun büyük hizmeti millî olan şeylerin doğruluk ve gerçeklik değerini savunarak millî şuuru uyarması olmuştur*»⁷ demektedir. **J. Deny**, «*O, millî şuurun ve ülkünün bir havarisi idi... her şeyde ırkının en yüce ve en asil düşüncelerine sahipti.*»⁸

Avram Galanti de: «*Eğer yeni Türkiye'nin tarihi yazılacak olursa, onun adı ve milletin şuuruna yerleştirmiş olduğu Türklük, her şeyden evvel altın harflerle yazılacaktır*» görüşünü ileri sürer.⁹

Ziya Gökalp'in öğretisinin temeli **Hüseyin Zade Ali**'den almış olduğu şu paroladır: (*Kültürü*) *Türkleştirmek, İslâmlaştırmak, (Uygarlığı) modernleştirmek*. Bunların üzerine kurduğu programda İslâmlık daha başlangıçta pek az yer almaktaydı, zamanla ona verilen yer daha da darlaşacaktı. Hiç şüphesiz Z. Gökalp'in ilk yıllardaki şiirlerinde, İslâmî şekillere büründürdüğü sıcak bir dinsel duygu vardır. G. Bergsträsser'e göre o da, sünnî dindarlığını ılımlı tasavvulla kaynaştırmak yolundaki Türk geleneğine bağlı kalmıştı. Gerçi onca ahlâk, çoğu zaman dokunmadığı, ya da sembolik anlamlar verdiği (meselâ *Tuba ağacı*) dinsel nas'lardan daha önemliydi. Ama böylece gene de İslâmlığın dinsel değerlerinden, meselâ Muhammed Abduh'un teolojisine göre, çok daha fazla değerler

korunmuş olmaktadır. Z. Gökalp pek seyrek olarak nasları savunmuştur. Meselâ «Devlet» adlı şiirinde Kur'ân ve Hadisi, din ve iman sorularında her zaman için kılavuzu olarak gösterir, mezhepler için de: Türklerin inançlarda (*akaid*) **Mâtürîdî**, ibadette de (*fıkh*) **Ebu Hanife**'nin yolunda gittiklerini yazar. Ama kendinin asıl inancını «*Türk anlayışına göre Din*» şiirinde görmekteyiz, bu şiirin ilk bendi şöyledir:¹⁰

*Benim dinim ne ümittir, ne korku;
Allahuma sevdiğimden taparım!
Ne cennet, ne cehennemden bir koku
Almaksızın vazifemi yaparım.*

«*Türkçülüğün Esasları*» adlı kitabında da eski Türklerin Tanrıya karşı korku değil, sevgi beslediklerini, günümüzde bile İstanbul ve Anadolu'da Tanrının güzelliği ve iyiliğini dile getiren vaizlerin en sevilenler olduğunu söyler. Buradaki Tanrı sevgisini hiç şüphesiz sufîlikteki anlamında almak gerektir ve Ziya Gökalp'in ilâhilerinde **Yunus Emre**'den yankılar bulunduğu haklı olarak ileri sürülmüştür. Ama «*Yüce Tanrı*»yı tek tek insanların gündelik ve geçici ülküleriyle bir tutması ve kendi sevgilisini (*dilber*), gökte değil, Turan'da bulmasının, *sufîlerin «Tanrı Sevgisi»* ile hiç bir ilişkisi yoktur. Ona göre din, «*Kalp-lerdeki vecdin müspet ilmi*»dir; fakat, onun hayatının son yıllarında bu düşünce hafifleyerek, ılımlı bir «*Tanrıya güveniş*» (*tevekkül*) haline gelmiştir. Z. Gökalp'in baş amacı İslâmlığı şeriatın bağlarından (katî mezhep görüşlerinden) kurtarmak ve onu, sosyolojinin zenginleştirdiği bir inanç dini haline getirmekti. Bütün dünyevî ödevlerden arınmış bir Şeyhülislâmlığın ve köklü bir öğrenim görmüş din adamlarının halka benimsetecekleri bu, tamamıyla anlaşılmış, İslâmlık millî ihtiyaçların hizmetine girmeli, yani geniş ölçüde Türkleştirilmeliydi. Gökalp önceleri İslâmlığın böyle içtenleşmesini, bütün İslâm milletlerinde yurtseverliğin güçlendirilmesi için, bir araç olarak düşünmüşse de sonunda İslâmlığı sadece bütün Türk kavimlerini birleştirecek bir bağ olarak kabul etmişti. İslâm uluslararasılığının yerine, sonunda sözde Halife Abdülmecid'in garip bir rol oynayacağı İslâm cemaatı geçmişti.

Ziya Gökalp'in son olarak Ankara'da bulunduğu sırada bir öğretmenler toplantısında ona şu sorulmuştu: «*İslâm dini yenileşebilir mi?*» Aynı zamanda, **Luther**'in tutuşturduğu din savaşına da işaret olundu. Ziya Gökalp çok etraflı karşılığına eski Türk dini ile başladı, sonra tasavvufa **Ahmet Yesevî**'ye, İslâmlıkta âdet ve geleneklere, şeriat sorunlarına geçti ve hayalindeki, millî kılıktaki dini şöyle hulâsa etti: Dinin millî şekilde canlandırılması, din-den masalların uzaklaştırılması, ayin ve merasimlerin, hutbenin ve ezanın Türkçeleştirilmesi. Sonunda da şunu kattı: «*Dinde reformu gerçekleştirebilmek için güvenilmeye değer birinin peşinden gitmek gerektir.*»

Ziya Gökalp 1924 yılı 25 ekiminde, daha 49 yaşındayken öldüğü zaman,

Türk seçkinleri (*Güzideler*) bu kaybın büyüklüğünü hemen hemen sezmediler, halbuki Ziya Gökalp, düşüncelerini en çok onlar için, dile getirmişti. Onun büyüklüğü öğretisini dayandırdığı, tarih ve din insarları bakımından, çürük delillerde değil, onun geleceği gösteren dileklerindedir. Genç kuşak üzerindeki sürekli etkisi sayesinde, **Kemal Atatürk**'ün reformlarının yolunu açan o oldu.

b. MEHMET ÂKİF

Hemen hemen her şeyi, kendi amentüsü (*eredo*) ve bütün çabalarının etkeni (*agens*) olan milliyetçiliğin egemenliği altına koyan Ziya Gökalp'in tersine **Mehmet Âkif Ersoy**, sağlam, sarsılmaz hattâ biraz çocuksu inançlı tam bir Müslümandı, aynı zamanda üstün bir şairlik yeteneğe vardı. Özellikle, eserlerinin birtakımını Türkçeye çevirmiş olduğu Muhammed Abduh'un etkisiyle, skolastik düşünce yolundan çok erken ayrılmıştı. «*Safahat*» adlı yedi ciltlik eserinde, ülküleştirilmiş bir Kök İslâmlığı amaç olarak alan, ahlâk yönünden derin, içtenleşmiş bir dine giden yolu göstermektedir. Sadece ahreti göz önünde tutan kadercî inancı olduğu kadar, dinin donup kalmasına götürmüş olan geleneksel mezhep görüşlerine sıkı sıkıya bağlılığa da karşıydı. Ona göre ana kaynakların (Kur'an ve Hadis) serbestçe incelenmesine yeniden müsaade edilmeli ve bu «kıyamete kadar» öyle devam etmeliydi. Batı'yı körükörüne taklit de, «moğollaşmak» da Türkiye'yi ilerletemezdi; sadece tam anlaşılmış bir «İslâmlaşma» bunu sağlayabilirdi. Bu deyim, **Sait Halim Paşa**'nın kaleme almış olduğu bir programın başlığıydı; Mehmet Akif bu programı Fransızcadan çevirmiş ve 1918 yılında *Sebilürreşad* mecmuasında yayınlamıştı. Bu yazı, düşünceleri boyunduruk altına alan ve ırkçı peşin yargılara dayanan «İslâmlığa karşı, mutaassıp ve bencil milliyetçiliğe» de, Batı uygarlığına körükörüne tapmaya ve Millet Meclisi'nin istibdadına da karşı idi. Yenilemiş bir İslâm eğitimi sayesinde insan korku yüzünden değil, Allaha ve Peygamberine karşı sevgi yüzünden inanacak, vicdanının emrine uyarak ibadet edecekti.

Kader, «Milliyetçiliğin can düşmanı olan» Mehmet Âkif'i Ankara'ya milletvekili olarak getirdi ve 12 mart 1921'de Büyük Millet Meclisi onun yazmış olduğu *İstiklâl Marşı*'nı millî marş olarak kabul etti, onunla birçok kere çarpışmış olan Ziya Gökalp ise o sırada Malta'da tutsaktı. Mustafa Kemal'in kökten devrimlerine karşı protesto olarak Mehmet Âkif, sonradan Mısır'a gitti ve orada ancak ölümünden (27 aralık 1936) altı ay önce memleketine döndü. Kahire'de bir Kur'ân çevirisi hazırlamıştı ama ne yazık ki bundan ancak bazı parçalar ele geçebilmiştir. Günümüzde de Ankara'da onun bir anısı muhafaza edilmektedir: 30 ekim 1949'da, «İstiklâl Marşı»nı yazdığı sırada oturduğu evin sokağına *Şair Mehmet Âkif Ersoy Caddesi* adı verilmiştir.

Modernçiler arasında Mehmet Şemsettin'in (Günaltay) de unutulmaması gerektir. Muhiddin onun reformculuk ve milliyetçilik arasında bocalayıp durduğunu iddia eder. Mehmet Şemsettin, her ikisi de 1914 yılında çıkmış olan «Zulmetten Nura» ve «Hurafattan Hakikata» adlı eserlerinde, müstebitlerin ve sahte bilginlerin kapısının kapalı olduğunu iddia ettikleri araştırma (ictihad) özgürlüğünü ve Şeyhülislâmlıkta kurulacak bir komisyonun, Kur'ân'a ve gerçek Hadislere (*Sahih Hadisler*) dayanarak ve zamanın zorunluklarına göre bu kapıyı yeniden açmaları gerektiğini savunuyordu. Kadercilikle savaşmak ve milliyetçilik ruhu uyandırılmak lâzımdı. Din adamlarının ve hukukçuların çok daha derin bir öğretim görmeleri gerekti. İkinci kitapta üstelik, Kur'an ve Hadisten ibaret olan Kök İslâmlığın dışındaki bütün inanç kurallarını reddetmektedir.

Eğer bütün bunları hulâsa edecek olursak, denebilir ki: Milliyetçiler (Ziya Gökalp ve öğrencileri) şeriatı hem nazari, hem de amelî olarak reddetmektedirler. Reformcularsa bunu donmuş mezhep kalıpları dışında, nazari olarak kabul etmekte, ama zamanın zorunluklarına uymasını savunmakla amelî olarak gene onun uygulanmasını istemiş olmaktadırlar. Her iki akım da «*Kök İslâmlık*», Kur'an ve «*Sahih Hadis'ler*» kutsal ve dokunulmazdır, ama bu sırada bunlardan sadece kendi görüşlerine en uyar görünenleri seçmektedirler. **Lord Cromer**, İslâmlıkta bir reformu imkânsız görmektedir: «*Islam Cannot be Reformed; that is to say, reformed Islam is Islam no longer: it is something else*» (*Modern Egypt*, II 229) Buna karşılık **Richard Hartmann**, İslâm şeriatını, tarihsel gelişmesiyle aldığı şekille bir yana bıraktıktan sonra da, İslâmlıkta gerçek ve güçlü bir dinsel hayatın mümkün olduğunu söyler.¹¹

I

MUSTAFA KEMAL'İN (ATATÜRK) ÖNDERLİĞİNDE TÜRKİYE'NİN MODERNLEŞMESİ

1. DEVLET ŞEKLİ İÇİN ÇEKİŞMELER

Ziya Gökalp'in üç ölküsünden, Tanzimat devrinde olduğu gibi, Mustafa Kemal'in zamanında da, ön planda gelen, gündelik hayata uygulamak üzere Batı uygarlığına girmek ve bunda ilk düşünülen, İslâmlıkta en zayıf olan alandı: Devlet hukuku. İslâm cemaatini (*Umma, Ümmet*)—ki aslında bütün insanlığın bunun üyesi olması gerekti—Tanrının, görünmez hükümdarın, ve onun elçisinin vekili olan tek bir önderin imam, ya da halifenin yönetmesi yolundaki şeriat hükmü, «Abbâsî Halifelerinin» sona ermesiyle (1258) artık ideal bir teoriden başka bir şey değildi ve son zamanlarda Cemâleddin el Afgani, ve geçici bir sürece de Ziya Gökalp, bu hayali yeniden canlandırmağa boşuna uğraşmışlardı.

Her ne kadar «Halife» VI. Mehmet'in egemenlik alanı, Sivas Kongresi'nden (4 - 11. IX. 1919) sonra yabancı orduların işgali altındaki bölgeye inhisar etmişse de, Mustafa Kemal halkın muhafazakâr ruhunu göz önünde tutarak çok ihtiyatlı davrandı. Önce memleketin yönetiminin «*Zat-i Şahanenin namına*» sürdürülmesini emretti; sonra, 24 Nisan 1920'de, program çizmek şeklindeki açıklamasında, Padişahın aynı zamanda «*İslâm Devletinin Başı*» olması nedeniyle, bir «*Başsız Devlet*» kurulmasının zorunlu olduğunu açıkladı. Bir (*muvaqqat icra encümeni*)nin seçilmesinden sonra, 30 Nisan 1920'de bütün Dışişleri Bakanlıklarına, bu encümenin memleketin yönetimini ele aldığını bildirdi. Kısmen son Osmanlı mebuslarından meydana gelme Büyük Millet Meclisi, 2 sayılı kanunda amaç olarak, *Hilâfet ve Saltanatı yabancıların elinden*

kurtarmayı gösteriyor ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin şeriatı uygun olan meşruiyetine karşı gelmeyi vatana ihanet olarak nitelendiriyordu. 3 sayılı kanuna göre seçilen «*İcra Vekilleri Heyeti*» 9 mayısta Dr. Rıza Nur tarafından okunan hükümet programında¹² dış politikadaki amacı olarak «*Payitah-ı tımtızı işgal altında bulunduran devletlere son Millet Meclisi toplantısında ittifakla kabul edilen Misak-ı Milli içinde özgürlüğümüzü tanıtmak*» olarak gösteriyordu. Devlet Başkanı olarak önce bir süre için gene «*düşmanların elinde esir bulunan Halife-Padişah*» tanınmaktaydı. Birçok boşa çıkan teşebbüslerden sonra 20 ocak 1921’de Muvakkat Anayasa «*Teşkilâtı Esasiye Kanunu*» çıkarılabildi. Bunda Büyük Millet Meclisi’ne yasama hakkından başka, hükümeti vasıtasıyla uygulayacağı icra gücü de tanınmaktaydı ve Padişah’tan söz edilmemekteydi. Gerçekten de 1. madde ile «*Hâkimiyetin kayıtsız şartsız milletin oluşu*»nun tespit edilmesi, salt demokrasinin kabulü demekti. Kurtuluş Savaşı’nın sonunda da Büyük Millet Meclisi, İstanbul’daki saltanat idaresinin artık tamamıyla tarihe mal olduğunu ilân etti. Sık sık sözü edilen: «Saltanatla Hilâfetin ayrılması» duruma tam uymamaktadır. Bu daha ziyade, o zamana kadar hiç değilsenazarî olarak Devlet Başkanlığının —sadece kullanmadığı— bütün haklarına sahip sayılan Halifelerin kudretlerinin ellerinden alınması anlamındaydı. İşte bunun için o zamanki Şeyhülislâm **Mustafa Sabri el-Tokaî** Türk hükümetini dinden sapma (*irtidat*) ve dinsizlik (*lâ diniye*) ile suçladı ve bunun nedeni olarak Halifelğin elinden Şariat hukukuna göre sahip olduğu devlet kudretinin alınmasını (*tecrit*) gösterdi.

1 kasım 1922 tarihli kararın (Saltanatın ilgası) mantıkî sonucunun Cumhuriyetin ilânı olması gerekirdi. Ama Mustafa Kemal bu adımı henüz vakitsiz buldu ve bir zaman için Halifelğin devamına —herhalde iç ve dış politika nedenleri yüzünden— müsaade etti. Ama, birçokları için sadece «*İslâm birliğinin tamamıyla karanlık ve belirsiz bir sembolü olarak*» görülen bu makama herhangi bir somut anlam verme yolundaki her türlü teşebbüsü ta başından itibaren önledi. Bu yolda ilk teklif Ziya Gökalp’ten gelmişti. Halifelğin niteliği, özgürlüğü ve görevi üzerine yazdığı üç makalede Ziya Gökalp bu problemin çözümünü, başta Halifenin bulunduğu bir hiyerarşinin kurulmasında buluyordu. Halifeyi bütün İslâmlar seçmeliydi. «Halife VI. Mehmet’in kaçmasından sonra Şer’iye Reisi **Mehmet Vehbi**’nin kaleme aldığı fetvada Halifenin görevi «*İslâm hak ve menfaatlerini korumak*» olarak gösterilmekteydi. Fakat Büyük Millet Meclisi’nce bir komisyona havale edilen halifenin salâhiyetlerinin belirtilmesi işi bir türlü sona eremedi.

1923, yeni Türkiye’nin gerçek kuruluş yılıdır: 30 Ocak 1923’te Rum ve Türklerin mübadelesi sayesinde aşağı yukarı % 90 Türk’ten meydana gelmiş bir millî devletin kuruluşu, Türkiye’nin hemen hemen tamamıyla «*Misak-ı Milli*» sınırları içinde tam özgürlüğünün, Lausanne Barış Anlaşması (24 Temmuz 1923) ile, milletler hukuku bakımından tanınması, 29 Ekim 1923 tarihli kanunla «*Türk Devletinin hükümet şekli*» olarak *Cumhuriyetin* ilânı. Mustafa Kemal’

in Cumhur Başkanlığına seçilmesiyle artık «*Halifelik*» *tamamıyla manasız* bir hale gelmişti.¹³ Bu nedenle 3 Mart 1924 tarihli, Halifeliğin ilgası hakkındaki kanunda haklı olarak bunun «*Cumhuriyetin mana ve mahiyetinde esasen mevcut bulunduğu*» söylenmektedir. Böylelikle, sonunda Abdülmecid'in sarılmış olduğu o, İslâmlığa *tamamıyla* aykırı «*manevî*» halifelik heyulası *tamamıyla* ortadan kalkmış oluyordu. 1 Kasım 1922, daha doğrusu 20 Ocak 1921'de meydana gelmiş olan hukukî durumun, yani *egemenliğin Türk milletine geçmesi* üzerine Halifelik kavramının şeriat hukuku muhtevasını kaybedişinin resmen ilânıyla Büyük Millet Meclisi İslâm dinsel devleti düşüncesiyle, aynı zamanda bütün şeriatla kesin olarak ilişkisini kesmiş oluyordu.

Bu yeni devlet şeklinin korunması için, aşağıdaki iki «*vatana hıyanet*» ek kanunu çıkarılmıştı:

1) 15 Nisan 1923 tarih ve 334 numaralı kanun, 1 Kasım 1922 tarihli saltanatın ilgası ve egemenlik hakkının vazgeçilmez, bölüşdürülmez, devredilmez şekilde, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin hükmî şahsiyetince temsil edildiği, Türk milletinin gerçek mümessiline, ya da onun şer'î kanuniliğine sözle, yazıyla ya da fiille, tahrikçi bir şekilde direnenleri, kargaşalık çıkaranları, ya da bu yolda yayım yapanları vatan haini olarak göstermektedir.

2) 25 Şubat 1925 tarihli ve 556 numaralı Kanunda, dini ya da mukaddesat-ı diniyeyi siyasete alet etmek için cemiyetler kurmayı vatana hıyanet sayarak yasak etmekte ve bu yolda devlet şeklini değiştirmek isteyenleri, ya da devletin güvenliğini tehlikeye düşürenleri, yahut halk arasına nifak sokanları idamla cezalandırmaktadır.

Başka bir kanun irtica, isyan gibi sosyal düzeni bozmayı amaç edinen bütün örgütleri dağıtma ve suçluları İstiklâl Mahkemelerine verme yetkisini hükümete tanımaktaydı. Büyük Millet Meclisi'nin ve İcra Vekilleri Heyeti'nin güvenliğini 22 Nisan 1925 tarihli (Kanun No. 635) ek ceza kanunu sağlamaktaydı, bunun 55. maddesi sonradan 1926 tarihli ceza kanununa alınmıştır (Madde 146); 30 Temmuz 1931 tarihli (No 1881) basın kanununun 40. maddesi de «*padişahlık ve hilâfetçilik*» için propaganda yapanları 6 aydan 3 yıla kadar cezalandırmaktadır.

İslâm devleti düşüncesinden ayrılmakla İslâm birliği çabalarına karşı ilgi de ortadan kayboldu. Mekke konferansında (1926) henüz Türkiye'nin iki yarı resmî müşahidi varken, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşdü (Aras) Kudüs kongresine (1931) katılmayı, bunun «*Dini siyasî amaçlara alet edinmek*» (*şeriatçılık*) olduğu gerekçesiyle reddetti. Kral Faruk'un 1939'da imamlık etmesiyle yeniden ortaya çıkan hilâfet meselesi için Dışişleri Bakanı Saracoglu, bunun sadece *korkuluk* olduğunu ve tartışılmasının sadece İslâm memleketleri arasındaki uyumsuzlukları arttıracığını söylemişti.

2. HUKUKUN DÜNYEVİLEŞTİRİLMESİ VE BATI UYGARLIĞININ ALINMASI

Halifeliğin ilgasının hemen arkasından gelen, Türkiye'nin siyaset, hukuk ve uygarlığının İslâm etkisinden sıyrılması üzerine birçok eserler yazılmıştır. Onun için burada sadece az bilinen birkaç gerçeği kaydetmekle yetineceğiz.

Ziya Gökalp 1918 yılında «*Önce modern bir devletin temellerinin hazırlanması gerektir.*» diyordu. Yunanlılara karşı zaferden sonra «*Türk'ün Tılısını*»nı bulmuş olan Gazi'den şu ricada bulunuyordu:¹⁴ «*Bizi birkaç düşmandan daha kurtar! Uygarlık henüz bizden çok uzakta. Ama ülkümüz güneş gibi parlıyor. Bütün millet yükselmeye susamış. Bizi bilgisizlikten ve hatalardan kurtar!... Artık bize bilimsel ve kültürel amaçlar göster!... Her şey mümkündür, yeter ki sen iste ve emret!... Türk'ü senin kadar anlayan başka kimse yoktur.*» Mustafa Kemal, 1 Kasım 1937'de büyük davasının hedefini göstermiştir: «*En modern ve en müreffeh millet olarak varlığımızı yükseltmektir.*» Bu sözü gerçekleştirmeye daha önce, 1 Mart 1924'teki bir nutukla başladı; bunda başka sözler arasında şunları söylemişti: «*Üyesi olmakla kendimizi mutlu saydığımız İslâmlık, yüzyıllardan beri içinde bulunduğu siyasi durumdan kurtarılmak ve yüceltilmek zorundadır... Millet, her uygar devlette geçer olan ve bizim memleketimizin ihtiyaçlarını karşılayacak hukuk esaslarının alınmasını arzu etmektedir... Hukukta hurafelere bağlı kalış milletin uyanmasını önleyen bir kâbustur.*»¹⁵

a. ŞERİAT MAHKEMELERİNİN KALDIRILIŞI

Şeriye mahkemelerinin yetkileri, Tanzimat devrinde karma ticaret mahkemelerinin ve nizâmî mahkemelerin kurulmasıyla hayli azaltılmışken Meşrutiyet devrinde yeniden biraz genişletildi, ve Müslüman olmayan yabancıların aile hukukuna değgin davalarının da, tarafların razı olmaları şartıyla bu mahkemelerce görülmesi kabul edildi. Bundan başka her evlenişte (Müslüman olmayanların da) 1 Ocak 1918'den itibaren, kadı'nın, ya da onun vekilinin, devlet sicil memuru sıfatıyla bulunması da kanunlaştı, aynı zamanda (gene bir muvakkat kanunla!) yeni bir Şeriye Davaları Nizamnamesi çıkarıldı. Hükümleri birbirine aykırı oluştan kurtarmak ve mahkemelerin yönetimini basitleştirmek için İttihat ve Terakki Partisi 1916 güzünde yaptığı kongrede bütün şeriye mahkemelerinin ve bunlara bağlı makamların adliye nazırlığının idaresi altına verilmesini kararlaştırdı. Bu kararın uygulanması 12 Mart 1917 tarihli kanunla sağlandı. Bununla, şeriat işleri inceleme kurumu (*Meclis-i Tetkikatı Şeriye*) ve birçok durumlarda Şeyhülislâmlıktaki fetva makamının (*Hey'eti İftaiye*) yerine, dünyevî yargıtayda ayrı bir meclis kurulmuştu (*Mahkeme-i Temyiz-i Şer'i*). 1914'ten beri birleştirilmiş olan *Kadıasker-*

lik Mahkemesi, istinaf mahkemesi olarak kaldı. İstanbul'da olağanüstü hal ilânından sonra (16 Mart 1920) Meclis-i Vükelâ 4 mayısta şeriat mahkemelerini yeniden Şeyhülislâmlığa bağlamaya karar verdi; ama bu karar Ankara'nın yönetimi altında bölgelerde geçer değildi (Kanun No. 7, 7 Haziran 1920). Mustafa Kemal için tek bir çözüm bahis konusu olabilirdi: *Şeriat mahkemelerinin tamamıyla kaldırılması*. Bu da 1 Mayıs 1924'te yürürlüğe giren, 469 numara ve 8 Nisan 1924 tarihli kanunla oldu. Bu mahkemelerin baktıkları ve yeni medenî kanunun uygulanmasına kadar (4 Ekim 1926) görülecek olan şeriye davalarına, yargıçları o zamanlar henüz fıkıh öğrenmiş olan nizamî mahkemeler bakmışlardı.

b. İSVİÇRE MEDENÎ KANUNUNUN ALINIŞI

Osmanlı Mebusan Meclisi'nde 22 Mayıs 1916'da, medenî hukuk, aile hukuku ve ticaret hukuku için her biri bir taslak hazırlamak üzere üç komisyon kurulmuştu. Bu taslaklardan yalnız ikincisi, o da sadece evlenme ve boşanma bölümü olmak üzere meydana çıkabildi. Osmanlı İmparatorluğunun işgal altında olmayan kısmında ancak 18 ay yürürlükte kalan bu «*Hukuk-u Aile Kararnamesi*» gene de Şeriata karşı dikkata değer bir hücumdu. Fakat kadın ve erkek arasında tam eşitlik isteyen Ziya Gökalp bunu yeter görmemişti. Mustafa Kemal de aynı görüşte idi, ama şeriat temeli üzerinde bu işi düzenlemenin imkânsızlığını ondan fazla görmekteydi. Uzun zaman, mevcut medenî hukuku «toplum şuuru» (*örf*)nun yardımıyla modernleştirebileceğine inanan ve «Medrese mutaassıplığını» olduğu kadar «Avrupa mutaassıplığını» reddeden Ziya Gökalp, eserlerinin hatimesi gibi olan *Türkçülüğün Esasları* adlı kitabında Türk milliyetçiliğinin ilk amacının asrî bir hukuk meydana getirmek olduğunu yazmakta, ama bunun hangi kaynaktan sağlanacağını bildirmemektedir. Gerçekten de, o zamanki Adalet Bakanı Seyyid, daha 1924 yılı başlarında bu kanunun biraz düzeltilmiş bir şeklini meydana getirmeye uğraşmıştı.¹⁶ Mustafa Kemal bu denemeyi onaylayamazdı. 3 Mart 1924'te uygulanan, Şeriattan tamamıyla ayrılıştan sonra, İsviçre Medenî Kanununu, Borçlar Kanunuyla birlikte, bu çeşit kanunların «*en yeni, en mükemmel ve en halka göresi*» olduğu için tam olarak alma tekليفini kabul etti.

4 Ekim 1926'da yürürlüğe giren yeni *Medenî Kanun*, İsviçre'de uygulanan aslından pek az noktada ayrılmaktadır, bunlardan, Şeriat bakımından aşağıdakilerin kaydedilmesi gerektir: Madde 1, Kanun ve gelenekte yeri olmayan durumlarda yargıca, yasaman olarak kendinin koyacağı kurala göre yargılama yetkisini verir. Bunda, İsviçreli yargıç «herkesçe kabul edilmiş öğreti ve geleneği» izlerken, Türkiye'deki «bilimsel araştırmaları ve yargıçların vermiş oldukları kararları» değerlendirmek zorundadır. Burada açıkça, eski

hukuka herhangi bir dönüşü önceden önlemek için «gelenek» deyiminden kaçınıldığı görülmektedir. Ama gene de, bazı az sayıdaki sorunlarda, süregelen görüşün gözönünde bulundurulduğu görülmektedir. Meselâ önce, süt hısımları arasında evlenmenin yasak oluşu yolundaki Kur'an hükmü (4.27) muhafaza edilmişti (Madde 92, No. 1). Bundan başka karı koca arasında mal ayrılığı da kanunda yer almıştı. Bundan başka, Şeriatın esaslarına dayanarak, ölen kimsenin ana babasına da, sağ kalan karıya da kocaya olduğu gibi, miras hissesi tanınmıştır. İsviçre'nin, nikâh şekli hakkındaki uluslararası özel hukukunun hükümleri alınmadı. Bu alanda «Code Napoléon» sisteminden etkilenen bir örfî hukuk gelişti.

İsviçre medenî hukukunun alınışı Türk hukukçusunu, 1850'de Fransız «Code de Commerce»inin alınışından çok daha fazla zorluklara soktu. Çünkü sadece, kendisi için tamamıyla yabancı bir hukuk sistemine alışması değil, dinsel hukukun casuistique-skolastik istidlâl yolunun yerini alan, Avrupa hukuk ilminin kavramlarıyla düşünmeyi benimsemesi gerekti. Bu kanunun şeriatla olan en keskin ayrılığı Müslüman olmayan bir erkeğin Müslüman bir kadınla nikâhının tamamıyla hükümsüz sayılmasına dair olan kayıtların kalkmasıyla, ergin, yani 18 yaşını tamamlamış kişilerin istedikleri dini seçmekte serbest olma haklarının kabulü idi (Madde 266, 11). Tanzimat ve Meşrutiyet devirlerinde ancak, şeriat hükümleriyle asla bağdaşamayacak devlet kanunları çıkarılarak ötekiler kâğıt üzerinde bırakılır ve işlemez hale getirilirken, şimdi ilk defa olarak—üstelik, halkın ruhunda özellikle sıkı bir şekilde dine bağlı olarak yerleşmiş bulunan şahıs, aile ve miras hukukunda—, Medenî Kanunla çelişen böyle hükümler resmen kaldırılıyordu.

c. CEZA KANUNUNUN MODERNLEŞTİRİLMESİ

1810 yılı «Code Pénal Français»inden bir derleme olarak vasıflandırılabilir yeni Ceza Kanununun 1858'de kabulü «ansızın ve hiç bir hazırlık devresi geçirmeden» olmuştu. Bu kanun açıkça söylemeden birçok şeriat hükümlerini, bunlar arasında esasen uygulamada hiç yeri kalmamış olanları ortadan kaldırıyor, ama adam öldürmek ve yaralamak gibi suçlara dair olanları bırakıyordu, çünkü bunların cezaları İslâm hukuk anlayışına göre sadece öldürülenin mirasçılarının, ya da yaralananın kendisinin kişisel ve özel hakları idi. Bu nedenle böyle suçlar çoğu zaman birbiriyle çelişen iki ayrı kanunla yargılanıyordu: Önce yeni kurulan dünyevî ceza mahkemelerinde, sonra da (onun vermiş olduğu hükme aldırış etmeden) Şeriat mahkemesinde. Genç Türkler hükümeti çok eski geleneklere dayanan bu hukuk anlayışına ilişmekten çekinmişti. Sadece 1856 tarihli kanunun artık eskimiş olan bazı maddelerini modern ceza teorilerine uydurmakla yetindi.

469 numaralı kanun gereğince 1 Mayıs 1924'ten itibaren Şeriye mahkeme-

lerinde muamele görmekte olan bütün hukuk, ticaret ve ceza davaları «Asliye Mahkemeleri»ne intikal etmişti. Bundan başka, bu kanunun 3. maddesinde yeniden açılacak davalardan hangilerinde şeriat hükümlerinin uygulanacağı bir bir sayılmıştı. Bunların arasında «Kıyas» bulunmadığı için bundan sonra artık hükümsüz olduğu sonucu çıkmaktadır. Bu husustaki davaların kabul olunabileceğine dair olan 171. maddenin kaldırılması, en modern ceza kanunu olarak görülen 1889 tarihli İtalya ceza kanununun kabulünden önce, 22 Nisan 1925 tarihli ek kanunla olmuştu. Yeni Ceza Kanununun 1 Temmuz 1926'da yürürlüğe girmesiyle şeriatın ceza hukukuyla olan son ilişkileri de resmen ortadan kalkmış oldu. Daha, Genç Türklerin Arnavutluk'ta önüne geçmeye çalıştıkları kan gütmeye davalarıyla mücadele için, sonradan 11 Haziran 1937 tarih ve 3236 sayılı kanun çıkarıldı.¹⁷ Bundan tam bir yıl önce ceza kanununa yapılan bir ek, çok evlenmelerde evlenenlerin cezalandırılmasını âmir, halbuki o zamana kadar yalnız bunda rolü olan memurlar ceza ile tehdit edilmekteydi. Günümüzde Türkiye'de çok evlilik her durumda yasak olduğu için, Adalet Bakanı daha 1927 yılında, Müslüman yabancıların, ikinci bir kadın almak için yapacakları müracaatların kabul edilmemesini bildirmişti. 3038 sayılı kanunla, önceden medenî nikâh yapılmadan «Dinsel nikâh» kıyma hakkındaki ceza hükümleri genişletildi ve şiddetlendirildi.

ç. DİNİN ANAYASADAN ÇIKARILMASI

Şeriatın hukuk ve ceza kanunlarından 1926 yılında tamamıyla çıkarılmasıyla Ziya Gökalp'in: «*Millî hukukun bütün dallarını dinsel etkilerden ve din adamlarının tahakkümünden tamamıyla kurtarmak*»¹⁸ yolundaki dileği yerine gelmiş oldu. Mustafa Kemal bu nedenle 1927 yılı Ekimindeki büyük nutkunda Anayasadan da bütün «lüzumsuz ve Türkiye Cumhuriyetinin modern karakteriyle uzlaşamayacak deyimlerin çıkarılmasını»¹⁹ teklif etti, ve bunların muhafazakârlara bir zaman için verilmiş tavizler olduğunu söyledi. Bununla, 29 Ekim 1923 tarihli Teşkilâtı Esasiye Ek Kanununun Osmanlı Kanunu Esasisinden (Madde 11) almış olduğu devlet dini olarak İslâmîliğin gösterilmesini (Madde 2), ikinci olarak da, anlaşılması güç olan «ahkâm-ı şer'iyyenin'tenfizi'ni» işaret etmektedir. Bu belki de 1921 tarihli muvakkat Teşkilâtı Esasiye Kanununa (Madde 7) «prensip bakımından, şeriata ve böylelikle islâmî devlet düşüncesine bağlı kalınacağını ifade için alınmıştı.»

İslâmlık ve şeriat üzerine olan hükümlerin Büyük Millet Meclisi'nce 1222 numara ve 10 Nisan 1928 tarihli kanunla kaldırılmasıyla, milletvekillerinin ve Cumhurbaşkanının Anayasaya yeminleri de (Madde 16 ve 38) dünyevî bir şekil alıyordu; artık Tanrı adına değil, «*Namusum üzerine*» diye yemin edilecekti. Ahmet Rıza'nın daha 1909'da kullanmış olduğu bu formül ordu için de kabul edildi. Buna karşılık hukuk davalarında tanıklar «*Allahım ve*

namusum üzerine», ceza davalarında da «*Namus ve vicdanım üzerine*» diye yemin etmektedirler; bu iki yemin formülü arasında 1928 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanunu kabul edilmişti.

d. VERGİ VE TOPRAK HUKUKUNDA REFORMLAR

Egemenlik altına alınmış *Kitap Ehli* (Hristiyan, Musevî) kişilerden, hayalî bir sözleşme (*zimmet*) ile sağladıkları, İslâm devleti içinde korunmaları için alınan vergi (*cizye*), Kur'anın 9. sure, 29 âyetine dayanmaktadır. Başlangıçta bu vergi için *haraç* kelimesi kullanılırdı, sonraları sadece, kimi zaman Müslümanlardan da alınan arazi vergisine bu ad verildi. Kırım savaşı sırasında, din vergisi olarak cizyenin yerine askerlikten başışık tutma vergisi (*bedel-i askeri*) kondu, ama bu da, 7 Ağustos 1909 tarihli kanunla bütün Osmanlılar için askerlik yükünün kabulü ile kaldırıldı. 2 Mayıs 1920 tarihli, İcra Vekillerinin seçilişine dair olan kanunda, Adalet Bakanlığı yerine «Adliye ve Mezahip Vekilliği» adının kullanılmasını, Osmanlı İmparatorluğunun tarihinde o kadar büyük bir rol oynamış olan «*Millet*» formülüne sadece görünüşte bir uyma gözüyle bakmak gerektir. Lausanne Barış Anlaşmasının, 42. maddesi kendilerine, uluslararası korunma sağlayan İstanbul azınlık cemaatleri bu son özel haklardan, yeni medenî kanun daha yürürlüğe girmeden vazgeçmişlerdi. Bu kanunla esasen bu ayrılık ortadan kalkmış oluyordu.

Çok eski bir dinsel görüşle Tanrının payı sayılan, ürünün onda birini (*'uşr*, *'üşür*, çoğulu: *a'sar*) vermeyi Muhammed, herhalde bilerek, dinle olan bütün ilişkilerinden sıyırmıştı. Bununla birlikte a'sar halkın şuurunda dinî anlamını sürdürmekte devam etmişti. Bu nedenle Büyük Millet Meclisi'nin 17 Şubat 1925'te a'sar usulünü kaldırması şeriatla taarruz olarak görülmüştü; çünkü onun yerine konan (mahsulat-ı arziye vergisi) yani toprak ürünleri vergisi kimi vakit a'sardan elde edileceğin çok altında kalıyordu. Tanzimat devrinde sadece *iltizam* sistemi, kötüye kullanmaları önlemek için, geçici olarak kaldırılmıştı.

Bugün Türkiye'de şeriat hukukunun tamamıyla kaldırılmış olduğu söylenirse bunda, geçerliliğinden şimdiye kadar pek az kısmı daraltılmış olan bir alan göz önünde tutulmamış olmaktadır: *Evkaf hukuku*. Türk hukukunun bu en çetin konusunun da, eski Osmanlı İmparatorluğundan, Tanzimat ve Meşrutiyet devirlerini geçerek ta Türkiye Cumhuriyetine kadar bütün Toprak ve Maden hukukunun gelişmesinin de tam bir tasvirini vermek gerçekten emek sarfına değerdi. Bu yazının çerçevesi içinde sadece konu ile ilgili sorular açıklanacaktır. Vakıf teşkilâtının Muhammed'in ölümünden sonra meydana geldiği ve ancak Hicret'in 2. yüzyılında kesin hukukî şeklini aldığı kabul edilebilir. Vakıfta mülkiyet hakkının Allaha intikal ettiği düşün-

cesi Ebu Hanife’de değil, ancak çok sonraki hâleflerinde görülmektedir. Daha Tanzimat devrinde, vakıf sisteminin sebep olduğu muazzam ekonomik zararlar yüzünden, bütün vakıf mülklerin dinî hüviyetten çıkarılmasına teşebbüs edilmişti. Bunlar o devirde bütün işlenen toprakların 3/4’ü olarak tahmin edilmekteydi. Meşrutiyet devrinin başlarında, Tapu Genel Müdürü (*Defterhane-i Hakanî Nazırı*) Mahmut Esat’ın cesaretli bir kanun taslağı da aynı amacı gütmekteydi; Mahmut Esat, Türkiye’deki bütün mülkleri yeni esaslara bağlamak istiyordu, ama şeriat taraflılarının taassupları yüzünden başarı sağlayamadı. Onun «Code Foncier»si (Toprak Kanunu) yerine uzlaştırıcı bir tedbir olarak ve ancak geçici bir kanun çıkarma yoluyla, mart/nisan 1913 reformu yapılabildi (o da çok sınırlı bir şekilde). Bu Kanun şeriat hukukunda tanınmayan, hükmi şahsiyetlerin mülk edinebilmesine müsaade ediyor, eski *lonca* imtiyazlarından doğma *gedikleri* İstanbul’da kaldırıyor, daha Tanzimat devrinde genişletilmiş olan, mirasçılar sırasını daha da büyütüyor, sınırlı bir ipotek hakkını kabul ediyor, bütün toprakların ölçülmesi ve değerlendirilmesini ve bu bitince mülkiyet hakkının tapuya bağlanmasını öngörüyordu. Şehirlerdeki yeni mahallerde ve köylerde yerleşme yalnız Osmanlıların hakkıydı.

Tanzimat devrinin en önemli kanunlarından biri olan ve günümüzde de kısmen geçerliliğini sürdüren 1858 tarihli Emlâk Kanununa göre, Osmanlı İmparatorluğundaki bütün topraklar şöyle ayrılıyordu: Bağımsız mülkler (*arazi-i memlûke*), devlet arazisi (*Arazi-i emiriye*), ki bunlar evvelce *timar*, *zeamet* ve *has* olarak ve önceleri muvakkat olarak verilirlerken, sonradan, oldukça bağımsız mülk olarak bağışlanmış, ama bunların asıl sahipliği (*rakaba*) devlet hazinesinde (*beyt-ül mal*) kalmıştı, vakıf topraklar (*Arazi-i mevkufe*) ve (*arazi-i metruke*) ki, bunlar da toplumun faydalanmasına tahsis edilmiş olan yerlerdi, meselâ namazgâhlar gibi; sonuncu çeşit de boş araziydi (*Arazi-i mevat*). Bu kanunun geçerliliği, intifai bir vakfa ait olanlar da dahil, sadece devlet arazisine münhasırdı. «Terk edilmiş arazi» 1915’ten itibaren (Ermeni tehciri, Rumların göçmesi ve Osmanogulları soyu üyelerinin memleketten çıkarılmaları) muazzam bir genişlik kazandı ve 1924’ten beri «*emlâki millîye*» adını alan devlet topraklarıyla birleştirildi; 1937’den beri de git-tikçe artan bir oranda topraksız köylülere dağıtılmaktadır.

Vakıf hukuku, Cumhuriyet devrinde, önce, ancak yeniden vakıf tesisinin Medenî Kanunun İsviçre hukukundan pek az fark gösteren 74 ve 485’inci maddelerine tabi olması gibi bir sınırlamaya tabi tutuldu. Bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihte mevcut olan vakıflar için özel bir tüzük öngörülmüştü. Bu tüzük 5 Haziran 1935’te (No. 2762) çıkarıldı ve başka hususlar arasında: Bir mütevellî, ya da seçimle gelen bir heyet tarafından yönetilen vakıfların Vakıflar Genel Müdürlüğünün kontrolü altında bulunmasını emreliyordu. Öteki vakıflar doğrudan doğruya bu Genel Müdürlüğün yönetimi altındaydı. Sanat, ya da tarih değeri olan eserler satılamayacaklardı (Madde 10). Belirli

bir para karşılığında ebedî kiralama, ya da çifte kira (*muaccel ve müeccel icare*) usulleri bundan sonra uygulanmayacak, mevcut olanlar da tasfiye edilecekti (Madde 26). İlgililerin intifa hakları vakfiyelerde belirtildiği gibi kalmaktaydı (Madde 39). Medenî Kanundaki zamanaşımı süresi uygulanmaktaydı, yönetici makam için bahis konusu olan 36 yıl, bu kanunun yürürlüğe girdiğinden en geç 5 yıl sonra sona ermiş olacaktı (Madde 41).

Ziya Gökalp vakıf sistemini en keskin sözlerle suçlamıştı. Bunun kökten çaresi olarak Evkaf bütçesinin Maliye Bakanlığınıninkiyle birleştirilmesini ve verimsiz aile ve tekke vakıflarının geniş ölçüde azaltılmasını gösteriyordu. Ama Meşrutiyet devrinde, sadece, Evkaf Nezaretine işlenmeyen toprakları ya da harap binaların arsalarını satabilmek ve elde edilen paralarla camiler, ilkokullar, medreseler ve hastaneler yapmak yetkisini veren, 10 Haziran 1911 tarihli kanunun çıkarılmasından başka bir şey yapılamamıştı. Halifeliğin ilgasıyla birlikte, o zamana kadarki bakanlık genel müdürlüğe çevrildi. Buna dair Kanun teklifinde şöyle denmişti: «Vakıf gelirleri millete aittir ve Maliye Bakanlığına devredilir.» Kanunun son ve kesin şeklinde (No. 429) bu madde çıkarılmış ve sadece Evkaf probleminin daha ileride «milletin gerçek menfaatlerine uygun bir şekilde» çözümleneceği öngörülmüştür. Bu yöndeki ilk tedbir olarak 22 Şubat 1926 tarihli kanunu görebiliriz. Bunda «Millî ve terk edilmiş topraklar dışında», doğrudan doğruya idare edilen vakıfların da belediyeler ve genel menfaatlere yarar başka kurumlara, meselâ devlet fabrikalarına satılabilmesi kabul edilmişti. 1926 yılı Evkaf bütçe kanunu 1911 tarihli kanunun şumulünü daha da genişletti ve tek kirah (*icare-i vahideli*) olup da az gelir getiren vakıf mülklerini arttırmayla satmaya, ya da daha kârlı mülklerle değiştirmeye yetki verdi. Ama bunlardan elde edilecek para mutlaka yeniden mülke yatırılacaktı. 1937’de gazetelerde çıkan, Vakıflar Genel Müdürlüğünün elindeki «bütün zarar eden ya da az kâr getiren mülklerin satılacağı» yolundaki haberler mübalâğalı idi. 1930 yılında, vakıf camilerin belediyelere devredileceği hakkındaki havadis de böyleydi; o zaman belediyeler sadece vakıf mezarlıkları almışlardı.

e. ŞAPKA VE KILIK

Ağustos 1925 sonunda Mustafa Kemal, Kastamonu’da²⁰ «Yaptığımız ve daha da yapacağımız devrimlerin hedefi Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamıyla modern ve tam anlamı ve bütün şekilleriyle medenî bir toplum haline getirmektir» diye açıklamıştı. «Medenî dünyanın milletlerarası kılığı»nı ve özellikle şapkayı bunlar arasında sayıyordu. Bakanlar Kurulunun 2 Eylül 1925 tarihli bir kararnamesi, ordu ve donanma mensuplarıyla ulemanın ve hâkimlerin dışındaki —bunlar için özel nizamlar konulacaktı— bütün memurlar için «medenî dünyada» genel olarak kullanılan kılığı: elbise ve şapkayı, zo-

runlu kılıyordu. Halk buna uymak ya da uymamakta serbestti. Aynı günlerde çıkan ikinci bir kararname din adamları için *beyaz sarık* ve siyah latayı kabul ediyordu; ordudaki imamların sarık ve cüppelerinin rengi askerliğin gereklerine uyacaktı. Din adamlarına, görevleri dışında sivil elbise giymek müsaadesi veriliyordu. Cumhuriyet Bayramındaki kabul töreninde serpuşların çıkarılması emrolunuyordu. Din adamı olmayanların dinî kılıkta gezmeleri yasak edilmişti. Bunun aksine davranışlar bir yıla kadar hapisle cezalandırılacaktı. Önce halkı, bu yolda memurlara uymaya teşvikle yetinilirken, 25 Kasım 1925 tarihli kanunla bu zorunluluk şeklini aldı: «Türk milletinin umumî serpuşu şapkadır, ve hükümet buna karşı olan geleneğin devamını³ meneder.» Bundan sonra *fes* giyenler, eğer halkı isyana teşvik ya 'da devlet kuvvetlerine karşı direnmekle suçlanmazlarsa, «Kanun ve nizamla göre, yetkili makamlar tarafından verilmiş olan emre itaatsizlik suçundan», bir aya kadar hapisle cezalandırılabilirlerdi. Bu gelişmenin sonucu olarak, 5 Aralık 1934 tarihli kanunu görebiliriz, bunda: «Ruhanîler, hangi dinden veya mezhepten olurlarsa olsunlar, mabet ve âyinler dışında herhangi bir ruhanî kisve giyemezler,» denmektedir. Bundan sadece, kabul edilmiş sekiz dinî cemaatin başı istisna edilmişti.

Bugün de genel olarak sürüp giden, namazın ancak örtülü başla kılınabileceği düşüncesi, herhalde başa giyilenlerin önemi üzerine eski Doğu görüşünden doğma olacaktır. Kur'ân sadece (7, 29) «en iyi kılığı» şart koştadır. Bunun dışında bir de Cuma namazlarında başın örtülü olmasının iyi olacağını, bildiren bir hadis vardır. Ama secde sırasında alnın yere değmesinin şart olduğundan hiç şüphe yoktur. Bunu yapabilmek için köylüler, fesin yasak oluşundan sonra, kasketlerinin siperini yana ve arkaya çevirmekte, şapka giyenler de camie girmeden önce başlarına bir mendil bağlamaktadırlar.

Şeyhülislâmların 1916 ve 1922'de bile üzerinde ısrar ettikleri, kadınların *peçe* taşımalarına gelince, şeriat bakımından bunun hiç bir dayanağı yoktur. Mustafa Kemal, buna bağlı olan kötülükleri 30 Ağustos 1925 tarihli nutkunda kınamıştır; ama bu meselede çok ihtiyatlı davrandı. Her ne kadar kendisi, şahsen, kadının Batı medeniyetine uymasını teşvik etmişti; ama peçe yaşağı ancak Halk Partisi'nin 1935 kongresinde bahis konusu oldu. Bunun Belediyelere bırakılmasına karar verildi.

İ. TAKVİM REFORMU VE TATİL GÜNLERİ

Muhammed, kesin olarak Ay'ı zaman ölçeği olarak göstermiş ve çoktan beri kullanılan, günün güneşin batışına göre hesaplanması usulünü almıştı. Halife Ömer zamanında İslâm yılı başlangıcı kabul edilmişti: Buna göre Hicret'in 1. yılının ilk günü olan 1. Muharrem, M.S. 622 yılının 15 veya 16 temmuzuna gelmektedir. Başka İslâm memleketlerinde olduğu gibi Osmanlı İmpara-

torluğunda da, vergi işleri için bir güneş yılı kabul edildi (geçici olarak 1677'de) ve bu, 1789'da malî yıl adını aldı, ama bizim takvimimizden üç bakımdan farklıydı: Mart ayıyla başlıyordu, Doğulu Hristiyanların kullandıkları Jülyen takvimine uyuyor ve Hicret, tarih başlangıcı sayılıyordu. Güneş ve ay yılları arasındaki ortalama on bir günlük farkı düzeltmek için her 33 yılda bir yıl sayısı atlanıyordu, buna *sıvı* (yok etme) yılı denir. Ama yanlışlıkla 1288 (1872) yılı sayılmış ve ondan sonra da buna devam edilmişti, bu yüzden hicrî yılla malî yıl arasındaki fark gittikçe çoğalmıştı. Meşrutiyet devrinde 1 mart 1917'den itibaren Gregoryen takvimi (*takvim-i garbi*) kabul edildi (Devlet işlerinde), 1918'den itibaren de yılbaşı 1 Ocağa alındı. Her ne kadar o zaman hicrî yıl sayısı (1333=1917) muhafaza edilmişse de, Sadrazam Mehmet Sait Halim Paşa bu yüzden istifasını verdi. Osmanlı Mebuslar Meclisi'nde, sonuna kadar, alafranga ve alaturka olarak zamanı gösteren iki saat bulunmaktaydı. Mustafa Kemal'in reformu sadece Hristiyan (Milletlerarası) yıl sayısını kabul etmek oldu ve bu 1 Ocak 1926'dan itibaren uygulandı. Başlangıcı 1 Hazerana getirilmiş olan malî yılın artık sadece devlet bütçesi için hesap yılı olmaktan başka bir rolü yoktu. Hicrî yılın «özel maksatlar için» muhafaza edilen, arabî ay başları İstanbul'da Kandilli rasathanesince bildirilecekti; bunlar ve Müslüman Bayram günleri Diyanet İşleri Reisliği ve dolayısıyla müftülüklerce ilân olunacaktı.

Osmanlı tören günleri ilk planda iki dinî bayramdı: Küçüğü, üç günlük, oruç bitirme bayramı (*İd el-fitr*, halk dilinde *Şeker Bayramı*) 1 Şavval'de başlar, «büyüğü», dört günlük *Kurban Bayramının* (*id el-adha*) başlangıcı da 10 Zilhiccedir. Bunların başlangıçları (güneş batarken) top atışıyle haber verilir, ki isteyen şehir masrafını gördüğü takdirde bu gelenek günümüzde de uygulanmaktadır. Muhammed'in şahsının ibadet konusu olmasına tamamiyle yabancı bulunan temel İslâmlığın aksine olarak eskiden, Peygamberin doğum gecesi büyük bir debdebe ile kutlanırdı (*Mevlid-i Nebevî*, minarelerin ışıklandırılması yüzünden bu geceye Kandil gecesi adı da verilir) 12 Rebiülevvelde kutlanan bu gün, 1588'den beri (III. Murat), dinsel ilkelere aykırı olarak, cemaatin anlaşması ile (*icma ümmet*), çoktan bir *bîd'at-ı hasene* (güzel yenilik) olarak yerleşmiş bulunmaktadır. V. Sultan Mehmet Reşat'ın 9 Mart 1910 tarihli İradesiyle bu gün, resmî tatil günleri arasına alınmış bulunmaktadır. Millî Bayram o zamanlar, Kanunu Esasî'nin 1908'de yeniden yürürlüğe girmesinin yıldönümü olan 10 Temmuz (eski takvime göre) idi. Bu yasanın ilk ilân edildiği tarih olan 11 Aralık (1876) (eski takvimle) çoktan unutulmuştu.

Büyük Millet Meclisi önce, Meclis'in açılış gününü (23 Nisan 1920) Millî Bayram olarak ilân etti, sonra da dinî ve millî düşüncelerin garip bir kaynaşması ile, Saltanatın kaldırılmasının rastlamış olduğu Peygamberin doğum günü olan 12 Rebiülevvel 1342 (1 Kasım) günü Ulusal Egemenlik (*Hakimiyet-i Milliye*) Bayramı (yani demokrasi bayramı) olarak kabul edildi. Sonunda, 19 Nisan 1925 tarihli kanunla Cumhuriyetin ilânı günü (29 Ekim) Ulusal

Bayram oldu. Bunun yanında, devletçe resmen tanınan bayram günleri şunlardır: 30 ağustos (Zafer Bayramı), 23 nisan (Çocuk Bayramı), 1 mayıs (Bahar Bayramı), her iki Müslüman bayramları (yukarıda anlatıldı), ve Yeni Yıl (1 ocak). Peygamberin doğum günü sessizce kaldırılmıştı, ama resmî olmadan gene de kutlanmaktadır, öteki «kutsal geceler» de gene böyle sadece resmî olarak kalkmıştır. İslâm âlemince o zamana kadar bilinmeyen hafta tatili günü, 1920'de demiryolları işçileri için, sonra da 1924'te genel olarak *Cuma Tatili* şeklinde kabul edildi; ekonomik nedenlerle bu gün 1935'te pazara çevrildi.

E. LATİN YAZISININ ALINMASI

Mustafa Kemal'in 9 Ağustos 1928'de İstanbul'da ilân ettiği, Latin harflerinin alınması kararı, belki de, Türk Milletinin Batı uygarlığının bütün yararlı taraflarından gerekirse kendi kültürüyle olan bağları geçici bir şekilde kaybetmek pahasına da olsa, faydalanmak alanındaki sarsılmaz azmini en açıkça gösterenidir. Büyük Millet Meclisi'nin 1 Kasım 1928 günkü açılışında Mustafa Kemal bunu şöyle açıklamıştı²¹: «*Büyük Türk Milletinin, bilgisizlik devresini mümkün olduğu kadar az zahmetle aşabilmesi için, kendi güzel dilinde meramını anlatabileceği bir vasıtaya ihtiyacı vardır. Bilginin bu anahtarı Latin yazısına dayanan Türk alfabesidir.*» «Bu yazı Türk diline en uygun gelmekteydi. Büyük Millet Meclisi aynı günde bu alfabeyi kabul etti (1353 numaralı kanun) ve bir altın levhaya yazılı olarak Mustafa Kemal'e sunmaya karar verdi. Muhtemel yanlış anlayışları önlemek için şunu açıklamak gerektir ki «Türk alfabesi» kanunu ile ne Arapça kitapların (mesela Kur'an) basılması, ne de Arap dili ve yazısının öğretimi yasaklanmaktaydı; yasaklanan sadece «eski» harflerle Türkçe kitapların basılması ve bu harflerle basılmış kitapların öğretimde kullanılması idi. Bu kanuna karşı hareket edenler Ceza Kanununun 526. maddesi gereğince (Devlet emirlerine itaatsizlik) cezalandırılacaklardı. Millî Eğitim Bakanlığının 29 Ağustos 1929 tarihli emriyle yüksek dereceli okulların programından Arapça ve Farsça dersleri çıkarıldı. Bunun yerine 1940 güzünde Ankara ve İstanbul'da üç Latince sınıfı kuruldu. Arapça öğretimine özel okullarda da izin verilmediği için bu ancak özel ders verme şeklinde olabilmekteydi. Bütün şüpheleri ortadan kaldırmak için Büyük Millet Meclisi 10 Mayıs 1939'da şunu açıkladı: «1353 sayılı kanun kütüphanelerde Arap harfleriyle yazılmış kitaplar ve belgelerin toplanmasına ve bunlardan, inceleme amacıyla faydalanılmasına engel değildir.» Son zamanlarda, Latin harfleriyle transkripsiyonlarıyla birlikte olmak şartıyla, Türkçe ilmi metinlerin, yazılmış oldukları Arap harfleriyle basılmalarına müsaade edilmektedir. Ama yeni kuşaktan ancak pek azı Arap harflerini okuyabilmektedir. Şurasını unutmamak gerektir ki, Latin harflerinin ka-

bulünden bu yana okuma yazma bilmeyenlerin sayısı önemli derecede azalmıştır. Osmanlı İmparatorluğunda köylerde genel olarak sadece imam okuma yazma bilirdi. Harf devriminden doğan, Türk yazı dilinin arınması ve zenginleştirilmesi savaşı bu eserin alanına girmemektedir.

b. SOYADLARI VE UNVANLAR

Jean Deny, Osmanlı devrinde ad vermede hangi geleneklerin bulunduğunu örnek olarak Ziya Gökalp'i göstererek açıklar: Çocuğa doğumunda hemen verilen adın (*göbek adı*) dışında çoğu zaman ikinci dünyevî, çoğu zaman islâmî bir özellik anlatan Arapça, ya da Farsça ad takılır. Bunun arkasından da, bütün Doğu'da (Rusya dahil) baba adı, kadınlarda da bazı kere koca adı gelir. Buna bir yazar takma adı (*mahlas*) da ilâve olunduğu vardır. Babanın adının katılmasından (Falan oğlu...) Anadolu'da çok eski zamanlardan beri soyadları gelişmiştir (meselâ: Saracoğlu gibi), bu adlar kuşaktan kuşağa miras kalarak günümüze kadar gelmiştir. Bununla birlikte, halk çoğu tek ya da iki ad kullanagelmekteydi ve bu adlara sonsuz çok rastlanırdı; işte halk dilindeki «Sarı çizmeli Mehmet ağa» şakası bundan doğmadır. Yeni Medenî Kanun yürürlüğe girmesiyle herkesin bir soyadı olması zorunlu hale gelmiş bulunuyordu. Uzun ön çalışmalardan sonra 28 Haziran 1934'te, her vatandaşın böyle bir soyadı almasını zorunlu kılan kanun çıktı. Bunu yapmayanlara resmî makamlarca bir soyadı verilecekti. Mustafa Kemal'e 26 Kasım 1934 tarihli kanunla **Atatürk** adı verildi. Bu, 2525 sayılı kanun sadece soyadının öz addan sonra gelmesini, bu soyadlarının ahlâka aykırı, ya da gülünç olmasını şart koşmakta idi, bu sebeple herkesin icat yeteneği alabildiğine alan bulmuştu. Ancak birkaç yıldan beri adları Türkçeleştirmek yolunda bir çaba göze çarpmaktadır.

Türkiye Cumhuriyetinin, Kur'anın ilkelerine de uygun olan (49,10) demokrasi prensibi, sınıf ayrılığı ile bağdaşamaz. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya 27 Kasım 1934'te, ağa, efendi, bey, paşa, hazretleri, hanım gibi, askerî olmayan unvanların (ve nişanların) kaldırılmasını ve bunların yerine isimlerin başlarına «eski Türk» deyimleri olan *Bay* ve *Bayan* sözcüklerinin konulmasını teklif ettiği sırada, böyle unvanları «eski devirlerin kalıntıları» olarak nitelemişti. Büyük Millet Meclisi bunlara, dinî kökenli olan aşağıdakileri de ekledi: Hacı, Hafız, Hoca ve Molla. Bu vesile ile Atatürk, Büyük Millet Meclisi'nin Sakarya Meydan Savaşı'ndan sonra, 19 Eylül 1921'de vermiş olduğu *Gazi* (Muzaffer, aslında: Din uğrunda savaşan) unvanını bıraktı. Bu münasebetle askerî üniformalara benzer kılıklarla din adamları elbiselerini yasaklayan 2596 sayılı kanunu da söylemek gerektir.

Fransız «Code Pénal»inde (madde 260) olduğu gibi, 1858 Osmanlı Ceza Kanunu (Madde 132), devletçe müsaade edilmiş olan dinî törenleri güç kullanılarak önlemeyi üç aya kadar hapisle cezalandırmaktaydı. Meşrutiyet devrinde, Hükümdarın korunmasına (!) dair olan 55. maddenin başına «Saygı değer Peygamberlere» alenen hakaret edenlerin üç yıla kadar hapsedilecekleri yolunda bir fıkra eklendi. Büyük Millet Meclisi önce bunu olduğu gibi aldı, ama sonra değiştirerek, dinî törenleri bozma ve engellemeyi bir din, ya da mezhebe hakaretle bir tuttu.

Eski hukukun tanımadığı «Dini kötüye kullanma» kavramını Büyük Millet Meclisi, daha açılır açılmaz çıkardığı 2 numaralı Vatana Hiyanete karşı olan kanunda koymuştu. 1926 tarihli Ceza Kanununda buna dair olan hüküm şudur (Madde 163): Kim dinî, dinî duyguları yahut dinî veya mukaddes sayılan şeyleri herhangi bir şekilde, halkı devletin emniyetini tehlikeye sokacak işler yapmaya teşvik için kullanırsa, yahut bu maksatla birlik kurarsa, isterse bu tahrikler ve teşkilât tesirsiz kalsın, ağır hapisle cezalandırılır... Dinî temellere, ya da dinî duygulara dayanan siyasî cemiyetlerin kurulması yasaktır.» 241-242. maddeler, İmam, Hatip, Vaiz gibi (dinî reislerin) Papazların veya Hahamların, görevleri sırasında idareye, devletin kanunlarına, ya da hükümetin icraatına hakaret eder, ya da kanunlara karşı tahrik ederlerse cezalandırılmalarını öngörmekteydi. Nihayet 529. madde de belirtilmiş olan ibadet yerleri dışında dinî merasim ve alayları yasaklamaktadır.

Snouck Hurgronje'nun övdüğü, İslâmlıktaki «Katolik içgüdü» Türkiye Cumhuriyetinde de kendini gösterdi, nüfus sayımında Müslümanların dışında bütün dinî topluluklar ve mezhepler ayrı ayrı gösterilirken, Müslümanların hepsine, hiç ayrımı gözetilmeden «İslâm» deyimi kullanıldı.

MİSTİSİZM, BÜYÜ VE EVLİYALARA İNANİŞ

Her ne kadar Muhammed'in hayatı hakkında pek az şey bilinmekteyse de gene, onun Müslüman toplumuna mistisizmi ve manastır hayatını yasak ettiğini bugün artık iddia edemeyiz; çünkü «Müslümanlıkta keşişlik yoktur» hadisinin hicretin en az 3. yılında uydurulmuş olduğunu artık biliyoruz. Buna karşılık İsa'nın yolundan gidenlerin kalplerine «manastır hayatına özlemi» Allahın vermiş olduğu yolundaki Kur'an âyeti (57, 27) önce herkesçe övgü anlamına tefsir edilmiş, ancak Zamahşarî bunun aksi anlamı kabul ettirmiştir. İç arınma özleminden doğan ılımlı Sufilik aslında hiç bir zaman Sünnî Müslümanlıkça suçlanmamıştır; bu yüzden el-Gazali (ölümü 1111) «İslâmın bu yeniden dirilticisi», ona İslâm sünniligi içinde sağlam bir yer verebilmişti. Ama

ta başından beri Sufî dindarlığı ile Şîa'nın dinî duygu hayatı arasında bir çeşit uygunluk olagelmıştır. Bu da, Sunnî milletler içindeki halkın en sevdiği derviş tarikatlarında en kuvvetli şekilde görüldüğü gibi, Şîî elemanların Suffiliğe yol bulmasını kolaylaştırmıştır. Türklere İslâmlık da baştan, İranlıları heyecana getiren Sufî düşünceleriyle bağıntılı olarak girmiştir. Böylece daha ortaçağda, **Şeyh Ahmet Yesevî**'nin (ölümü 1166 - 67'de Türkistan'da Yesi şehrinde) kurduğu ve Anadolu'da **Yunus Emre**'nin (ölümü 1307'ye doğru), sürdürdüğü halka göre bir mistisizm meydana gelmişti; bu iki insan, halkın dinî hayatını en kuvvetli şekilde etkilemişlerdir, buna karşılık, Mevlevî tarikatının kurucusu olan **Celâl ed-din Rumî**, Farsça *Mesnevi*'siyle, mistisizme eğilimli olan aydın Türkleri günümüze değin etkilemiştir.

Geleneksel İslâmlığın bir zaman içinde boğulmak tehlikesine düştüğü Şeriat şekilciliklerinden manevî kurtuluş yolu olduğuna birçoklarının inandığı Sufiliğin erdemleri, içrekleşmiş dindarlığı, derin ahlâkı, hele insanlara karşı yüce yüreklilikte kendini belirten şövalye ruhu (*Fütüvve*), çok geçmeden, alabildiğine gelişen batıl inançlar arasına karışıp gitti. Cinler ve perilerin varlıklarından şüphesi olmayan Muhammed, hiç şüphesiz sihir ve büyüye inanmaktaydı; bu yüzden bunlar, daha ilk devirlerinde İslâmlığa yol bulmuş ve bu dinin, Roma ve Yunan geç devri dünyasının doğu kesimlerine yayılmasıyla orada yaygın olan tabiat üstü tasarımlar ve geleneklerle kaynaşarak umulmadık bir gelişmeye erişmişti. Zamanla, yasak olan ve imansızlıkla (*kufr*, *küfür*, ya da *şirk*) eşit sayılan büyücülükle (*sihir*, Türklerde *sihir*), yasak olmayan «beyaz» sihircilik (*simya*), ruh çağırma ve tılsım bilgisi (*tilasm*, *tılsım* = Yunanca'da *telesma*'dan [4.yüzyıl] gelme) ayrı sayıldı; bunlar ve hemen hemen bütün İslâmlarda ortak olan sihir çeşitleri hep Helen mirası idi. Özellikle yazıyla sihir (*kitabeta*, *kitabet*), *muska* yazma bunlardandır. Tılsım olarak yalnız bütün Kur'an (*mushaf*, çoğulu *masahif*) ve tek tek âyetler değil meselâ korunmak için: *âyat al-hifz*, sağtımak için: *âyat aş-şifa*, Allahın 99 adı ve *inşallah*, *maşallah* gibi formüller de kullanılır; kem gözlerden korunmak için mavi boncuklar, göz biçiminde nazarlıklar, bir parça şap v.b.g. de bunlar arasındadır.

«Dervişlikle sıkı sıkıya ilişkisi olan, fakat Kur'an ve Hadîslerle taban tabana karşıt, *evliyalar* kültü, aşağı tabakadan halkın, insanla ondan çok uzakta-ki Tanrı arasında bir aracıya olan ihtiyacından doğmadır. Bunun sonucu, bir çeşit, insanı tanrılaştırma olmuştur ki Muhammed bile ölümünden sonra bundan kurtulamamıştır. İslâmlık bu noktada halk zihnîyetine taviz vermek zorunda kalmış ve kıyamet gününde Allahın katında, önce Muhammed'e, onun yanında da velilere, *şefaatçi* olarak yer vermişti. (Türklerde evliyaların alabildiğine bollaşması, ki padişahlık zamanında her vilâyetin, mucizeli gücü (*bereket*, *baraka*) Tanrının lûtfunun ispatı olarak halkça çok saygı gören ve bu güç ölümünden sonra da süren evliyası vardı ki bunu sadece genel İslâm halk dindarlığından ileri gelme değil, aynı Türklerin geçmişteki dinleri olan şamanizmden kalma olarak görmek gerektir. Sufî, Tanrıyı biteviye kalbi ve diliyle anma-

sı (*zıkr, zikir*) yoluyla ona eriştiği için aşağı tabakadan halkın gözünde o da Tanrının kudretinden bir parçasına sahip olmuş bulunuyordu. Onun tarafından verilen muskalar ya da yapılmasını söylediği şeyler, tarikatın kurucusundan zincirleme (*silsile*) olarak Tanrı ile ilişki sayesinde eşsiz bir etkililiğe sahipti. İşte bu yüzden, üyeleri geniş bir halk çevresinden olan tarikat kardeşleri arasında çok geçmeden, manevî ve ahlâkî yüceliklerin yanı sıra en koyu şarlatanlık, tembellik ve insanların budalalıklarını istismar yer almakta gecikmemişti.

Canlı «evliya»lara karşı olan bu saygıya, ölümlerinden sonra etkileri süren ölümlere karşı güdüleni de katıldı ve bunların mezarları, hastalıklardan ya da kısırlıktan kurtulmak için ziyaret edilen yerler oldu. Nihayet kutsal kalıntılara bağlılık ve onlardan medet umma, Müslümanlıkta, önce Muhammed'in anlarından (sakal kılları gibi) başlamak üzere, küçük ölçüde yer buldu.

Ancak el-Gazali'den yarım yüzyıl sonra ortaya çıkan, ve Türkiye'de Osmanlı devrinin sonunda 161'i bulan, örgütlenmiş derviş tarikatlarından özellikle ikisi siyasî önem kazanmıştı: *Mevlevî*'ler ve *Bektaşî*'ler. Birinciler halkın gözünde, dindarlıkla ün kazanmışlardı ve devletin en çok koruduğu tarikatı. Başları, (*Çelebi*), daha önce şeyhülislâmlara verilmiş bir imtiyaz olan kılıç kuşandırmayı (*Taklid-i seyf* ya da *şemşir*) belgelere göre 1648'den beri üzerlerinde bulundurmaktaydılar; bu gelenek son olarak 1909 yılı 10 mayısında V'inci Sultan Mehmed'in tahta geçişinde yerine getirildi. VI. Mehmed'in kaçışından sonra, rivayete göre, Abdülmecid'e «Halife» olarak seçildiğini bildiren de Çelebi efendi olmuştu. Fakat, resmî raporda, Ankara delegeleri arasında onun adı geçmemektedir; anlaşılan o, sadece Topkapı sarayında «Halife»yi tebrik eden (*Rical-i ilmiye*), yani ileri gelen din adamları arasında bulunmaktaydı.

Başlangıcı hakkında henüz kesin bir şey bilinmeyen Bektaşî tarikatı 16. yüzyılda son şeklini almıştır ve öğretilerinde karmaşık olarak Sufî, Şii, Hıristiyan hatta Şamanî elemanlar bulunmaktadır. «Hatta bu kadar açıktan açığa dine aykırı bir topluluk bile, siyasî faaliyetleri tehlikeli görülmediği sürece hükümet tarafından rahatsız edilmedi» (S. Hurgronje). Yeniçerilerin ortadan kaldırılması (1826) sırasında Bektaşîler, onlarla olan sıkı ilişkilerinin cezasını çekmek zorunda kaldılar. Ama, yeniden kurulduktan sonra bu tarikata birçok tekke dışı dervişler (*muhip*) katıldı ve tarikat edebiyat alanında yeni bir gelişmeye kavuştu. Son devirdeki âyin ve geleneklerini **Yakup Kadri Karaosmanoğlu**, *Nur Baba* adlı romanında anlatır. Seyyid Gazi ve Hacı Bektaş (*Pir evi*) tekkelerindeki hatıra eşyaları şimdi Ankara Etnografya müzesinde bulunmaktadır. Günümüzde de pek yaygın olan *Bektaşî hikâyeleri*, her zaman sevilen Nasrettin Hoca hikâyelerinin yanında, Türk halk mizahının en nefis örnekleridir.

14. yüzyılda Türkistan'da kurulmuş olan *Nakşibendî* tarikatı, Osmanlı İmparatorluğunda kendini politika alanında pek az göstermiştir. İstanbul'da,

{Üsküdar'da bulunan bir Nakşibendî tekkesine, 1920 yılı mart ortasında İsmet (Paşa) ile başka milliyetçiler, Ankara'ya kaçışları sırasında sığınmışlardı. Menemen'deki isyan teşebbüsüne (23 Aralık 1930) girişenler bu tarikatın dervişleriydi}

Meşrutiyet devrinin sonlarına doğru bütün tekkeler (*Tekâya ve zevaya*) Şeyhülislâmlık dairesindeki «Şeyhler komisyonu» (*Meclis-i meşayih*)nın kontrolü altına verildi. Bunlar «resmiye» ve «hususiyeye» diye ikiye bölünmüştü; birinciler, bir şeyh tarafından idare edilen ve her bakımdan (her vechile) şeyhler komisyonunun emrinde bulunan vakıf mülkleri; ikinciler ise bir tarikat üyesinin özel mülkü olup sadece tarikatın gelenekler (*usul ve adab-ı tarikat*), özellikle o tarikata ait olan törenler ve telkinler (*âyin ve telkinat-ı me'sure*) hususunda şeyhler komisyonunun emrinde olanlardı.

Çocukluğunda amcası Hasib efendinin teşvikiyle İslâm mistisizmine bağlanmış olan Ziya Gökalp, gerçi bunu kendi millî ve sosyolojik düşüncelerine katmıştı, sonuna kadar da bunların halk için olan değerini savunmuş ve Mustafa Kemal'in usçu görüşüyle uzlaşmamıştı. Avrupa'da, Türk derviş tarikatlarının «gerici davranışları» yüzünden kaldırıldıkları sanılır. Hiç şüphesiz bunlar 1925'teki Kürt isyanında rol oynamıştı. Bu nedenle de İstiklâl Mahkemesi Şeyh Said'i mahkûm ederken, «entrika ve batıl inançların ocağı» oldukları için tekkelerin kapanmasını da zorunlu görmüştü. Mustafa Kemal için bu sonuncunun asıl ağır basan sebep olduğu nutuklarından anlaşılmaktadır. 1925 yılı ağustosunda, «Medenî dünya»nın kılığında olarak halka görüldüğü zaman, mezar kültü ve derviş tarikatlarına şu sözlerle hücum etmişti: *Ölülerden yardım beklemek medenî bir toplum için bir yüzkarasıdır... Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler ve tarikat üyeleri memleketi olamaz! Doğru ve gerçek yol medeniyet yoludur. İnsan olmak için onun emrettiği ve istediklerini yapmak yetiştir. Tarikatların başları, şimdi burada söylediğim gerçeği bütün açıklığıyla görecekler, hemen, tekkelerini kendiliklerinden kapatacaklar ve müritlerinin artık erginleşmiş olduklarını kabul edeceklerdir... Tekkenin amacı halkı uyuşturmak ve aptallaştırmaktır..»²²*

Bakanlar Kurulunun 2 Eylül 1925 tarihli kararnamesinde genel bir ayaklanma hazırlığından söz edildiği yoktur. Sadece, «samimî içtihat» perdesi altında gizli politik amaçlar gütmenin mümkün olduğu belirtilmektedir. İstanbul'a gönderilmiş olan bir tahkikat komisyonu daha 1925 temmuzunda «Tekkelerin çoğunun harap durumda» olduklarını tespit etmişti. Tekkeler hakkındaki kararname 30 Kasım 1925 tarih ve 677 sayılı kanunla esas bakımından kabul edilmiş bulunuyordu. Bu kanunda şöyle denmektedir: «Türkiye Cumhuriyeti dahilinde gerek vakıf suretiyle, gerek mülk olarak şeyhinin tahtı tasarrufunda, gerek suverî aharla tesis edilmiş bulunan bilumum tekkeler ve zaviyeler, sahiplerinin diğer şekilde hakkı temellük ve tasarrufları baki kalmak üzere, kâmilan seddedilmiştir. Bunlardan usulü mevzuası dairesinde filhal cami veya mescit olarak istimal edilenler ipka edilir.

Alelumum tarikatlarla şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyyitlik, çelebilik, babalık, emirlik, nakiblik, halifelik, falcılık, büyücülük, üfürükçülük ve gâipten haber vermek ve murada kavuşturmak maksadıyla nüshacılık (Muskacılık) gibi unvan ve sınıfların istimaliyle bu unvan ve sıfatlara ait hizmet ifa ve kisve iktisası memnudur. Türkiye Cumhuriyeti dahilinde selâtine ait veya bir tarikat veya bir cerrî menfaate mesnet olanlarla bilumum sair türbeler mesdud ve türbedarlıklar mülğadır. Seddedilmiş olan tekke veya zaviyeleri veya türbeleri açanlar veya bunları yeniden idare edenler veya ayin-i tarikat icrasına mahsus olarak veya muvakkaten olsa bile, yer verenler ve yukardaki unvanları taşıyanlar veya bunlara mahsus hizmet ifa veya kıyafet iktisa eyleyen kişiler üç aydan eksik olmamak üzere hapis ve elli liradan aşağı olmamak üzere cezayı nakdî ile cezalandırılırlar.»

2 Eylül 1925 tarihli talimatname gereğince şeyhler, eğer vakfiyelerinde buna dair hüküm varsa, ölünceye kadar tekkelerinde oturabilecekler; bu vakfiyelerde geçim paraları da (*merzukiye*) ödenmekte devam edecekti. Bu işe uygun tekkeler okul olarak kullanılacak, ötekiler satılacak, elde edilen paralarla köy okulları kurulacaktı. Gerçekten, zikredilen toplantı salonları mühürlendi. Millî Eğitim Bakanlığı, sanat değeri bulunan bütün türbelerin korunmasını üzerine alacaktı. Türbedarlar o zamana kadar almakta oldukları ücreti alacaklar ve açılacak yerlerde imam, müezzin ve kâyum olarak öncelikle vazifelendirileceklerdi.

Mustafa Kemal, ekim 1925'teki büyük nutkunda bir kere daha derviş tarikatlarından söz etmişti. Bunlar, 1925 yılında «*Takrirî sükûn*» kanunundan yararlanmak suretiyle, ilerleme ve yenileşmeyi (*Terakki ve teceddüt*) sağlamak, dünyaya, Türk milletinin «*hurafepere*» ve «*iptidâî*», «*mutaassıp*» ve ortaçağ zihniyetine (*kurunu vustaî zihniyet*) boğulmuş olmadığını göstermek için kapatılmıştı. 1924 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanununun tarikatları serbest bırakan 75. maddesi, 1928 tarihli ilga edici kanunun müzakeresi sırasında gözder kaçmışa benzemekteyse de, 3115 sayılı ve 5 Şubat 1937 tarihli kanunla bu madde kaldırılmıştır. İşleri Bakanı Şükrü Kaya, bu vesile ile dervişler için: «*Geçmişin kötü bir mirası*» demişti. Türkler için tek yol ve tarikat, müspet ilimlere dayanan milliyetçilikti. Bu yolda yürümek Türklerin «maddî ve manevî hayatı» için en büyük kuvvet demektir.

Mustafa Kemal, tarikatlarda önemli olan «*mürşit*» sözüne daha 22 Eylül 1924'te Samsun (İstiklâl Ticaret Mektebi) söylevinde yeni bir anlam vermişti: «*Hayatta en hakikî mürşit ilimdir.*» (Bugün Ankara Üniversitesi'nde oymalı yazıt.)

II

İBADETİN VE KUR'ANIN TÜRKÇELEŞTİRİLMESİ

3 Mart 1924 tarih ve 429 numaralı kanun «halk arasındaki hukukî işleri (*muamelât-ı nas*) kanun yoluyla yürütmek hakkını sadece Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne ve onun hükümetine ait olduğunu gösterdi; bunda izlenecek yol olarak Mustafa Kemal «*Her medenî devlette geçerli olan hukuk ilkele-ri*»ni tavsiye ediyordu. Buna karşılık inanç ve din işleriyle (itikadat ve ibadet) meşgul olmayı, yeni kurulan «Diyanet İşleri Reisliğine» vermekteydi. Bu memuriyet doğrudan doğruya Başbakanlığa bağlı olduğuna göre, daha başlangıçta, «zamanın ruhu»nun İslâm ibadetini de etkileyeceği tahmin olunabilirdi.

1 YENİ DEVLETTE İBADETLER

İnsanların bütün hayatına egemen olmak isteyen İslâmlık gibi bir din için, din devletinden vazgeçilmesi ile meydana gelen «Din ve devlete ait hakların ayrılması» ağır bir tecavüz idi. Çünkü «Devletçe müsaade edilen âyinler», dinî borçları yerine getirmek için yetmezdi. Tersine bu, çeşitli durumlar yüzünden zorlaşmaktaydı. Şeriat kitaplarından çoğunun ilk kısımlarının verilmiş olduğu dört direktan (*erkân*), gündelik sayısı tahmine göre Muhammed'in ölümünden sonra beş olarak saptanan, temel ibadet (*salât*, Türkçe ve Farsça *namaz*) ilk ve en başta gelen ödevdi. Buna karşı olduğu kadar, Meşrutiyet devrinde çok riayet edilen, ramazan orucuna karşı da 1924'ten beri, hattâ köylerde bile resmî makamların teşvik ettikleri bir kayıtsızlık görülmektedir; ama gündelik gazeteler namaz vakitlerini bugün de yayınlamakta devam etmektedir. Mustafa Kemal her ne kadar 1924'ten beri hiç bir namaza katılmamışsa da, Avrupa gazetelerinin yazdıklarının tersine olarak, hiç bir memur ya da subayın dinsel ödevlerini yerine getirmesine kötü gözle bakmış değildir. Şapka-

nın kabulünden çıkan zorluklar çabucak giderilmişti. Bayramlardaki kurban derilerinin satışından elde edilen paraların millî amaçlar için kullanılması düşünülmüştü. Hacı sayısı, döviz yasakları ve polis nizamları yüzünden çok inmişti. Genellikle kolay kolay ölmeyen dinsel gelenekler yalnız derviş tarikatlarının yasaklanması ve türbelerin kapatılmasıyla değil, aynı zamanda—aşağı yukarı bu sıralarda—Batı göreneklerinin etkisiyle zarar gördü. Böylece meselâ, yas alâmeti olarak siyah elbise giymek ve bayrakları yarıya indirmek, cenaze alaylarında askerî bando çaldırmak ve mezarları çelenk ve çiçeklerle süslemek âdet oldu.

Daha 1925 yılı sonbaharında ibadeti «zamana uydurmak» isteği ortaya atılmıştı; 1928 yılı 20 haziranında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin bir uzmanlar komisyonunun aşağıdaki *reform programı* basında yayınlandı:

1— Demokrasi sahasında tecelli eden muazzam Türk inkılâbı; lisanî ahlâkî, hukukî, iktisadî bütün içtimaî müesseseleri ile başlıca iki manzara gösteriyor. Birincisi: bütün içtimaî müesseselerin ilmîleşmesi; ikincisi: bütün içtimaî müesseselerin millîleşmesi. Binaenaleyh, cemiyetimizin hayatında ilme ve makulâta ait olan bütün mevzular aklın ve ilmin salâhiyeti ile idare edildiği gibi, millî hayata ait olan bütün faaliyetler de infirâtçılıktan kurtulmakta ve millî tesanüde dahil olmaktadır. Türk inkılâbı lisanî, ahlâkta, hukukta, iktisatta yaptığı bütün tahavvüllerin mebdaini ilmin makuliyetinden ve millî hayatın feyzinden almıştır.

2— Din de içtimaî bir müessesedir. Diğer içtimaî müesseseler gibi hayatın zaruretlerine katlanmak, tekâmülün seyrini kovalamak zorundadır.

Bu tekâmül gerçi dinimizin tabiat-ı esasiyesi haricinde olmayacaktır. Fakat bununla dinimizin ilmî, iktisadî ve bedîî emirleri her ne olursa olsun bütün eski şekillere ve eski örflere merbut ve tekâmül kudretinden mahrum kalacağını düşünmek hatadır. Binaenaleyh Türk demokrasisinde din de muhtaç olduğu inkişafı ve hayatîyeti göstermelidir.

3— Böyle bir ıslahat imkânı mevcut olmakla beraber, bunu sırrî'lerin lâ-aklî ve fevrî olan tesirlerinden beklemek bugünkü cemiyetlerin şartlarına göre bir imkânsızlıktır. Dinî hayat da, ahlâkî ve iktisadî hayat gibi ancak ilmî tefekkürler ve ilmî usullerle ıslah edilmelidir ki diğer müesseselerle hemahenk bir surette hususî ve şahsî feyzini verebilsin. Bu ıslahat için encümenimizin tasavvur ettiği tedbirler şunlardır:

Evvelâ ibadetin şeklinde: Mabetlerimiz temiz, muntazam, kabil-i ziyaret ve kabil-i iskân bir hale getirilmelidir. Mabetlerde sıralar, elbiselikler tesis edilmeli ve temiz ayakkabılarla mabetlere girilmesi terveci edilmelidir. Bu, dinî ıslahatın ibadete ait olan sıhhi şartıdır.

Saniyen ibadetin dilinde: İbadet lisanı Türkçe olmalıdır. Ayinlerin, duaların, hutbelerin Türkçe şekilleri kabul ve istimal edilmelidir. Bunlar yalnız hafızanın sermayesi olarak değil, mektup ve muharrer olarak

dahi istimal edilebilmelidir. Ve mabetlerde bu esasta teşkilât yapılmalıdır.

Salisen ibadetin sıfatında: İbadetin son derece bedîi, müheyyiç ve ruhanî bir şekilde yapılması temin edilmelidir. Bunun için usulü dairesinde teganniye müstait müezzinler, imamlar yetiştirmek lâzımdır. Ayrıca, mabetlere musiki aletlerinin kabulü dahi lâzım gelir. Mabetlerde ilâhî mahiyetinde asrî ve enstrümantal musikiye katî ihtiyaç vardır.

Rabian ibadetin fikriyatında: Hutbelerin matbu şekilleri kâfi değildir. Hitabet kıraatten ayrı bir şeydir; hutbelerde mühim olan mahiyet, doğrudan doğruya ilmî, yahut iktisadî fikirler değil, doğrudan doğruya dinî olan kıymetler ve ma'kulelerdir.

Bunu verebilecek olan insanlar hitabete muktedir din filozoflarıdır. Bu mertebede hatiplerimiz İlâhiyat Fakültesi vasıtası ile kâfi miktarda yetiştinceye kadar, hariçte olan din mütefekkirlerinden ve din filozoflarından istifade etmek lâzımdır. Bunlar haricinde yapılacak hizmet, din edebiyatının ve din felsefesinin tesisidir.

Bu maksadı eski şekliyle ne doğrudan doğruya ilm-i kelâm, ne doğrudan doğruya tasavvuf temin edemez. Asıl mühim olan şey, ne Kur'an-ı Kerim'in Türkçesi, ne de bu Türkçenin tasnif ve tensik edilmiş şeklidir. Mühim olan şey, Kur'anın ve İslâm dininin beşerî ve mutlak mahiyetini gösteren bir rüyettir. Şimdiye kadar bu yapılmamıştır. Kur'an-ı Kerim bu gözle görülüp kuvvanî (dinamik) bir zekâ ile anlaşılmadıkça akl-ı mahz ve mantık-ı mücerred ile anlaşılamaz. Bütün ıslahatın tahakkuku için ilmî bir merkez tarafından vücuda getirilecek olan tatbikat projesinin ihzârı lâzım gelir. Bu ilim merkezi İlâhiyat Fakültesidir.

Türk inkılâbı bu fakülteyi vücuda getirmekle bu ihtiyacı tespit etmiş oluyor. Fakültemiz üç senelik ilmî tedriste tecrübeleri neticesinde Türk cemiyeti için hayırlı ve şerefli olacağına kani bulunduğu bu ıslahat kanatına vasıl olmuştur. Bunun olanca salâhiyetle, salâhiyetdar makamlara arz edilmesinde millî bir fayda olacağına da ayrıca kanidir. Türkiye'nin siyaset-i âliyesini alâkadar eden ve bütün İslâm memleketleri için yaratıcı bir tesir yapmak iktidarında olan bu ıslahat esasları kabul ve tasvip edilirse, Fakültemiz daha mufassal ve daha âlemşümül hizmetler ifa etmek iktidarını dahi gösterecektir. Ezcümle âyinlerin sıhhileşmesi, Türkçeleşmesi, bediileşmesi, felsefeleşmesi hususundaki tekliflerin cihet-i tatbikiyesini ve ameliyesini tafsil edeceğiz. Bu bapta kitaplar, makaleler neşredeceğiz. Umumî dersler ve konferanslara açacağız. Ve Türkiye'de mevcut dinî memurlara terbiye-i meslekiyesini temin için meslek kursları tesis edeceğiz. İlân edilen günler ve saatlerde, Türkiye'nin bütün camilerinde cuma hutbelerini bizzat eda edeceğiz. Ayrıca, Fakülte mecmuası vasıtasıyla bu ıslahatın ilmî mütalaalarını ve ilmî mülâhazalarını neşredeceğiz.

Bu suretle yeni Türkiye de, din sahasında yalnız yeni bir vicdan intiba-

hının değil, bütün esir ve geri olan İslâm kavimlerinin hürriyet ve terakki-sinin de bir mürşidi olabilecektir.

Ancak bu suretledir ki Cumhuriyetin bir ilim müessesesi olan İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi vatana karşı borçlu olduğu medenî ve asrî vazifeyi yapmış olacaktır. (Vakit gazetesi, 20 haziran 1928)

Komisyon başkanı olan Profesör Köprülü zade Mehmet Fuad, basına bu hususta aşağıdaki izahatı vermiştir:

«Dinî reformun amacı, bugünkü hayatın bütün öteki alanlarında yer alan aktif gelişme sürecine dini de uydurmaktır. Tamamlamağa çalıştığımız bu programı Üniversite yönetim kuruluna havale edeceğiz. Metin daha sonra Eğitim Bakanlığına sunulacaktır.» Ama bu reform planı yüzünden doğan müthiş heyecan, hükümeti onu inkâra ve komisyonu dağıtmaya mecbur etti.

2. ZİYA GÖKALP'E GÖRE VE CUMHURİYET'TE İBADETİN TÜRKÇELEŞTİRİLMESİ

H. H. Schaefer'e göre Ziya Gökalp'in İslâm ümmetinden olmayı kabul edişi, millî Türk «Kültür»ünün gelişmesi ve Avrupa «Medeniyeti»ne uyması isteğiyle uyumsuzluk içindedir ve bir uzlaştırmadan ibarettir. O'na göre, «İslâmlaşmak» 1913 yılında İslâmlıktan gelme örgütlerin, yani «Kelâm», «Tasavvuf» ve «Fıkıh»ın tarihini inceleyerek, bunların gelecekte nasıl gelişeceklerini anlamaktır; böylece en sonunda (1923) bu İslâmlaşma ancak ibadete Türk dilini sokmayı içerisine alabilmişti. Ziya Gökalp —Orhun yazıtlarında geçen ve Anadolu'da yaşamakta olan Tanrı kelimesine karşı olan sevgisi dışında— ilk defa olarak «*Vatan*» adlı şiirinde bu soruyu ortaya atmıştı; bu şiirin ilk bendi şöyledir²³:

*Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur,
Köylü anlar mânasını namazdaki duanın...
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'ân okunur,
Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hudanın...
Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın!*

Burada adı geçen «Ezan»dan başka, Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*'nda, tekkelerde Türkçe yapılan zikirlerde okunan ilâhilerle nefeslerin ve bir *bid'at* iken hadisle (?), yaşayan dinsel bir tören haline gelmiş bulunan *mevlud-i şerif*'i²⁴ örnek göstererek şunların da Türkçe olmasını istiyordu: 1) İbadette okunanlar (*tilâvet*) dışında Kur'an okunuşu, 2) Bütün ibadetler ve âyinlerden sonra okunan dualar ve münacatlarla (*Yakarış*), 3) Hut-

belir. Bunun nedeni olarak, Müslümanın camiden çıkarken ki «vecid ve itminan»ını (Kendinden geçercesine Tanrı sevgisine dalma ve gönül kanışı) ileri sürer ve bunun namazdan sonra herkesin kendi ana dilinde içten ve yürekten yakarışının sonucu olduğunu söyler.

Böyle sözler hiç şüphesiz sıcak dinsel duyguları dile getirmektedir, ama Mustafa Kemal ve onun yönettiği Halk Partisi için bu reform dinî değil, kültürel bir problemdi. Mustafa Kemal'in 6 Şubat 1933'teki Bursa Beyannamesinde şöyle denmektedir:²⁵ «*Türk milletinin millî dili ve özellikleri hayatının her alanında hükmünü yürütecektir.*» Mustafa Kemal'in ölümünden sonra da parti bundan ayrılmadı ve programındaki «Layiklik» maddesini aşağıdaki yolda tamamladı: «Parti, Türk milletinin bugünü ve geleceği için, millî dil ve millî kültürünü, din alanında da yabancı dil ve kültür etkilerinden korumayı zorunlu görür.» Bu cümle 2 Aralık 1947 tarihindeki 7. kongrede çıkarıldı; onun yerine «Milliyetçilik» maddesi aşağıdaki eki aldı: «...Partimiz milliyetçiliği, Türk milletinin tümünü, ondaki millî ruhu ve millî şuuru canlandırmak ve korumak olarak kabul etmektedir. Milleti özel karakterini ve onun bağımsız benliğini korumayı amaç olarak görürüz.»

Buna karşılık, 19 Temmuz 1948'de kurulmuş olan Millet Partisi Programında: (Madde 12) «Her ferdin vicdan ve inanç hürriyetini ve istediği dilde ibadet edebilmesini mukaddes» saymaktadır. Bu partinin şefi olan **Hikmet Bayur** da Büyük Millet Meclisi'nde «Layiklik prensibinin devletin ibadet diline karışmasını önlediğini» bildirmişti.

3. TÜRKÇELEŞTİRİLEN AYINLER

Dervişlerin ilâhileri ve mevlût şiirlerinin dışında her halde her zaman vâızlar Türkçe olmuştu. Ziya Gökalp duanın da Türkçeleştirilmesini istiyorsa bu, Arap dilinin ibadetlere, şeriatın emirlerinden de fazla girmiş olusundandı. Bunda «kutsal» dilin kelimelerinde sihirli bir güç olduğuna inanış büyük bir rol oynamıştı; tek tek Arapça kelimeler ve cümlelerin apayrı «etkileri» olduğu denenmişti.

a. HUTBE

Tarihi henüz yazılmaya muhtaç olan hutbe (Arapça *hutba*), her halde Yahudi ve Hristiyan dinsel törelerinden etkilenmiş olacaktır. Hiç şüphesiz başlangıçta halife ya da valinin halka verdikleri tamamıyla bağımsız söylevlerdi ve zamanla formüller haline gelmişlerdi. Osmanlılar devrinde sadece «ortada okunan hadis» haftadan haftaya değiştirilirdi. Bununla birlikte daha

eskiden arasına hutbenin Türkçe okunduğu da olmuştu; ama bu, tabii sadece hiç değişmeyen iki kısmı üzerinde müminlere yapılan uyarmalardı. Hutbenin ilk kısmına vaız sözleri (*Hutbet el-va'z*) denir ve bunda birçok Kur'an âyetleri ve hadisler bulunur, halbuki övgü ve dua sözleri (*Hutbet en-na't*) denen ikinci kısmında her şeyden önce, müminler için dua (*dua'lil mü'minin*) zorunludur. Bunda Halifeyi, ya da memleketin devlet başkanını anmak ve böylelikle onların egemenliğinin haklı olarak kabul edildiğini anlatmak âdeti. 1876 tarihli Osmanlı anayasasında (madde 7), bu gelenek Padişahın egemenlik hakları arasında sayılmıştı. Büyük Millet Meclisi idaresinde önce «Halife» VI. Mehmet, sonra da Abdülmecid'in adı söylenmişti. Ancak Abdülmecid'in memleketten çıkarılışından sonra «Cumhuriyet Hükümeti ve İslâm milleti» için dua onun yerine geçti. Hutbenin her iki kısmı cuma günlerinde öğle namazlarından sonra, her iki bayram namazında ise namazdan sonra okunur. Eskiden âdet olan yağmur için namaz (*salat al istiska*) ile güneş ve ay tutulmalarındaki namazlar (*Salat al kusuf*, ya da *husuf*) ve bunlardan sonra söylenen hutbeler Türkiye'de artık bırakılmıştır.

Büyük Millet Meclisi'nce seçilen «Halife» Abdülmecid'in 24 kasımda makamına geçirilişinde, murahhaslar heyeti başkanı Müfid Efendi, «Arapça (Allaha ve Peygambere) dua ve sena kısımları dışında» Türkçe olarak ilk hutbeyi okudu. İslâm Ansiklopedisi (V, 365)ne göre, Cumhuriyetin ilânından sonra eskiden hatiplerin giymesi zorunlu olan yeşil cüppe ve sırmalı (telli) sarık kaldırılmış ve hutbeler, herkesin anlayacağı Türkçe vaız ve nasihatlarla çevrilmişti. Gerçekten bunda, uzun zamandan beri sürüp gelen ve günümüzde de, henüz sona ermemiş gibi görünen uzun bir evrim vardır. Büyük Millet Meclisi'nde, 23 Şubat 1925'te birçok milletvekilleri (her halde yalnız nasihatler kısmı için) Türkçe hutbelerin kabulünü istemişlerdi; aynı yılın sonbaharında, hutbelerin içinde geçen duaların Türkçe ve Arapça olarak okunması istendi. Ramazan 1344'te (15 ve 22 mart 1926) İstanbul'da Göztepe imamı Cemalettin, içinde geçen Kur'an âyetleriyle birlikte bütün hutbeyi Türkçe olarak okuyunca, bir süre görevinden alındı. Bu olaydan sonra, beş uzmandan kurulan birleşik komisyon, 1926 yılı sonunda, Diyanet İşleri Başkanlığına bir reform taslağı ile 58 örnek hutbe sundu. Başkan Rifat efendi bunları hatiplere dağıttırdı ve bunlara ekli olarak yolladığı bildiride, Fatiha ile bundan sonra gelen Kur'an ve Hadis metinlerinin Arapça ve Türkçe, öğüt yolunda olanlarınsa (hava kuvvetlerine yardım gibi) sadece Türkçe olarak söylenmesini bildirdi. Bu talimat aralık 1927'de yürürlüğe girdi. Bunun üzerine İstanbul müftüsü Fehmi efendi 1928 nisanı sonunda, hutbeye Türkçe bir kısım daha eklendiğini, bunda halkın inanç konularında aydınlatılacağı ve din işleri üzerine ilgilerinin çekileceğini bildirdi. Hutbelerde ahlâka da büyük önem verilecekti. İlahiyat Fakültesinin 1928'de, Kur'an âyetleri, hutbeler ve vaızlarda sadece Türk dilinin kullanılması isteği geri alındıktan sonra, Hafız Sadettin 5 Şubat 1932'de İstanbul'da Süleymaniye camisinde ilk tam Türkçe

hutbeyi okudu. Ama iş, bu deneme ile kalacaktı. Diyanet İşleri Başkanlığı bu iş için yeniden herhangi bir talimatname çıkarmadı, Büyük Millet Meclisi de, ezanın Türkçeleştirilmesinin tersine olarak, hutbelerde Arapçanın kullanılmasını yasaklayan bir kanun çıkarmadı. Günümüzde de yürürlükte bulunan 1927 tarihli talimatnamenin, Kur'an ve Hadislerin Türkçe olarak da okunması ve açıklanması yolundaki emrine artık çok kere aldırış edilmemektedir.

b. EZAN

Şeriatın egemenlik alanına açık bir hücum, Ziya Gökalp'in istediği ve Mustafa Kemal'in uyguladığı, ezan ve kametin (*ikama*) Türkçeleştirilmesi olmuştur. Bu Türkçe ezan, «*Tanrı Uludur*» şeklinde bir tekbirle başlamakta idi. Dr. Reşit Galip'in, sonra da Hasan Cemil (Çambel)in yönetimi altında, Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti Dolmabahçe Sarayındaki odasında yedi seçme hafızın meşk ettiği bu ezan 3 Şubat 1932'de Ayasofya camisinde teravih namazından sonra okundu. İlk dil kongresinden sonra Vakıflar Genel Müdürü bütün cami ve mescit hademelerinin âmiri sıfatıyla makamına bağlı bütün cami ve mescitlere, Türkçe ezanı uygulamak için hazırlanmaları emrini yolladı. Ezanın yeni şeklini, Diyanet İşleri Reisliği şu şekilde tespit etmişti:

1) *Tanrı uludur.* 2) *Şüphesiz bilirim bildiririm Tanrıdan başka yoktur tapacak.* 3) *Şüphesiz bilirim bildiririm Tanrının elçisidir Muhammed.* 4) *Haydi namaza.* 5) *Haydi felâha.* 6) *Namaz uykudan hayırlıdır* (yalnız sabah namazında). 7) *Tanrı uludur.* 8) *Tanrıdan başka yoktur tapacak.*

Bestesi için Konservatuvardan İhsan memur edildi. Olanca gayretle meşk edildiği halde 1 Ramazan 1341 (29 Aralık 1932) olarak tespit edilen güne kadar bütün müezzinlerin yetiştirilmeleri mümkün olamadı; onun için İstanbul ve başka yerlerde Arapça şekline, geçici olarak izin verildi. Türkçe ezan Bursa'da açık bir direnme ile karşılandı; burada daha 16 kasımda, vali Fatin'in başkanlığındaki ezan komisyonunun toplanışından dört gün sonra, Sadık adında biri Ulu Cami'de Türkçe ezan aleyhine bir vaiz vermişti; 1 Şubat 1933'te bir halk kalabalığı, polisin bu işe karışmasını protesto etti ve Kazan Türklerinden evkaf memuru Yahya oğlu İbrahim'in kışkırtmasıyla, Yahudilerin sinagogunda, Hristiyanların kilisede ibadetleri bakımından rahatsız edilmediklerini örnek göstererek, ezanın Arapça şeklinin kalmasını istedi. Bunun üzerine müftü Nurettin azledildi ve yalnız Türkçe ezan okunması emrolundu. Bursa'ya gelen Mustafa Kemal, «*cahil mürteciler*» aleyhinde konuştu.

Ezanın arkasından, şeriatın tamamıyla belirttiği *salât ü selâm* ve bir tekbire daha sıra gelir; bunlar yalnız akşam ezanından sonra söylenmez. Başkan Rifat efendinin bütün müftülüklerine duyurulan 6 Mart 1933 tarihli tebliğiyle «Bütün ezanın ahengini sağlamak ve millî politikaya uygun olmak üzere»

bunlar da Türkçeleştirildi ve seçime bağlı üç şekil bildirildi: *(Ey) Tanrı (nın) elçisi Muhammed, salât sana, selâm sana* (yada: *senin üzerine olsun rahmet ve selâmet, veya: sanadır rahmet ve selâmet*); *(ey) Tanrı(nın) sevgilisi...*; *(ey) Tanrının elçileri, salât sizlere, selâm sizlere* (ya da: *sizin... yahut: sizindir...*) Sondaki tekbir için şekil şuydu: *Tanrı uludur, Tanrı uludur, Tanrıdan başka Tanrı yoktur, Tanrı uludur, Tanrı uludur, hamd ona mahsustur.*

Bu yeni şekli kullanmayan her müezzin ceza kanununun 526. maddesi gereğince cezalandırılacaktı. 2 Haziran 1941 tarihli kanunla bu maddeye yapılan ilâveye göre (herhangi bir yerde, yani görev dışında da) Arapça olarak ezan okuyanlar üç ay hapisle cezalandırılıyorlardı. Adalet Bakanı Fuat Sirmen'in bir bildirisine göre 1947 yılında bu yüzden 29 kişi tutuklanmıştı. 4 Şubat 1949'da Büyük Millet Meclisi'nin dinleyiciler locasında iki «meczubun» Arapça ezan okuması büyük bir heyecan uyandırdı, bunlardan biri Ticanî tarikatına mensuptu. 12 Nisan 1950'de Mareşal Fevzi Çakmak'ın cenaze töreninde de birçok din adamları 1941 tarihli kanuna aykırı davranışları yüzünden tutuklandı. Millet Parti'sinin yayın organı olan «*Kudret*» gazetesi bu olay için, suçun 1300 yıllık bir geleneğe bağlı kalan halkta değil, vicdan hürriyetini boyunduruk altına alan kanunda olduğunu yazdı. Buna karşı, Halk Partisi'nin gazetesi olan «*Ulus*» bugün Arapça ezanı savunan mürtecilerin yarın şeriat mahkemelerini kuracakları, öbür gün de şapkayı ve Latin harflerini kaldıracakları karşılığını verdi.

Demokrat Parti'nin seçimleri kazanması üzerine (14 Mayıs 1950), «*Zafer*» gazetesi yazarlarından Mümtaz Faik Fenik'in 4 Haziran tarihindeki bir sorusuna Başbakan Adnan Menderes şu karşılığı verdi: «Büyük Atatürk, inkılâplarına başladığı zaman, taassup zihniyetiyle mücadele etmek zarureti duymuştu. Türkçe ezanın da böyle bir zarureten doğmuş olduğunu kabul etmeliyiz. Bugünse, camilerde ibadet ve duaların hep din dilinde (yani Arapça) yapılmasıyla garip bir tezat teşkil etmektedir. Bu kadar yıldan sonra, vaktiyle zarurî olan şimdi ise vicdan hürriyetini sınırlayan bu tedbirlerin devamına lüzum kalmamıştır. İrtica ve taassupla biz de savaşacağız ve *millete mal olmuş inkılâplarımızı savunacağız.*» Lâleli camiinin baş imamı olan Mustafa Ayni, ezanın tercümesinin yanlış olduğunu; çünkü Allah kelimesinin Türkçede karşılığının Çalap olduğunu; «Tapacak»ın da (ilâh için) doğru olmadığını; çünkü İslâm dininde «tapmak» olmadığını, yeni hükümetin kararını bütün Müslümanların alkışlayacaklarını; çünkü hiç bir yerde ezanın, tıpkı ibadetlerin hepsinde olduğu gibi, Arapçadan başka dilde okunmadığını ileri sürmüştü.

Buna karşılık Halk Partisi üyeleri, daha Ziya Gökalp'in Türkçe ezan istediğini, zaten, Arapça ezan Türkiye'yi nasıl mahvetmediyse, Türkçe ezanla da dinin elden gitmeyeceğini; yalnız, halka hoş görünmek için devrimin böyle bölünmesinin tehlikeli olduğunu söylüyorlardı. Ahmet Gürkan, haziran başında Büyük Millet Meclisi'ne, Arapça ezan ve kametin ceza kanununun 526. maddesindeki yasağı kaldırmak için bir teklif getirmişti; 13 haziranda Demokrat Par-

ti Meclis Gurubu buna karar verdi. Bu arada Kemal Özçoban, bununla cahil yobazları asla teşvik etmek istemediklerini açıkladı. Büyük Millet Meclisi'nin 16 haziran tarihli oturumunda milletvekillerinden hiç biri kanun tasarısına itiraz etmedi. Sadece Cemal Reşit Eyüboğlu, Halk Partisi adına, millî bir devlet politikasının her yerde ve her zaman Türkçeyi kullanmayı icap ettirdiğini söyledi. Millî şuurun bu soruyu günün birinde kendiliğinden çözümleyeceğinden emindi. Sinan Tekelioğlu ise, eğer Atatürk sağ olsa Kur'anın tercüme edilemeyeceğini görmüş olacağını ve Arapça ezanın cezasını bizzat onun kaldıracığını iddia etti. 1369 ramazanının başında (17 haziran 1950) Arapça ezana müsaade edebilmek için, Başbakan aynı gecede bütün vilâyetlere telgrafla bu kararı bildirdi. İstanbul'da müftü Nasuhi, Büyük Millet Meclisi'nin bu kararın zorunluğunu görmüş olmasından duyduğu sevinci göstermek için baş müezzinlere mahalle bekçileri aracılığıyla bu haberi ulaştırdı.

Ramazan münasebetiyle Diyanet İşleri Başkanı Akseki, Türk milletine bir Beyanname yayınladı ve bunda, 450 milyon Müslümanın kardeşlik sevgisinden ve İslâmlığın ahlâkî ve manevî mükemmelliğinden bahsetti. İstanbul Valisi Dr. Fahrettin Kerim Gökay, ramazanda «kıraathane» ve lokantaların sahura kadar açık kalmasına izin verdi.

c. NAMAZ

Her ne kadar Ebu Hanife ve el-Gazalî belirli durumlarda tekbir ve teşehhüdün herkesin anadiliyle yapılmasını mubah görüyorlarsa da, namazın Türkçeleştirilmesi yolunda bir teşebbüse şimdiye kadar girilmiş değildir. Günümüzde namaz tamamıyla Arapça olarak kılınmaktadır. Bunu, Diyanet İşleri Başkanı **Ahmet Hamdi Akseki**'nin yakınlarda «*Namaz surelerinin Türkçe Tercüme ve Tefsiri*» adıyla yayınladığı eser de göstermektedir; bunda 11 sure ile namaz sırasında okunan «salâtı şerife ve duaların» ve selâm formüllerinin Arapça ve Türkçeleri ile bunların çevirileri bulunmaktadır. Daha önce yayınlanmış olan, benzeri kitaplardan birkaçının adlarını verelim:

Ahmet Nuri, «Tercümeli Namaz Sureleri ve Yasini Şerif» (1934)

Mehmet Şakir, «Tercümeli ve Tecvitli Namaz Sureleri ve Yasini Şerif» (1934)

A. Talha Çulha, «İmam-Hatip Kitabı ve Din Bilgileri» (1943)

Muharrem Zeki Korgunal, «Namaz Hocası ve Namaz Sureleri» (1944)

Şemseddin Yeşil, «Namaz Surelerinin ve Fatihaişerifenin Manası» (1944)

ç. KUR'ÂN METNİ

Türkiye'de bile çoğu zaman kur'an çevirisi meselesiyle ibadet sırasında Kur'andan okunan metinler birbirine karıştırılmaktadır. Hiç şüphesiz Muham-

med, İslâm inancına göre, Tanrının vahyini «Gökte bulunan esas metnin tam eşi olarak» Arap dilinde almıştı. Ama her zaman Arap tefsircilerinin «sonsuz bir sevgi ve kendini verişle» Kur'anın manasını anlamaya çalışmalarına olduğu gibi, sadece metnin daha iyi anlaşılmasına yardımcı bir vasıta olan çevirilerine de itiraz eden olmamıştır. Onun için, satır aralarında karşılıkları bulunan çok eski Kur'an nüshaları vardır. Cumhuriyet devrinde belli başlı olarak şu çevirileri görmekteyiz: Sait Bey zade Cemil sait (1924), Küçük Hamdi (yılı?), Mehmet Âkif, İzmirli İsmail Hakkı (1932), Muharrem Zeki Korgunal (1932), Ömer Rıza Doğrul (1934, ikinci baskısı 1947), Elmalılı Mehmet Hamdi Yazır (1936), Besim Atalay (yıl?). Ama tam ve sahih mecburî bir çeviri düşünülemez. Çünkü anlamları şimdiye kadar karanlık kalmış birçok deyimlerden başka, Kur'anın kafiyeyle nesir (*seci*) şekli, her çeviriciye aşılmaz zorluklar çıkarmaktadır. Ama gene de Başkan Rifat Efendi 1926 yılı sonunda, «halkın anlayabileceği» bir Türkçe ile, Kur'anın ve bütün hadislerin (?) «sahih» bir çevirisinin yapılacağını ilân etti. İstanbul müftüsü Fehmi Efendi de, 1928 nisanı sonunda, «bütün ilmi şartlara uygun» yeni bir çeviriden bahsetti. 1932 yılı devlet bütçesinde, Hadis derlemeleri ve Kur'anın Türkçeye çevrilmesi ile hutbelerin basılması için 4000 lira ayrılmıştı. Büyük Millet Meclisi'nde Mehmet Âsım (Us) İncilin her dile çevrilmesinin Hristiyanlığın yayılmasında çok faydası dokunduğuna değindi. Yunus Nadi, Kur'anın «İlâhiyatçıların eskiden iddia ettikleri gibi» Allahın bildirdiği buyruklar değil, sadece Peygamberin sözleri olduğunu ileri sürdü. Bu nedenle onun Türkçeye çevrilmesi dine aykırı sayılmazdı. Hocalar oldum olası Kur'anı açıklamak zorunda kalmışlardı ki bu da sonunda bir çeviri demekti. On yedi yıl sonra milletvekillerinden Hamit Sevgil, Kur'anın resmi çevirisinin ne zaman yayınlanacağını sordu. Buna İbrahim Arvas, böyle bir teklifin ancak bir gâvur tarafından yapılabileceğini söyledi. Necati Erdem örnekler getirerek, Kur'anın, erişilmez bir *mucize (i'car)* olduğunu ispata çalıştı. Başbakan Günaltay bu konuşmayı: «Dini konuların, yetkili makamlara bırakılması» ricasıyla kesti.²⁶

Ziya Gökalp'in aksine olarak Mustafa Kemal'in, tam Türkçe Kur'an sureleri okumak yoluyla namaz kılınabileceğine inandığı anlaşılmaktadır. Onun emriyle, eski Cumhurbaşkanlığı orkestrasının eski yöneticisi Hafız Yaşar,²⁷ «22 ocak 1932'de İstanbul'da Yerebatan camii'nde 36. sureyi (*Yasin*) önce Arapça, sonra da Türkçe olarak okudu; bunda giriş formülü (*Besmele*) şu şekilde idi: «*Müşfik ve Rahîm olan Allahın ismiyle*». 29 ocakta bu deneme birçok büyük camilerde tekrarlandı ve sonunda Ayasofya'da 27 ramazan gecesinde (3 şubat), hoparlörlerle yayınlanan büyük bir dinî ayin yapıldı; bunda 30 hafız önce mevlût, sonra birçok sureler ve bu kutsal ay üzerinde bir kasideyi Türkçe olarak okudular ve ayin Türkiye Cumhuriyeti için bir dua ile sona erdi.

Bu deneme Mısır'da büyük bir heyecan uyandırdı. **Şeyh Muhammed el-Guneymî et-Taftazani**, halifelüğün kaldırılmasıyla başlayan, şimdi de Kur'anın Türkçeleştirilmesine kadar varan bu dinsizlik hareketini (*haraka lâ-diniya*) kına-

dı. Böyle giderse Türkiye’de Kur’anın ancak müzelerde görülebileceğini söyledi. Buna karşı, yenilik taraflısı **Muhammed Farid Vacdi**, Kur’anın Türkçeye çevrilmesinin Türkiye’de imanı kuvvetlendireceği karşılığını verdi.

Bursa’daki olaydan sonra İstanbul’daki camilerin, bundan böyle ibadette yalnız Türkçe Kur’an okunması emrini almış oldukları söylenmektedir. Ama o sırada yalnız ezanın Türkçeleştirilmesiyle yetinildiğini ve Kur’anın, şimdi de olduğu gibi, Arapça olarak okunmasına müsaade edildiği anlaşılmaktadır.

4. KUR’AN VE MEVLÛT OKUYANLAR

«*En islâmî ilim*» adı verilmiş olan, Kur’anın doğru ve sanatlı bir şekilde okunması (*İlm el-kıraat ve tecvid*) medreselerin kapanmasından (1924) sonra Türkiye’de pek mütevazı bir ölçüde sürdürülmektedir. Ama Kur’anın her okunuşu başlı başına bir ibadet olduğuna, çeşitli durumlarda, özellikle, ölenlerin sevabı için Kur’an okunduğuna göre, Türkiye’de de bunu yapabilecek insanlara büyük bir ihtiyaç vardır. Uygulamada bu «Kur’an okuyucular»ın birçok çeşitleri meydana gelmiştir ki, bunların işleri kanunda «*cihat-ı fer’iye*», yani ikinci derecede görevler diye geçmektedir. Bunun öğretimi, Kur’an okuyucuların başkanının (*Kurrâ Reisi*) görevi idi.

a. CÛZ’-HAN

Kur’anın, Muhammed’e gelen tek tek vahiyler olarak kabul edilen surelere ayrılışından başka, — muhtemel olarak Haccac ibn Yusuf’tan beri (ölümü 713-714) — bölümlere de (*cüz*, çoğulu *ecza*) ayrılışı vardır. Bunlar eşit uzunlukta-
dır ve sessiz harflerin herhangi bir değişikliğe uğramamasını sağlamak ve bunu kontrol etmek için Kur’an önce yedide birlere, sonra ezberlemek ve okumak için onda bir ve otuzda birlere (en çok rastlanan şekil — bu nedenle— *cüz* deyince akla bunlar gelir), daha yeni zamanlarda altmışta birlere (*hizb*) ve iki yüz kırkta birlere de ayrılmıştır. **Şerefettin Yaltkaya**’ya göre, camilere memur edilen ve cuma ve bayram namazlarından önce veya sonra her biri 30 bölümden birini okuyan Kur’an okuyuculara «*cüzhan*» denir. **Necati Lugal**’a göre (bir özel mektubundan) bunlar vakfedenin belirttiği zamanda, camide ilk cüzle başlar ve «günün birinde» Kur’ânı sonuna kadar okurlar (*hatim*). **Sabri Şakir Ansay**’a göre (özel mektubundan) bu cüzhanlar birbirlerine bağlı değildirler; rasgele bir cüzü okurlar ve birinin bıraktığı yerden öteki başlamaz. Şumnu’da düzenlenmiş bir vakfiyede üç cüzhan tayin edilmektedir. Bunlar vakfı kuranın ve ailesinin ruhları için, her sabah namazından sonra birer cüz okumak ve böylece her on günde bir toptan hatim indirmekle

görevli idiler. Başka bir cüzhan da her gün öğle namazından sonra bir cüz okuyacak ve her 30 günde bir hatim indirecekti.

b. DEVİR-HAN

Necati Lugal'a göre *devir* (dönüş) kelimesi burada Kur'an okunuşunun tamamlanması (*hatim*) anlamına gelir: «Hafızlar, vakfeden tarafından belirtilmiş olan saatte camide toplanırlar. Sayılarına göre 30 cüzü aralarında paylaşırlar. Böylece (*hatim*, yani *devir* okunur). Bu hafızlardan birine devirhan denir.» Necati Lugal bu açıklamasını bir vakfiyedeki şu sözlerle belgelendirmektedir: «On devirhan adı geçen camide her cuma namazından önce *mahfilde* (galeri) toplanacaklar ve her biri Kur'anın onda birlik bir cüzünü (*üşri şerif*) ağır ağır ve *teganni* eder gibi okuyacaktır (*tertil*), böylece her cuma günü bütün bir cüz tamamıyla okunmuş olacaktır». **S. Ş. Ansay'a** göre, cemaatin karşısında, Kur'anın herhangi uzunluktaki bir parçasını tam olarak okuyanlara devirhan denir. Eğer bunlar birden fazlaysalar, birincisinin bıraktığı yerden ikinci devam eder. Ama hatmin bir defada indirilmesine lüzum yoktur. **Charles White**, güneşin doğmasından batmasına kadar, biri ötekini bıraktığı yerden alarak ecza okuyan ve böylece bu zaman içinde bir hatim indirenlerle, Kur'anın hatmini 2 - 3 günde tamamlayan devir okuyucularını ayırt etmektedir.

c. SURE-HAN

S. Ş. Ansay'a göre bir surehan, çoğu zaman namazdan önce cemaatta herhangi bir sureyi yüksek sesle okur. Ayrıca *yasin-han*'lar da vardır; bir cuma camiinde sabah namazından sonra yasin suresini okuyan imama bu ad verilir.

ç. AŞİR-HAN

J. Th. Zenger, lügatinde «*Uşr*» (halk ağzında *öşr*, *öşür*): «Kur'anın on âyetlik bir kısmı» demektedir, buna karşılık **E. W. Lane'nin**, «Bugünkü Mısırlılarda âdet ve gelenekler»i çevirisinde de (2. baskı, cilt III, s.164), «İki, üç, ya da birçokları (*fiki*'lerin), her biri bir *aş'r*, ya da Kur'an'dan 2 - 3 âyet okur. Ama kitabın aslındaki (Lane II, 271) şu açıklama çevrilmemiştir: «Bu deyim (*ashr*) özellikle, Kur'anın on âyetini kapsayan bir bölümü ifade eder; fakat bu sayıdan biraz azı ya da çoğu için de kullanılmıştır. Bu azlık ya da çokluk, âyetin tertibi konusundaki düşünce ayrılıklarından, ya da, başın ve sonun

metindeki anlam kesintilerine rastlatılması düşüncesinden doğmuştur. R. Dozy, «Supplément aux Dictionnaires Arabes»ta Revue de l'Orient, de l'Algerie et des Colonies», XIV, s. 106'dan alarak *aşır* için şöyle demektedir: «Müslümanlar bütün Kur'anı 60 hizbe bölerler, bir hizbin 10 ayeti bir *aşır*, yani onluk meydana getirir». *Türkçe Sözlük*'te de böyle denmektedir: *aşır* = Dinsel bir tören sırasında veya cemaatle namaz kılındıktan sonra Kur'andan okunan birkaç ayet.

Halim Baki Kunter «Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri» adlı makalesinde şunları yazmaktadır: «Öğle namazlarından sonra da *aşır* okunurdu ve okuyana *aşır*an denirdi.» S. Ş. Ansay şu bilgiyi vermektedir (özel mektubundan): «*Aşırhan*, Kur'anın herhangi bir yerinden takriben 10 ayet kadar kısa bir kısım okuyana denir. Vakıf Kayıtlar Müdürlüğünde gördüğüm iki eski Kur'an yazmasında bazı yerlerde 10 âyetten daha fazlası, bazılarında da daha azı işaret edilerek ayrılmıştı.» Anlaşılan *aşır* deyimi, ilk yazmalarda gösterilmemiş olan, ayetlerin sayılmasıyla ilgili olacaktır. Böylece «mushaflarda her 10 ayetten sonra işaret koymaya» (*ta'sîr el-Kurân*) denir. Ayetlerin sayılmasındaki çeşitli sistemler için, Bavyera İlimler Akademisi Kur'an Komisyonunun yayınlarından Anton Spitaler'in eserine bakınız.²⁸

d. NA'T-HAN

Necati Lugal (özel mektup), «*naathan*» (*na't-han*)ların camide, herhangi bir şairin Peygamber için yazdığı uzun bir övgü şiirini (*kaside*) okuyanlar olduğunu söylemektedir. Bunun için belirli bir vakit yoktur. Ama eğer vakfı kuran (vâkıf), kasidenin okunma zamanını da şart olarak belirtmişse, *naathan* o saatte camide yüksek sesle ve belirli bir makamla kaside okur. Ch. White (*naatchuan*) için «Peygamberin doğumu üzerinde bir övgü okuyan cami mugannisi» der. H. W. Duda'ya göre *na't-han*, özellikle Süleyman Çelebi'nin, «Türklerin dinî hayatında her zaman özel bir rol oynamış olan» mevlûdunu okuyan mevlid-han'lara verilen addır.

Kur'an okuma, zikir ve Muhammed'e övgüler okuma birarada giderdi. Günümüzde çeşitli fırsatlarda düzenlenen mevlût törenleri çok sevilmektedir. Bunlar en ziyade bir ölünün ruhuna ithaf olunmak üzere, ölümünden 40 gün ve 1, 2 ilâ. yıl sonra düzenlenmektedir, ama, meselâ sünnet gibi aile şenliklerinde de okutulmaktadır. Genellikle öğle namazından sonra okunan mevlûda çoğu zaman bir de «*hatim duası*» denen dua eklenir.

White'de geçen «*kafiaan*» (*Kur'an okuyanlar*) sözünü N. Lugal, *hafizan*, *kâfiyan*, yani «ehliyetli, yetkili hafızlar» olarak açıklamaktadır. G. Bergsträsser'e göre Kur'an okumayı meslek edinenlerin, hattâ Kur'an bilginlerinin çoğu kördü. N. Lugal'a göre hafızların çoğu bir medresede okumuştur, ama bunda Kur'anı ezberlemek ve Kur'an okuma usulü (*ilm-i tecvid*) dersini almak yeterdi.

Bütün bu «ikinci sınıf memurluklar» (*cihat-ı fer'iye*), ki hepsine birden «*Kur'ân-han*» da denirdi, evkaf hukukuyla sıkı sıkıya ilişkili idi, belki de meydana çıkmaları da bu sayede olmuştu. Eskiden camilerin ve özellikle türbelerin daimî vazifeli hafızları vardı. Bunlar, «Camilerin tasnifi» hakkındaki 25 Aralık 1932 tarihli yeni Nizamnameye göre birinci derecedeki memurluklarla (*imam, hatip, müezzin*) birleştirildi. Bu görevlerin ne şekilde yerine getirileceğine Vakıflar Genel Müdürlüğü, her halde vakfiyelerin şartlarına göre, tayin etmektedir.

III

DİNİ YÖNETİM

İslâmlık, 49. surenin 10. ayetine göre (*müminler [gerçekten] kardeşirler*) ırk ve sınıf ayrılığı tanımadığı gibi hiyerarşi (aşama sırası) kavramı da bu dine yabancıdır. Müslümanlıkta ne papazlık takdisi, ne de bir papaz tarafından yapılması zorunlu olan vaftiz, konfirmasyon, evlenme ve ölmek üzere olanlara yapılan son ayin gibi dinî yükümlülükler vardır. Ruhanîlik ayrı bir sınıfın hakkı değildir; bütün müminler birbirlerine emanet edilmişlerdir. Her Müslüman, namaz erkânını iyice bilmek şartıyla bu ibadette idare edicilik yapabilir. İmamlık ne bir meslek, ne de bir payedir. Bu sıfat hükümdarın hakkı olarak tanınırdı ve hükümdar hem büyük, hem de küçük imamlığı şahsında toplardı. Din bilginleri şöyle ayrılır: Özellikle şeriatın hal meselelerine değinen (*ilm el-furu'*) kısımlarıyla uğraşan hukuk bilginleri (*fakih*, çoğulu *fukaha*), İslâm dininin kaynakları (*usul*), özellikle Kur'an ve Hadis üzerinde derin bilgileri olan, aynı zamanda ibadetler hakkında pratik bilgiye (*ilmi ameli*) sahip âlimler (*ulema*) ve Allahı dinî keşif ve murakabe yoluyla anlayan mistikler (*ârifler*). Asıl hukuk işlerinden başka birçok idarî görevleri bulunan *kadı*'ların dışında, birtakımı Muhammed'in sağlığında, birtakımı da onun ölümünden sonra, din bilginleri arasından aşağıdaki «memurlar» tayin olunmuştur: Mescitlerde namazları idare etmek dışında başka görevleri de üzerlerine alan imamlar, hatipler (*huteba*), vaizler (*kass*, çoğul *kussas*, *müzekkir*, *vaiz*, çoğulu *vu'az*) ki bunların çoğu devamlı olarak görevli değildi; namaza davet eden müezzinler, büyük camilerde hademeler (*huddam*) Kur'an ve mevlût okuyanlar (*cihat-ı fer'iye*). Genel olarak bunların hepsi ücretlerini vakıf gelirlerinden ahlrlardı, bunlardan başka bu vakıfların idareciliği (*mütevelli*, *nâzır*) de önemli bir görevdi. Bu memurlukların üzerinde kontrol görevini genel olarak kadılar (*kadi*, çoğulu *kuzat*), ya da onların vekilleri (*naib*, çoğulu *nuvvab*), bu memurluklardan herhangi birini üzerine almış olmak şartıyla, yaparlardı.

Osmanlı İmparatorluğunda 19. yüzyıl başında dinî memurların mütevel-

liler dahil atanma belgeleri (*berat*) Maliye Nazırının Maliye kalemi (*Defderdar*) tarafından düzenlenirdi; bunda her camiin vakfiyesindeki şartlara «harfi harfine» uyulurdu. Mütevellilerin tayinlerinin şunlar tarafından da tasdiki gerekti: İstanbul'da Müfti (*Şeyhülislâm*), Asya vilâyetlerinde Anadolu kadiaskeri (*Sadr-ı Anadolu*), Avrupa'daki vilâyetlerde Rumeli kadiaskeri (*Sadr-ı Rum*). Ancak Süleyman zamanında İstanbul müftisinin, kadılar dahil bütün «ulema» üzerinde kayıtsız şartsız amirliğe eriştiği anlaşılmaktadır. 1800'e doğru Şeyhülislâm kethudasının elinde bulunan vasıfların merkez-i idaresi 1840'tan sonra bir bakanlığa (*Evkaf-ı Humayun Nezareti*) geçti, bu bakanlıkta bir zamanlar 2000'e yakın memur çalışmaktaydı. Evkafı Humayun Nezareti doğru-dan doğruya Sadrazama bağlıydı, ama birçok defalarda Şeyhülislâm tarafından, her iki memuriyet birleştirilmek suretiyle idare olunmuştu.

Anayasanın (*Kanunu Esasî*) yeniden yürürlüğünden bu yana, ta sonuna kadar, *müfti el-enâm* unvanını muhafaza eden şeyhülislâmlık makamına aşağıdaki kişiler gelmişti:

		Tayini
Mehmet Cemalettin,	21	Ağustos 1891
Mehmet Ziyaettin	13	Şubat 1909
Piri zade Mehmet Sahib	6	Mayıs 1909
Çelebi zade Hüseyin Hüsni	12	Ocak 1910
Musa Kâzım	12	Temmuz 1910
Abdurrahman Nesib	30	Aralık 1911
Mehmet Cemalettin	22	Temmuz 1912
Mehmet Esat	23	Ocak 1913
Mustafa Hayri	16	Mart 1914
Musa Kâzım	8	Mayıs 1916
Dağıstanî Ömer Hulûsi	14	Ekim 1918
İbrahim el-Haydarî	11	Kasım 1918
Mustafa Sabri el-Tokadî	4	Mart 1919
İbrahim el-Haydarî	2	Ekim 1919
Dürrî zade Abdullah	5	Nisan 1920
Mustafa Sabri el-Tokadî	31	Temmuz 1920
Mehmet Nuri el Medenî	26	Eylül 1920'den 4 Kasım

1922'ye kadar.

Genç Türklerin, herkesten fazla Ziya Gökalp'in, savunduğu reformların amacı şeyhülislâmlığı «dünyevî» görevlerinden (yargı ve eğitim) kurtarmak ve salt dinsel yüksek görevlilik haline getirmek ve vakıfların yönetimini de modernleştirmektir. Ama bunda ilk denemelerden öteye geçilemedi. O dönemde (1908-20) çıkarılan kanunlar ve nizamnamelerden birkaçı:

1) Fetvahanede ilmî bir komisyonun (*Şûrayı ilmiye*) kurulması hakkında 7 Eylül 1910 tarihli nizamname. Bu komisyon müsteşarın (*Meşihat müsteşarı*) başkanlığı altında kurulmuştu ve şeriat mahkemeleriyle onlara bağlı makamlar (*mecalis ve şuabatı ilmiye*) için gerekli kanun, nizamname ve talimatnameleri hazırlamak, fetvahanenin (*Fetvahane-i Âli*) ve şeriat işlerinin temyiz mahkemesinin (*Meclis-i tetkikat-ı şer'îye*) yetki alanına girmeyen hukuk işlerinde görüşlerini bildirmek görevini almıştı.

2) *Evkaf okulu* hakkındaki 10 Mayıs 1911 tarihli kanun. Bu okul Evkaf idaresi memur ve müsdahdemlerini yetiştirecekti.

3) 20 Temmuz 1912 tarihli Evkaf Nazırlığının teşkilât ve görevleri hakkındaki nizamname ile buna 2 Şubat 1914 tarihinde eklenen, İstanbul Evkaf Müzesinin kuruluş kanunu (*Evkaf-ı İslâmiye Müzesi*, bugün *Türk ve İslâm Eserleri Müzesi*).

4) Bir vakfa dayanan kurumlarda görev alacakların nasıl tayin edilecekleri (*tevcih-i cihat*) hakkındaki 5 Ağustos 1913 tarihli nizamname. Bunda, daha önce bir öğrenime lüzum gösteren (bir medrese de öğretmenlik [müderris], hatiplik, imamlık, kitaplık memurluğu, vakıf idareciliği = *cihat-ı ilmiye*) memurluklarla böyle bir öğrenime lüzum göstermeyen görevler (kayyumluk, süpürücülük [ferraş], ve türbedarlık = *cihat-ı bedeniye*) ayırt edilmekteydi.

5) Camilerde (*cevami ve mesacid-i şerife*) vaız ve nasihatlar bulundukları isteyen din bilginleri (*ulema*) hakkındaki 9 Nisan 1914 tarihli nizamname. Bunlar İmparatorluğun başşehrinde (*merkez-i saltanat-ı seniye*) Şeyhülislâmlık öğretim bölümünce (*ders vekâleti*), taşrada mahallî kadılar ve müftilerce düzenlenmiş belgeleri (*vesaik-i resmiye*) göstermek zorunluluğundaydılar. Böyle bir belge göstermeyenler cami hademesi tarafından vaızdan menedilecekler, eğer söz dinlemezlerse polis tarafından (zabıtaca) bundan alıkonulacaklardı. Böyle bir izne sahip olup da vaız sırasında şeriâtın temel kurallarına (*ahkâm-ı esasiye-i şer'îye*) aykırı, en üstün din bilginlerini (*e'imme-i din*) ve İslâmlığın büyük adamlarını (*e'azım-ı islâmiye*) küçültecek, ya da Müslümanlar arasına nifak sokacak sözler sarf edenler cami hademeleri tarafından, İstanbul'da (Dersaadet) Şeyhülislâmlık öğretim bölümüne, vilâyetlerde de müftilere ihbar edilecekti. Bu ödevi yerine getirmeyen cami hademeleri ücret kesimi ve gerekirse işten çıkarma (*ref'-i cihet*) ile cezalandırılacaklardı.

6) Fetvahanedeki fetva heyeti (*Hey'et-i ifta'îye* = *Fetva odası*) hakkında 23 Temmuz 1914 tarihli nizamname. Bu heyet hazırlanan fetvalar için dört mezhebin (*mezahib-i erbaa*) bütün fıkıh kitapları ve bütün (?) basılı ve yazma fetva derlemelerine başvuracaktı.

7) Askerî İmamların en az 15 yıl hizmetten sonra emekli olabileceklerine dair 22 Şubat 1916 tarihli kanun.

8) Din işleri memur ve müstahdemleriyle, medreselerde der veren

öğretmenler (*ders-i 'amm*) ya da camilerde yardımcı olarak çalışanların (*zeylmeşhati*) emeklilik hakları üzerine 15 Mart 1917 tarihli kanun.

9) Müftilerin görevleri hakkındaki 4 Haziran 1917 tarihli nizamname. Bunlar yeni ayın görüldüğünü tespit edecekler, her iki dinî bayramla kutsal geceleri ilân edeceklerdi; vilâyetlerde dinî memurlukların verilmesinde başkanlık edecekler, hatiplere memurluk belgesi (*berat-ı âli*) gelinceye kadar geçici bir belge (*murasele*) verebilecekler, uygun taliplerin bulunmadığı, az ücretli işlere halk arasından dindar kişileri teklif edebilecekler, evkaf idarelerinin vilâyet komisyonu başkanlığını yapacak, vaız ve nasihatlerde bulunacak «ulema»ya gerekli belgeyi (*vesika*) vereceklerdi.

10) Bir «İslâm Bilgelîği Evi»nin (*Dar ül-Hikmet ül-İslâmiye*) kuruluşuna dair 5 Mart 1918 tarihli kanunla bu kurulun işleyiş tarzı hakkındaki 6 Mayıs 1918 tarihli nizamname. Dinî gerçeklerin (*Hakayik-i diniye*) yayılmasına (neşir ve tamim) hizmet ve İslâmlığın yüce düşüncelerini (*me'ali-yi İslâmiye*) ortaya çıkarmak görevi verilmiş olan bu kurul, Şeyhülislâmlığın bir bölümü halinde çalışacaktı. Bu kurulun üç komisyonunun ilmi görevleri (vezaif-i ilmiye) şunlardı: İslâm birliğini (*vahdet-i İslâmiye*) kuvvetlendirmek için İslâmlığın gerçekleri ve ilkeleri (*hakayik ve mebadi kelâm*), emirleri ve gereklikleri (*ahkâm ve havaic=fıkıh*), erdemleri ve amaçlarını (*fazail ve gaya=ahlâk*) incelemek; bu sırada İslâm dünyasıyla uygar âlemin (âlem-i medeniyet) özellikle son yüzyıldaki dinî ve sosyal gelişmesi göz önünde bulundurulacaktı. Tatbikattaki görevleri her şeyden önce Müslümanların din eğitimi (*terbiye-i diniye*) ile, onların ahlâkını, bütün bu işlerle ilgili makamlar, müftiler, medreselerdeki öğretmenlerle daima temasta bulunmak, imam, hatip ve vâizleri uyarmak yoluyla yüceltmekti. Şu eserlerin hazırlanması öngörülmüştü: 1) Vaızlar (*meva'iz*), Peygamberin hadisleri, bilgece sözler ve atasözleri (*hikem ve emsâl*) faydalı ve örnek alınacak tarihî olaylar, güzel konuşmalar ve şiirler. 2) Kolay öğrenilecek ve İslâmlığın yapısıyla (*bina-i İslâm*) onun yüklediği ödevleri, maddî ve manevî faydalarıyla (*feva'id-i maddiye ve maneviye*) halka tanıtıp sevdirmek için *ilmihaller*. 3) Okullar için din kitapları. 4) Medreseler için İslâmî ilimler üzerine kitaplar. 5) İslâmlığın bugünkü problemleri (*şu'unat ve hava'ic-i İslâmiye*). 6) İslâm tarih ve coğrafyası. 7) Felsefî ve dogmatik kitaplar; bunlarda İslâmî gerçeklerin ilmi değeri, felsefî metotlar ve öteki dinler arasında Tanrı sözünün tek oluşu (Vahdet-i kelime) üzerine tartışmalarla ortaya konacaktır. 8) İslâm kutsal hukukunun bilgileri (*usul*) ve ayrıntıları (*fürû'*), fıkıh sistemlerinin sınırlandırılması ve kaldırılması, fıkıhın hukuk ve sosyal felsefe ile ilişkilerinin incelenmesi ve karşılaştırılması, İslâm sosyolojisinin (*ictimâ'i-yat*) hukukî tahlilleri ve uygarlaştırıcı mükemmelliği (*kemalât-ı medeniye*), İslâmlığın tarihi ile ilerleme ve gerilemesinin nedenleri. 9) Dinî eğitim üzerine yayınlar ve dinî eğitimin geliştirilmesi. 10) İlmî savunma (*ilmî müdafaat*).

«Bilgelik Evi»nin Başkanı pek üstün bir fikir adamı olup İslâmîliğin en seçkin ve en evrensel olayları hakkında anlayışı bulunacaktır. 1) Kelâm komisyonunun üyeleri İslâm mezheplerinin karşılıklı ilişkileri alanında, usa vurmada (*muhakemat*), İslâmîliğin başlıca bilgileriyle (*usul*) felsefî sistemler arasındaki tartışmalar alanında uzman olacaktı. 2) Fıkıh komisyonunun üyeleri de, fıkıhın kökleri, İslâmî kanunların değerleri, hukuk felsefesi, dört mezhep, fıkıhın vicdana değgin tarafları, hukuk ve devlet kanunları üzerinde. 3) Ahlâk komisyonu üyeleri de İslâm ahlâkının yazılı kaynakları (Kur'an ve Hadis), ahlâk felsefesi, ve sosyoloji, sufi sistemleri (*mesalik-i sufiye*) ve onların etkileri üzerinde derin bilgi sahibi olacaktı, ama nazari ahlâktan fazla amelî ahlâka önem verilecekti. Bütün üyeler, kendi alanlarında zekâ ile, dine ve ümmete sevgiyi birleştirecekler ve İslâmîliğin önderlerinden (*mürşit*) olacaktı.

1334 (1918) yılı bütçesinde «*Darül-Hikmetül-İslâmiye*»nin masraf, maaş ve ücretleri olarak 8028, yazarların hakları (*mükâfat-ı te'lifiye*) da 500 Türk Lirası olarak kabul edilmişti. 5 Mart 1918 tarihli kanunla, 1909'dan beri, Şeyhülislâmîliğe bağlı olarak çalışan Şeyhler Meclisi (*Meclis-i Meşayih*) genişletiliyordu (1 başkan ve 7 üye). Mustafa Hayri'nin Şeyhülislâmîliği sırasında iki önemli yayın var idi: Şeyhülislâmîliğin aylık resmî dergisi olan «*Ceride-i İlmiye*» Recep 1332'de (mayıs - haziran 1914) çıkarılmaya başlandı; o zamana kadar bildiriler «*Sebilürreşad*» mecmuasında yayınlanmaktaydı; ikincisi de 1334 yılı (1915 - 16) *İlmiye Salnamesi*'dir, buna Ali Emiri, Şeyhülislâmîliğin tarihçesine kısa bir bakış, Ahmet Refik'le Ali Emiri 124 biyografi eklemişlerdi.

Mustafa Kemal, önce Osmanlı Devletinin dinî teşkilâtını olduğu gibi bıraktı. Sadece başa bir «*Şeriye ve Evkâf Vekili*» geçirildi. Büyük Millet Meclisi 3 Mayıs 1920'de Karacabey müftisi **Mustafa Fehmi (Gerçeker)**yi, 11 Mayıs 1922'de **Abdullah Azmi**'yi, 6 Kasım 1922'de **Mehmet Vehbi**'yi, 15 Nisan 1923'te **Mustafa Kâzım**'ı ve 1 Eylül 1923'te **Mustafa Fevzi**'yi bu makama seçti. Şeriat Mahkemeleri Adliye ve (Müslümanlar dışındaki dinlerinkiler) Mezahip Vekâletine 1920-24 yıllarında bağlı kaldı. Halifeliliğin kaldırılmasıyla birlikte din işlerinin yönetimi de tamamıyla yeni bir şekil aldı. Büyük Millet Meclisi 3 Mart 1924'te aşağıdaki kanunu kabul etti (No. 429):

Madde 1. Türkiye Cumhuriyetinde *muamelât-ı nasa* dair olan ahkâmın teşri ve infazı (kanunlarının yapılması ve uygulanması) Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği Hükümete ait olup *din-i mübin-i İslâmın* bundan maada *itikadat* (inanışlar) ve *ibadeta* (ibadetlere) dair bütün ahkâm ve mesalihin tedviri (yasa ve yönetmeliklerle işlerin yönetilmesi) ve müessesat-ı diniyenin (dinsel kurumların) idaresi için Cumhuriyetin makarrında (merkezinde) bir «*Diyanet İşleri Reisliği*» makamı tesis edilmiştir.

Madde 2. Şer'îye ve Evkaf Vekâleti mülğadır (kaldırılmıştır).

Madde 3. Diyanet İşleri Reisi, Başvekilin inhası (önermesi) üzerine Reisicumhur tarafından nasbolunur (atanır).

Madde 4. Diyanet İşleri Reisliği, Başvekâlete (Başbakanhğa) merbuttur (bağlıdır). Diyanet İşleri Reisliğinin bütçesi Başvekâlet bütçesine mülhaktır (ekleniktir). Diyanet İşleri Reisliği teşkilâtı hakkında bir nizamname tanzim edilecektir (düzenlenecektir).

Madde 5. Türkiye Cumhuriyeti memaliki (memleketleri) dahilinde bilcümle (tüm) cevami (camiler) ve mesacid-i (mescitler) şerifenin, tekâya ve zevayanın (tekke ve zaviyelerin) idaresine, imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin ve kayyumların ve sair müstahdeminin tayin ve azillerine Diyanet İşleri Reisi memurdur.

Madde 6. Müftilerin mercii (baş vuracakları makam) Diyanet İşleri Reisliğidir.

Madde 7. Evkaf umuru (vakıf işleri), sonradan milletin hakikî menafiine (çıkarlarına) muvafık bir şekilde halledilmek üzere bir müdüriyeti umumiye halinde şimdilik Başvekâlete tevdi edilmiştir.

Diyanet İşleri Reisliğine sırasıyla aşağıdaki kimseler tayin edilmişti:

1) 30 Mart 1924'te, 1915 (?) -1922 yıllarında Ankara Müftisi olan **Börekçi zade Mehmet Rifat**. 5 Mayıs 1920'deki fetvayı çıkaran bu zattı, Padişahın Divanı Harbi tarafından 6 Haziran 1920'de idama mahkûm edilmişti, 5 Mart 1941'de öldü.

2) 6 Ocak 1942'de **Mehmet Şerefettin Yaltkaya**, 1924'te İstanbul Üniversitesinde profesör idi, Kur'an mütercimi ve açıklayıcısı, eski iskolastiğe karşı olan bu zat 19 Kasım 1938'de Atatürk'ün cenaze namazında imamlık etmişti. Eserlerinden bazılarının adlarını veriyoruz:

İbn-i Atîr'ler ve meşahir-i ulema (1322 = 1904-5), *Hadîs alimlerinden Benî (?) Musa'nın tercümei hali* (Yıl?), *Tarih-i Kur'ânı Kerîm* (Yıl ?), Kur'ânın 46 suresinin tercümesi (Yıl ?), *Fazail-i Etrâk* (Câhiz'in, *Kitab fî fazail al-Atrâk* adlı eserinden çeviri, bkz.: Türk Yurdu, III. yıl (1913), No 2), *Molla Lutfî'ye ait monografi* (Yıl ?), *Simavnâ kadısı oğlu Şeyh Bedrettin* (1925; Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, c 112 ile karşılaştırınız), *İlâhiyat* (1932; Bağdat'lı Ebül-Berakât'ın *Kitab el-muteber*'inden çeviri), *Sicilya Cevapları* (1934; İbn Bab'in'den çeviri, Carl Brockelmann'ın Arap Edebiyatı Tarihinin eki, I, 884, Der Islam XXIII, 298), *İbni Sina'nın tıbdan bir ürcufesi* (Uydurma sözü) (1936), *Birunlu Ebu Reyhan* (1937), *Ziya Gökalp ile nasıl çalıştık* (İş Mecmuası, No. 19, 1939), *Türklerin Menakibi* (Belleten IV, 1940, fasikül 4-5; İbn Hassul'ün *Risale fî tafdil el-Etrâk* adlı eserinden çeviri),

Tarih-i muhtasar üd-düvel (1941; Ebül-Ferac ile İbn el-Libri'den çeviri), *Baybars Tarihi* (1941; Baybars el-Mansuri'nin 1249 - 1321 yılları arası Memlûkler Tarihinden çeviri), *Benim Dinim* (1943, şiirler), *Yedi Askı* (1943; *Mual-lakât* çevirisi), *Vaizlar* (1944), *Dinî Makalelerim* (1944), *Hatiplik ve Hutbeler* (1946), *Millî Tettebbüler Mecmuasında*, *İslâm Mecmuasında* (Meselâ II. 490: *İçtimâî İlmi Kelâm*), *Türkiyat Mecmuası'nda* (Meselâ I. 101: *Selçukîler Devrinde Mezahip*; IV 112: *Mevlânâ'da Türkçe kelimeler ve Türkçe şiirler*; VI: *Ebu Reyhan'ın bir kitabı*, 307: *Türklerle dair Arapça şiirler*; VII-VIII 41: *Tarihte Renk*, 321: *Arap Lûgat ve Gramercileri arasında Türkler*); *İlâhiyat Fakültesi Mecmuası* ve *İslâm Ansiklopedisi'nde* çıkan birçok yazıları.

3) 29 Nisan 1947'de **Ahmet Hamdi Akseki**: Ankara Sultanîsinde 1920 yılında din ve ahlâk dersleri öğretmeni, Şer'îye Vekâletinde okullar bölümü başkanı, İstanbul İlâhiyat Fakültesinde Hadis tarihi profesörü, aşağıdaki eserlerin yazarı: *L'İslamisme et la polygamie* (İslâmlık ve çok karılılık) (Revue du Monde Musulman, Paris XXVII 378, XXVIII 289: *Sebil-ürreşad*'dan tercüme), *Ulemayı İslâmiyeden bir Sual*, *Mezahibin Telfiki*, *Ahlâk Dersleri*, *Peygamberimiz Hazreti Muhammed ve Müslümanlık* (1934), *İslâm Dini: İtikat, İbadet ve Ahlâk* (1935), *Yeni Hutbelerim* (1936-37), *Gazalî'nin Ruh Nazariyeleri*, *Akaidi İslâmiye*, *İbni Sina Felsefesi*, *Ramazan Armağanı* (1937), *İslâm fitrî, tabîî ve umumî bir Dindir* 1 (1943), *Yavrularımıza Din Dersleri* I, II, IV (1942-1948), *Askere Din Kitabı* (1944, 4. baskı 1947, Allen 22: *Hodjas for the army'si* ile karşılaştırınız). *Peygamberimizin Vecizeleri* I (1945), *Doğru ve Hakikî Tam Namaz Hocası* (1945), *1366 Yılı Ramazanı Şerîfi Münasebetiyle Dinî bir Konuşma* (1947), *Öğretmen ve Öğrencilere Yardımcı Açıklamalı Din Dersleri* I, II (1949), *Namaz Sûrelerinin Türkçe Tercüme ve Tefsiri* (1949)

Büyük Millet Meclisi 23 Şubat 1925'te, Diyanet İşleri Başkanlığı'nda bir bilimsel bölüm (*Daire-i İlmiye*) kurulması için 20,000 Türk lirası tahsisat kabul etti. Bunun amacı dinî eserlerin, özellikle yeni bir Kur'an çevirisinin hazırlanması ve yayınlanması idi; daha önce buna benzer bir kurul Şeyh Abdülâziz Çavuş'ın başkanlığında olarak, Şeriye ve Evkaf Vekâletinde kurulmuş ve burasının kaldırılmasına kadar sürmüştü.

2 Eylül 1925 tarihli kıyafet nizamnamesi din adamları (*İlmiye sınıfı*) olarak yalnız aşağıdaki meslekler üyelerini kabul etmekteydi: 1) Diyanet İşleri Başkanı, 2) Bu dairenin danışma komisyonu üyeleri, 3) Vilâyet ve Kaza merkezlerinde müftiler ve onların kâtipleri (*müsevvidler*), 4) Başkan tarafından atanmış imamlar, hatipler ve gene onun tarafından görevlendirilmiş vaizler, 5) Başkan tarafından verilen bir buyrultuya sahip köy hocaları.

Bütün camilerin yönetimi ile cami hademelerinin işe alınma ve çıkarılmalarını Vakıflar Genel Müdürlüğüne veren 1827 sayılı ve 8 Haziran 1931 tarihli kanun, Diyanet İşleri Reisliği'nin yetkilerini önemli bir şekilde daraltmıştı. Bu kanunla çelişen, 429 sayılı kanunun 5. maddesinin yürürlükten kalkmış

olduğu, Büyük Millet Meclisi'nin 4 Ocak 1932 tarihli kararıyle kesin olarak belirtildi. Sadece vâizler (İstanbul dışında) Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan ücret alacaklardı; başkanlık yalnız dinî bakımdan gözetme (meselâ hutbelerin kontrolü) yetkisine sahipti, ama disiplin işlerine karışmıyordu. Bu durum Cumhuriyet Halk Partisi'nin 7. Kongresinde (1947 yılı aralık başında) eleştirildi. Bunun üzerine 23 Şubat 1949'da Büyük Millet Meclisi'nde Başkakan Yardımcısı Nihat Erim, % 95'i Müslüman olan bir memlekette din işleri organizasyonunun daha iyi bir şekle konması isteğinin tabîi olduğunu kabul etti. Daha Hasan Saka zamanında hazırlanmış olan kanun tasarısı, ondan sonra Başbakan olan **Şemsettin Günaltay** tarafından Meclis'e sevk edilerek 23 Mart 1950'de kabul olundu:³⁰

KANUN No. 5634

Madde 1. Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilâtı, bir başkanın idaresi altında, merkezde: Başkan Yardımcısı, Müşavere ve Dinî Eserler İnceleme Kurulu, Zat İşleri, Sicil ve Levazım Müdürlüğü, Yazı İşleri ve Evrak Müdürlüğü, Yayın Müdürlüğü, Hayrat Hademesi İşleri Müdürlüğü ile Mushaflar İnceleme Kurulundan; illerde Müftülük ve ona bağlı teşekküllerden mürekkeptir.

Madde 2. ...Müşavere ve Dinî Eserler İnceleme Kurulu üye ve yardımcılarının akait ve islâmî ilimlerde ihtisası bulunanlar arasından seçilmesi şarttır.

Madde 3. Diyanet İşleri Başkanlığı İnzibat Komisyonu, Başkan Yardımcısının başkanlığı altında Müdürlerden teşekkül eder...

Madde 4. ... Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilâtı kadrosunda çalışanlar arasında sıhhi lüzum ve idarî sebeplerle nakilleri gereken memurlar bulunduğu takdirde, Başkanlık seçim yaptırmadan bunlardan birini o yerin müftülüğüne naklen tayin edebilir.

Madde 5. Hayrat hademelerinin tayin, nakil ve vazifeden çıkarma işleri her il ve ilçe Müftüsünün başkanlığı altında, Diyanet İşleri Başkanlığı'nca mahallerinden seçilecek iki kişiden mürekkep bir komisyon tarafından yapılır. Komisyonların kararı Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tasdikiyle tekemmül eder. Bu hizmete ilk defa alınacakların, adı geçen komisyon huzurunda imtihana girip kazanmış olmaları şarttır. İmtihanda müsavi derecede muvaffak olanlar arasında imam ve hatip kursunu bitirenler tercihan tayin olunurlar. İllerde hayrat hademelerinin kontrolü müftülüklerce ifa edilir.

Madde 6. Köylerde imamlık yapabilmek, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın veya bu makamın yetkili kıldığı müftülüklerin yazılı müsaadesine bağlıdır.

(5. ve 6. maddelerin tatbik şekli bir tüzükle belirtilir.)

Madde 8. (Hayrat hademesinin aylıkları en aşağı 50 Türk Lirasıdır.)

Madde 12. Bu kanun 29 nisan 1950 tarihinde yürürlüğe girer.

Ekli kadro cetvellerinde 497 müftü, 288 vâiz, 24 gezici vâiz ve 4503 hayrat hademesi (imam, hatip, müezzin, kayyum) vardır. Bir müftülük açıldığı zaman mahallin dersiâm, vâiz ve hatipleriyle imamları ve belediye üyeleri en büyük mülkiye amirinin, yani vali ya da kaymakamın başkanlığı altında gerekli «ilim ve fazilete» sahip beş kişiyi seçer. Başkanlık bunlardan birini tercih ederek müftülüğe tayin eder; isterse seçimin tekrarlanmasını bildirir.

11 kasım 1937 tarihli Nizamname başka hususlar arasında şunları belirtmektedir:

Madde 2. Müşavere Heyetinin başlıca vazifeleri şunlardır:

a) İbadat ve itikada ve Medenî kanunun neşrinden evvelki zamana ait vasiyat (vasiyetler) ve miras gibi hususlara müteallik sorulacak ve Reislik tarafından havale olunacak sualleri tetkik ederek cevaplarını hazırlar,

b) İslâm dininin itikada ve ibadeta müteallik hususları için Reislik tarafından havale olunacak sualleri tetkik eder,

c) Reislik tarafından havale edilen evrakı tetkik ve bunlar hakkında mütalaa beyan eyler,

ç) Vilayet ve kazalardaki vâizlerin yaptıkları vaizlere dair Reisliğe gönderilen vaiz hülâsalarını tetkik ve icabında vaiz mevzuatını tayin eder,

Madde 6. Musaf Tetkik Heyeti hususî talimatnamesine tevfi kan büt ün matbaalarda tabedilecek musafların her türlü sehiv ve hatadan salim olmasını temin için her noktadan icap eden tashihlerini yapar ve basıldıktan sonra sehiv ve hatadan salim olduğunu resmî mühürle tasdik eder.

Heyet, tashihlerden geçmeksizin bastırılacak musaflarla cüzleri için Diyanet İşleri Reisliğine malumat verir.

Madde 8. Müftilerin başlıca vazifeleri şunlardır: a) İtikadat ve ibadeta müteallik sorulacak meselelerin şer'î icaplarını bildirirler, b) İtikadat ve ibadeta ait işler hakkında ya bizzat va'zederler veya vâizlere

mev'izalar tertip ederler, c) Vâizlerle dersiâmların vazifelerini murakabe ederler, ç) Cami Hademesi Nizamnamesi mucibince cami hademelerinin işlerine bakmak üzere vilâyet ve kaza merkezlerinde kurulacak encümenlerde bulunurlar, d) Camilerde ve mescitlerde ilmî hizmetler ashabının vazifelerine müteallik muttali olacakları hususları encümenlere bildirirler, e) İtikatlara ve ibadetlere ve Medenî Kanunun neşrinden evvelki zamana ait vasiyet ve miras gibi hususlara dair sorulacak suallere lâzım gelen cevapları ya resen veya Diyanet İşleri Reisliğinden alacakları cevapları verirler, f) İhtida (Müslüman olmak) için müracaat edenlere usulü veçhile İslâm dinini telkin eder ve lâzım gelen vesikayı verirler.

Madde 10. Vâizlerin vazifeleri: Riyasetten alacakları talimat ve mevzular dahilinde itikatlar ve ibadetler hakkında halka vaizlerde bulunup her ay sonunda yaptıkları vaizlerin mevzularını ve hülâsalarını gösterir bir cedvel yaparak müftilik vasıtasıyla Reislik makamına gönderir.

Madde 11. Dersiâmlar, bulundukları muhitteki camilerde yukarıdaki onuncu madde hükmünce vaiz etmekle mükelleftirler.

Madde 12. Camilerde ve mescitlerde va'zedecek vaizlerle dersiâmların merkezde Diyanet İşleri Reisliği, vilâyetlerde ve kazalarda müftiler tarafından va'za mezuniyeti havi birer vesikayı haiz olmaları lâzımdır.

Yukarıda (madde 8) adı geçen *Cami Hademesi Nizamnamesi*'nde başka konular arasında şu maddeler vardır:

Madde 2. Cami ve mescit hademesinin vazifelerini ne suretle yapmakta olduklarını ve tavr ve hallerini murakabe etmek Evkaf Umum Müdürlüğüne aiddir. Bunlardan vaizlerle hatiplerin vaiz ve hutbeleri Diyanet İşleri Reisliği'nce murakabe edilir.

Madde 3. Cami ve mescitlerde açılacak hizmetler müsabaka imtihanıyla verilir. İmtihana istekli çıkmazsa hizmet vekâletle gördürülür. Üç yıl içinde bu hizmet için başkaca müsabakaya talep çıkmaz ve vekilin de vazifesini lâıykıyla yaptığına kanaat edilirse vekil yenden imtihan edilmeksizin asıl yapılabilir. Meşrut olan hizmetler için yalnız ehliyet imtihanı yapılır.

Madde 5. Devlet memur ve müstahdemlerine cami ve mescit hizmeti verilmez. Ancak zaman ve mekân itibarıyla hizmetleriyle telifi kabil olduğu takdirde vâizlik ve hatiplik verilebilir.

Madde 6. İmamlıkla hatiplik müezzinlikle kayyumluk açıldıkça birleştirilir. Bunlardan başka o camide yapılması gerekli bulunan fer'i hizmetler varsa yapabilecekleri kadarı o cami hademesine verilir. Fazla kalırsa veya kendileri istemezse dışardan isteklilere nizamname uyarınca verilir. Gerekli gördüğü camilerde hatiblik hizmetini imamdan başkasına vermeye, fer'i hizmetleri başka bir cami veya mes-cide kaldırmaya veya bu kabil hizmetleri birleştirerek bir veya birkaç kişiye vermeye Umum Müdürlük salâhiyetlidir.

Madde 10. Meşrut olmayan hizmetlilerin niyabetle verilmesi usulü kaldırılmıştır. Ölen hademenin muhtaç kalan çocuklarına Evkaf Umum Müdürlüğünce muhtacın tertibinden maaş bağlanır. Bağlanacak maaş muhtacın tertibinden verilecek maaşların en yüksek derecesi olur. Ancak hizmetin niyabetle tevcihi takdirinde de verilecek parayı geçemez. Bu maaş muhtacın maaşı hakkındaki hükümlere tevfi kan on dokuz yaşını bitirinceye kadar verilir. Yalnız ölünün yetmişmiş oğlu veya oğulları müsabaka imtihanına girer de kazandıkları numara diğer isteklilerle beraber olursa üstün tutulurlar.

Üçüncü Fesıl

Madde 14. İmamlık, hatiblik ve müezzinlik için istekliler ilk önce sesleri ve okuyuşları yönünden imtihan edilirler, bunda kazananlar bilgi imtihanına alınırlar.

Bilgi imtihanı: İmamlık ve hatiblik için itikaddan, ibadetten, siyerden, yurt bilgisinden olmak üzere üçerden on iki, müezzinlik için de ezan ve namaz meselelerinden ve yurt bilgisinden olmak üzere üçerden dokuz soru sorularak yazı ile yapılır. Yurtbilgisi mekteplerde okutulan kitaptan, diğerleri de Türkçe olarak yazılmış ve Diyanet İşleri Reisliğince kabul edilmiş olan kitaptan yapılır. Kur'ân ezberlemiş olanlar, vaktile usulü dairesinde dersten icazet almış olanlar, hutbe iradında kabiliyetli görülenler üstün tutulur. İstekliler arasında imam ve hatib mektebinden çıkmış ve ses ve okunuş imtihanında kazanmış olan varsa hizmet buna imtihansız verilir. Bunlar birden çok ise aralarında imtihan yapılır.

Madde 15. Vâizlik imtihanında bir âyet ve bir hadis gösterilir, Türkçeye çevrilir. Sonra tefsir, hadis, siyer ve tarihle yurt bilgisine dair en az üçer soru sorulur ve en son Türkçeye çevrilen âyet ve hadis üzerine bir meviza yaptırılır. İstekliler arasında eski Darülfünun İlâhiyat Fakültesinden çıkmış olan varsa cihet buna imtihansız verilir, bunlar birden çok ise aralarında imtihan yapılır.

Madde 16. (Kurra Reisliği) imtihanları Kur'ânı bütün ezberlemiş ve (İlmî Kıraatten) izin almış olanlar arasında (takriren) yapılır. Böylece izin almış istekli bir kişi ise imtihansız verilir. Bu imtihanlarda imtihan heyetinde (ilmî kıraatte) vukufu ile tanınmış bir üye daha bulundurulur.

Madde 17. Bûharî ve Müslim okumak gibi sırf (ilmî) cihetler için yapılacak imtihanlar, – bu kitablardan harekesiz olanları düzgün okuyup okumadığı araştırılmak suretile – yapılır.

Şayet istekliler arasında icazet vermiş kimseler varsa öteden beri olduğu gibi hizmet tercihan bunlara verilir. Birkaç kişi olursa aralarında üstünlük imtihanı yapılır.

Madde 18. Kur'an ve nait okumak gibi hizmetlerde güzel ses aranır ve iyi okuyuş imtihanı yapılır. Kur'an ezberlemiş olanlar üstün tutulur.

Madde 21. Bir camide birden fazla kimse tarafından yapılan hizmetlerde yer açıldıkça (vakfiyelerinde ayrıca bir şart yoksa) ondan sonrakiler sırasıyla yürütülür. En sona kalan için müsabaka yapılır, ancak sonsuz izin almış ve niyabetle üzerlerine bir nizamnamenin çıkmasından evvel cihet verilmiş olanlar yerlerinde kalır.

Madde 33. Cami ve mescitlerin eşyasını birinci derecede korumak müezzin ve karyumlara düşer ve eşyalar kendilerinin iyi bakmalarından ve yüzüstü bırakmalarından dolayı yitirilmiş ise değerini öderler ve cezasını da çekerler. Her hademe değişmesinde bu eşya evkaf memurunun gözünün önünde yeni gelene defterile karşılaştırılarak imza ile verilir.

Madde 43. Tevcihi Cihat Nizamnamesinin tevliyyete ve mütevellilere aid hükümleri mahfuzdur.

Madde 44. Vekiller Heyetince kabul edilmiş olan bu nizamname, yayınlanışından kırk beş gün sonra yürürlüğe girecektir.

Madde 45. Bu nizamnamenin hükümlerini Başvekil yürütür.

İhtiyaçlar konusu ilk olarak 19 Nisan 1927 tarih ve 1011 sayılı 1927 malî yılı bütçe kanununda ele alındı. Bu kanunun 14. maddesine göre bu malî yılı sonuna, yani 31 Mayıs 1928 tarihine kadar bütün camilerin gerçek ihtiyaçları incelenecek ve cami hademelerinin ücretleri yeniden saptanacaktı, bu sırada, zaman ve yer bakımından birleştirilmeleri mümkün olan memurluklar birleştirilecekti. Bu kanunun uygulanması için düzenlenen nizamnameyi Reis Rifat efendinin başkanlığında bir komisyon hazırladı. Bu nizamname

8 Ocak 1928'de kabul olundu, 25 Aralık 1932'de bunun yerine: «*Cami ve Mescitlerin sınıflandırılması hakkındaki Nizamname*» geçti:

Madde 1. Türkiye Cumhuriyeti dahilindeki bilcümle cami ve mescitler hakikî ihtiyaca ve bu nizamname ile muayyen esaslara göre tadilen tasnif olunacaktır.

Madde 2. Cevami ve mesacidin tasnifi her vilâyet ve kaza merkezinde Evkaf Müdür ve memurlarının ve olmayan yerlerde mahallindeki en büyük mülkiye memurunun tensip edeceği bir zatın riyaseti altında mahallî müftisi ve tevcih heyeti azasından teşekkül edecek heyetler tarafından icra olunur. Bu heyetlerin verecekleri karar evkaf müdür ve memurları tarafından bir mütalaa olduğu takdirde onun da ilâvesiyle makamı vilâyete arz edilip vilâyetçe muvafık görüldüğü takdirde aynen umum müdürlüğe gönderilir ve umum müdürlüğün tasdiki ile kesbi katiyet eder.

Madde 3. Cami ve mescitlerin ihtiyaca göre tasnifi için her mahalde bulunan bütün camiler: Kaç vakte ve hangi vakit namazlarına küşade olduğu. Civarındaki cami ve mescitler ile olan mesafesi ve bu camilerin isimleri. Çarşı ve pazar mahallerinde olup olmadığı ve cemaatin derecesi. Cesametinin derecesi. Cesameti, minare ve şerefesinin adedi, tarihî veya mimarî bir kıymeti haiz olup olmadığı ve mamur veya harap bir halde bulunup bulunmadığı ve memleket haritası itibariyle müstakbel vaziyeti. Evkafı mazbuta veya mülhaka veya ancemaatin idare edilen vakıflardan hangisine mensup olduğu, tesbit edilecektir.

Madde 4. Cami ve mescitler üçüncü maddedeki esasat dairesinde tesbit edildikten sonra herhangi bir camiın tasnif dahilinde kalabilmesi için beş vakte küşade bulunması. Cemaati olması. Civarındaki camilerle arasında mesafenin **beş yüz metreden** dñn olmaması. Mamur olması. Memleket haritasına nazaran müstakbel vaziyetinin emin olması lâzımdır.

Madde 6. Cami ve mescitlerin tasnif ve ihtiyaca göre tertibinde; mülhak veya ancemaatin idare edilen cami ve mescitlerde nazarı itibare alınır.

Madde 7. Cami ve mescitlerin tasnifinde tarihî veya mimarî bir kıymeti haiz olanlarla mütevellî mahsusları tarafından veya ancemaatin idare edilenler tercihan ipka olunur.

Madde 8. Beşyüz metre dahilinde olmakla beraber herhangi bir sebeble birden fazla cami veya mescidin tasnif dâhilinde bırakılması

zarureti bulunduğu takdirde bu sebebin biletraf bildirilmesi lâzımdır.

Madde 10. Yukarıdaki esaslar dairesinde tasnif dahilinde kalacak camilerin hademe kadrolarının tesbitinde; cami veya mescidin vüsati, kaç vakit namazına küşade bulunduğu, namaz vakitleri haricinde de açık bulunup bulunmadığı, müştemilâtında sureti dâimede hizmeti istilzam eder. Vazifesi bulunup bulunmadığı, nazarı dikkate alınarak imam, hatip, müezzin, kayyum veya ferraştan ibaret olmak üzere asgarî kaç kişi ile idare edilebileceği tâyin edilecektir. (Bu tâyinde bundan evvelki tasnifte kabul edilen miktarın fevkine çıkılamaz.)

Madde 11. Tasnif dahilinde kalacak cami ve mescitlerdeki hizmetlerden zaman ve mekân itibariyle cem'i kabil olanlar birleştirilecektir.

Madde 18. Hizmetlerin daha iyi ifa ve idare edilebilmesi için gerek ilmî, gerek bedenî hizmetler ashabını aynı şehir dahilinde olmak ve müktesep hakları mahfuz kalmak kaydıyla diğer cami ve mescitlere muvakkaten veya daimî olarak nakil ve tahvile Umum Müdürlük salâhiyettardır. (İstanbul, Beyoğlu, Üsküdar, Kartal, Adalar, Beykoz, Bakırköy kazaları ayrı ayrı şehirler addolunur.)

Madde 19. Vaizlik, dersiamlık, Buharî, Müslim, delâil tilâveti gibi hizmetler müstesna olmak üzere bu mevzua ait ve birinci defa olarak mukaddema tanzim etmiş bulunan tasnif mazbatasında tatdat edilen ve cihatı feriyet tâbir olunan cüzhan, devirhan, ferraş ve muhafız gibi sair ilmî ve bedenî hizmetler tasnifte esas olarak kabul edilen imamet, hitabet, müezzinlik, kayyımlık veya ferraşlık hizmetlerine dahil bulunduğu cihetle bu vazâif bunlar tarafından kemakân ifa olunur. Hizmetlerin sureti ifası Umum Müdürlükçe tâyin olunur.

15 Kasım 1935 tarih ve 2845 sayılı kanuna göre, sınıflandırma dışında kalan camiler, başka maksatlarda kullanılmak üzere kapatılıyordu. Böylece meselâ Ayasofya, Hristiyan mozaiklerinin meydana çıkarılmasından sonra, 1 Şubat 1935'te müze haline getirildi. Kapanan camilerden çoğu, ordunun yararına kullanıldı. İstanbul'da daha 1928 yılında bir cami Halk Partisi'ne satılmıştı. Ama sadece İstanbul'da 1914 yılında 674, Ankara'da da 1926'da 72, bütün Türkiye'de 1927 yılında hâlâ 28705 cami sayılmıştı (Buna karşı sadece 14425 okul).

Cami hademesine ait işlerin Diyanet İşleri Başkanlığı'na 29 Nisan 1950'de verilmesi ile, daha önceki nizamnamelerin birçok maddeleri yürürlükten kalk-

mıştı. Halk Partisi'nin de İkinci Dünya Savaşı'ndan beri benimsediği, Demokrat Parti'nin de 14 Mayıs 1950'deki seçim zaferinden sonra daha kuvvetle sürdürdükleri genel din politikası, açıkça, din işleri görevlilerinin sayılarının artırılmasına ve durumlarının düzeltilmesine yönelmişti. Her ne kadar halk arasında, dinle politikanın tamamıyla ayrılması arzusu gittikçe kuvvetlenmekte idiyse de, her iki parti hâlâ din işlerinin yönetimini devlete ait bir iş olarak görmekteydi. Daha İstiklâl Savaşı sırasında (1921?) Büyük Millet Meclisi'ne, bir İslâm cemaat örgütünün kurulması hakkında bir kanun tasarısı verilmişti. Halifelik kaldırılmış ve İslâm din devleti düşüncesi bir tarafa bırakılmış olduğu halde de (3 Mart 1924) İslâmlığın Anayasada devlet dini olarak kaldığı sürece İslâm dininin ibadet ve yönetim işlerinin doğrudan doğruya devletin görevi olması gerekliydi. Hatta 10 Nisan 1928 tarihli ek kanunundan sonra bile hükümet, din işleri görevlilerinin atanma ve çıkarılma işlemleriyle din işlerinin denetimini elinden bırakmayı aklından bile geçirmedi, ama salt dinî konulara karışmaktan daima çekindi. Ama âyinlerin dili konusunu bunlardan saymaktaydı. Parti Genel Sekreteri Recep (Peker) 16 Ekim 1931'de farmosan **Muslihittin Âdil**'in, dünyevîleşmiş bir devlette Diyanet İşleri Başkanlığı'nın anlamını sorması üzerine, bunun tarihî nedenleri olduğu karşılığını vermişti. Anayasaya layiklik ilkesinin alınması üzerine (5 Şubat 1937) milletvekillerinden **Hakkı Kılıç**, dinin bir vicdan meselesi olduğunun ilânından sonra din işleri görevlilerinin devlet bütçesinde artık yerleri olmadığını söylemişti. U-lus gazetesi 3 Aralık 1947'de, din işlerinin «cemiyet meselesi» olduğunu ileri sürerek onun devlet kontrolü dışına çıkarılmasının tehlikeli olacağını yazmıştı. Çünkü layik devlette resmî din bulunmamakla birlikte, meselâ sokaklarda Muharrem Âyini yapılmasının «amme nizamı» yönünden yasaklanması gerekti. Demokrat milletvekili **Nadir Nadi**, milletvekillerinden M. Tuncer'in «ulema»nın devlet memuru sayılmamaları yolundaki isteğine, şu sözlerle karşılık vermişti: «*Bağımsız bir din müessesemiz bulunmadığına göre, böyle bir teşkilâtın kuruluşunu desteklemek devlete düşer.*» 19 Temmuz 1948'de kurulan Millet Partisi'nin tüzüğünde şöyle denilmektedir (Madde 12, fıkra 2-3): «Parti, muhtelif din ve mezheplere mensup cemaatların dinî maksatlarla teşkilatlanmasını ve dinî vakıfların bu cemaatlara devredilmesini kabul ve müdafaa eder. Bu teşkilâtlar, azalarının din işlerini tanzim ve idareye salâhiyetli olmalıdır.» Bu partinin milletvekili **Osman Nuri Köni** 24 Ocak 1949'da, Büyük Millet Meclisi'nde layiklik prensibine sadık kalan bir hükümetin din işlerine karışmaması ve bunları, resmî makamlar yerine cemaat teşekküllerine bırakması gerekir» demişti. Bağımsız milletvekili **Emin Soysal** da «din işinin din ulemasına bırakılmasını» teklif etmişti. Yazar **Peyami Safa** Diyanet İşleri Reisliği'nin lağıyla mezhep ve tarikat kavgalarının ortaya çıkmasından korkmaktaydı. Türkiye'de bir İslâm cemaatinin kurulması, eğer Atatürk Devrimi tehlikeye sokulmak istenmiyorsa, uzun yıllara muhtaçtı. 22 Aralık 1949'da, bütçe komisyonunda Başbakan Vekili **Nihat Erim**, milletvekillerinden Oğuz

ve Tahtakılıç'ın, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın lağvı yolundaki isteklerini reddetti ve bunun layiklik prensibine aykırı olmadığını, çünkü hükümetin «din işleri»ne karışmamakta olduğunu söyledi. Bu münasebetle Başkan **Aksekili**, Akhisar Halkevinde konferans vermekle bu prensibi zedelediği yolundaki suçlamaya karşı kendini savundu ve mümkün olduğu kadar çok vatan-daşlarda «manevî ve ahlâkî» duyguların uyandırılmasını doğru bulduğunu söyledi. 1950 yılı bütçesinin müzakeresinde General **Naci Tınaz**, müfti ve hatiplerin maaşlarının arttırılmasını, aynı zamanda «İslâm memleketlerinin Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı besledikleri sempati» göz önünde bulundurularak, o zamana kadar bir apartman katında barınmakta olan Diyanet İşleri Reisliği'ne bir bina tahsisini istedi. Buna karşı Başbakan **Günaltay**, Rum - Ortadoks Patrikliği 500 yıldan beri bağımsız iken Müslüman cemaatinin her şeyi devletten beklemekte olduğunu söyledi. *Halkın, camilerini kendileri idare etmeye alıştırılması* gerektiğini, bunun için hazırlıklara girildiğini, Vakıflar Hukukunun da yeniden nizamlanacağını bildirdi. Dairesi için ayrı bir bina sağlamış olduğu Başkan, istediği gibi vaız edebilir, dilediği yere gidebilir, ahlâkî ve dinî nasihatlerde bulunabilirdi. Milletvekilik Faik Kurdoğlu, Başkanın, tekke ve tarikatların İslâmlıkla uzlaşamayacağını da söz konusu ettiği Akhisar konuşmasını övdü. Hüseyin Ulusoy, Başkanın sık sık böyle geziler yapmasını ve halkı «irşat» etmesini diledi.

IV

DİN ADAMLARININ YETİŞTİRİLMESİ

Özellikle dinî ödevler (*ilm-i amelî*) üzerine gereği gibi bilgi (ilm) edinmek ve bu bakımlardan özel bir görüşe sahip olmayı (ilk zamanlarda bu kelimeye verilen anlamla (*fıkıh*), İslâm memleketlerinde çok eskiden beri ilkokulların (*mekteb*) yanı sıra kurulmuş olan orta dereceli okullar (*medrese*, çoğulu *medaris*) sağlardı; bunlar doğrudan doğruya camie bağlıdır. İlk öğretmenler (*müderris*) «hikâye anlatıcılar» (dinî *vâiz*ler, *kass*, çoğulu *kussas*) idiler. Öğretimde ilk amaç Kur'anı ezberlemek (*hıfz*) ve onu doğru ve sanatlı bir yolda okumak (*kıraa*), böylece bir «*hâfız*» ve «*kârî*» olmaktı. Daha yüksek bir meslek hayatını isteyenler için üç imkân vardı: Bizzat öğretmen (*müderris*) olarak çalışmak ve böylece asıl «bilgin»ler (*ulema*) sınıfına girmek, yargıç (*kadı*) veya hukuk bilirmişisi (*müfti*) olmak yahut dinî mesleğin dar anlamında bir üyesi olmak (*imam*, *hatîp*, *vâiz*). Bütün bu memurluklar, özellikle başlangıçta, kesin olarak birbirinden ayıramamaktaydı. Hele kadılar, geniş bilgisi sayesinde ders verebilmek ve başka işler görmek imkânına sahiptiler.

Bütün İslâm âlemine yayılmış olan *medrese sistemi* Osmanlı İmparatorluğu'nda da, ta 1924 yılında kaldırılincaya kadar hiç değişmeden sürdü. Ama genel öğretim kurumu olmak önemini 19. yüzyılda kaybetmişti. Gerçi daha önce de tıp ve tabiî bilimler meslek okulları vardı, ama teoloji ta Tanzimat devrine kadar genel öğretimin temelini teşkil etmekteydi. 1847'de kurulan «*Maarif-i Umumiye Nezaretî*» Avrupa örneğine göre dünyevî ilkokullar (*mekâtib-i iptidaiye*), 1848'de bir üniversite (*Dar-ül-fünun*), 1868'de Fransızca öğretim yapan Galatasaray «*mekteb-i sultanî*» için ve nihayet (1884) ortaokulları (*mekâtib-i rüşdiye ve idadiye*) açtı. Üniversite birçok kereler yeniden düzenlendikten sonra buna, 1900 yılında bir de teoloji fakültesi (*ulum-u âliye-i diniye şubesi*) ilâve edilerek öteki medreseler üzerine daha üstün bir öğrenim sağlandı.

Meşrutiyet devrinde tekrar tekrar medreseleri modernleştirmek için denemeler yapıldı. Bunların kanunlaşanları şunlardır:

1) **Medreselerin düzenlenmesi** hakkındaki 26 Şubat 1910 tarihli nizamname (*Medaris-i İlmiye Nizamnamesi*).³¹

Öğrencilerin medreselere giriş yaşı 15 - 30 arası olarak belirtilmiştir (Madde 14). Ders planında (Madde 31) aşağıdaki dallar bulunmaktadır:

1. ders yılı: Arapça gramer (*ilm-i sarf*): *Emsile, Bina, Maksud, Nüzhet-üt tarffi ilm-üs sarf, Talim-ul müteallimin*, Kuran öğretimi ve *tecvid*, güzel yazı (*hat*) imlâ, hesap, Türkçe ve Farsça gramer.

2. ders yılı: Arapça söz dizimi (*ilm-i nahv*): (*Tuhfe-i*) *Avamil ve ızhar* (Birgevi; GAL II 441 No. 21, 20) *fıkıh'tan: Marakî'l falah* (Şurunbulalî; GAL II 313), Kur'ân, tatbikî gramer (*Kavaid-ül-irab*), *Şudur-ud-dahab* (Abdullah bin Hişam; GAL II 24), *Gülistan* (Sadi), hesap, Osmanlıca imlâ ve gramer.

3. ders yılı: *Mugni'l-labib* (Hişam; GAL II 23) yahut Molla Camî'nin *Fevaid-üz-ziyâiye'si* (I, 304, 13), *Şafiya, fıkıhtan: Mutlaka* ('l-abhur, İbrahim el Halebî'nin; II 432), *Vad'* (Es-Seyyid eş-Şerif el-Curcanî), hesap, geometriye başlangıç, üslup alıştırmaları (*inşa*).

4. ders yılı: Söz diziminin tamamlanması, *Şafiya, Multaka*, söz sanatı (*belâgat*): (*Şerh el*) = *ilâka* (Mahmud el-Antakî'nin; GAL S=ER II 329), *İsagoci* (Ebherî'nin *Porphyrius'* tan alarak yazdığı; I 464), Coğrafyaya giriş, geometri, üslup alıştırmaları, Gazari (S II 274).

5. ders yılı: Fenarî (II 234), *Muhtasar el-maani* (Sadüddin-üt-Teftazanî'nin; I 295), vezin ve kafiye bilgisi (*ilm el-aruz vel-kavafi*), miras hukuku (*İlm-i faraiz*), genel coğrafya, cebir, üslup bilgisi (*kitabeta*).

6. ders yılı: *Mantık: Şamsiye* (Kutb ed-Din eş-Şirazî'nin; I 466), daha üstün söz dizimi ile söz sanatı (*maani*): *Muhtasar* (Teftazanî'nin) ile Siyalkutî'nin 1. kitabından bir parça (II 417, S II 613), *Kaside-i bür'e*, *Banat Su'ad* (Kâb b. Zuheyr'in Peygamber için söylediği övgü; I 39), eski Arap şiiri (*muallâkat*), Kur'ân okuma şekilleri (*ilm el-kıraat*), fizik (*hikmet*), cebir, Arapça üslup bilgisi, tercüme metodu.

7. ders yılı: Kutb'un (*Şamsiye*)si ve buna bir *hasiye* yazmış olan İşam (ed-Din el-İsfarainî)den bir parça, inanç bilgisi (Nasafî'nin; I 427) *Şerh-i a-kaid'i usul-i fıkıh*, şerhler: *Şerh el-Menar* (M. Emin bin eş-Şeyh M.el-Üsküdarî'nin şerhin şerhiyle) ve *el-Veciz* (Seyyid Ömer b. Hasan el-Ma'ruf Bibozcuzade'nin; S I 607), tartışma sanatı (*adab el-münazara*) (Taşköprülü zade Ahmet b. Mustafa'nın), Harirî'nin *Makamat'ı*, modern fizik (eskiden okutulan Ortaçağ fiziğinin aksine olarak *hikmet-i cedide*), astronomi (*hey'et*), kimya ve üç tabiat alanı (*mevalid*: botanik, zooloji ve jeoloji).

8. ders yılı: Nasafî ve Hayalî'nin şerhleri, *Maşarik el-enver* (İlyad'ın hadis derlemesi; I 371), *Şerh el-Menar* ve *Şerh el-Veciz*, *usul-i hadis*, *Maka-*

mat-ı Hariri, usul-i sukk (Hukukî belgelerin şekli), İslâm tarihi, astronomi ve üç tabiat alanı.

9. ders yılı: Sa'dinin hikmetleri (*Hikmet-i Sa'diye*), *Meşarik el Envar*, Beyzavî'nin Kur'ân açıklamaları (*tefsir*) (*Envar et-tenzil ve esrar et-te'vil*), *Divan hamasa, usul-i hadis*, Muhammed'in hayatı (*siret'ten çoğul: siyer*), dünya tarihi ve genel coğrafya.

10. ders yılı: Celâl (ed-Din ed-Dauvani, Ali Kuşçu'nun *Tecrid el-Ke-lam*'ının şerhi: II 217), Gelenbevî (I 464, II 215), *Milel-i Nihal* (*El-Milel ven-nihal*; Şahrastanî'nin; I 428), *Fasl'dan seçmeler* (*Fasl fi'l-milal val-ahva' van-nihal*: S I 696, mezahib tarihi), Beyzavi *tefsir'i*, *Tuhfe el-İtna' aşariya* (Şah Abd el-Aziz ed-Dihlavi'nin), *İzhar el-hak* (Saranpurî'nin dinî savunma kitabı: S II 862), *Siyer*, dünya tarihi ve genel coğrafya.

11. ve 12. ders yılı: *Hidaye* (Burhan ed-Din Merginani'nin; I. 376), Buharî veya Müslim'in Hadis derlemeleri (*Sahih*), Beyzavî'nin *tefsir*'inin tamamlanması. Bundan başka, 11. ders yılında Osmanlı tarihi ve coğrafyası mufassal bir şekilde öğretilcektir. (Türkçe olarak, Şeyhülislâm Musa Kâzım efendinin 1910 yılındaki fetvasına göre).

Bütün öğrenciler, her yıl, 1 Recepten 15 Şevvale kadar süren büyük tatliden önce bir ara sınavı vermek zorundaydılar (Madde 32). Müderrisliğe ehliyet imtihanları şunlardan verilmekteydi (Madde 37): Arap edebiyatı, tabiat bilgisi ve matematik, mantık, münazara sanatı, kelâm, fıkıh ve usul-ü fıkıh, tefsir, Hadis ve usul-ü Hadis, İslâm tarihi ve mufassal Osmanlı tarihi; İstanbul'un büyük camilerinde (*Selatin-i izam cevamiî şerifesi*) cuma vaizliği için verilmesi gereken imtihanda (bunu başaranlara *Zeyl Şeyhi* ünvanı verilmekteydi) (Madde 38): Bir âyetin, Beyzavi tefsirine dayanarak açıklanması ve 37. maddedeki imtihan konularından bir seçme; Müftilik için yapılan imtihanda da (Madde 39): Molla Hüsrev'in *Dürer*'inden veya Marginani'nin *Hidaye*'sinden bir bölüm, bir fıkıh kitabının bir yeri üzerinde gramer ve söz dizimi, mantık, münazara sanatı, kelâm, fıkıh, fetva (bazı örnekler), miras hukuku, hüküm düzenlenmesi, üslup bilgisi, hesap. Tabur veya alay imamlığı için ayrı imtihan talimatı vardı (Madde 40, 41). Askerlik hizmetinden muaf tutulmak için bir «kur'a imtihanı» vermek lâzımdı; bu da gramer, söz dizimi, Türkçe okuma (*kıraat-i türkiye*), fıkıh (2. yıldan itibaren), mantık (3. yıldan itibaren) imlâ, üslup bilgisi ve hesaptan yapılmaktaydı (Madde 47).

2) **Kadı okulu** (*Medreset ül-kuzat*) kurulması hakkında 3 ocak veya 3 eylül 1914 ve 19 nisan 1915 tarihli nizamnameler. Bu kurulun bitirme imtihanı *Dürer*, *Mecelle* ve miras hukukundan yapılmaktaydı. 1914'te özel bir sınıf (Sınıf-ı mahsus) açıldı, bunun ders müfredatında şunlar vardı: miras hukuku, tatbikî şeriat davaları hukuku, dünyevî kanun bilgisi (*ma'lûmat-ı kanuniye*), harç ve damga kanunları, üslup bilgisi, defter tutma, talik yazısını güzel yazma (*Hüs-nü hatt-ı ta'lik*)

3) **Vâiz okulu** (*Medreset ül-vaizin*) hakkındaki 19 Şubat 1914 tarihli

nizamname. Bu kurulun ders müfredatında aşağıdaki konular vardı: 1. Kur'ân tefsiri, 2. Hadis-i şerif (usul-i hadisle birlikte), ilm-i kelâm ve tarihi, 4. Fıkıh, 5. Usul-i fıkıh, 6. Miras hukuku (6 Mart 1913 tarihli, mirasçıların sırasını genişleten muvakkat kanunla birlikte), 7. Muhammed'in hayatı (*siyer-i nebi*), 8. İslâm tarihi, Osmanlı ve Türk tarihi, uygarlık tarihi (*tarih-i medeniyet*), dinler tarihi (*tarih-i edyan*), 9. Coğrafya, özellikle Osmanlı ve İslâm, 10-12. Osmanlı, Arap ve Fars edebiyatı. 13. Matematik, 14. Pratik astronomi (ilm-i heyet), 15. Tabiat ilimleri (fizik, kimya, üç tabiat alanı), 16. Felsefe (mantık, ruhbilim) (*ilm-i ahval-i ruh*), ahlâk, metafizik (*ilm'i ma-ba'd üt-tabi'ye*), felsefe (özellikle İslâmî felsefesi) tarihi, 17. Sosyoloji ve pedagoji (*içtimaiyat ve terbiye*), 18. Hukuk bilgisi (muhtasar olarak hukuk teorisi, medenî ceza ve vakıf hukuku, kanun ve nizamları, İslâm topluluğunun örgütü (*cemaat-i islâmiye teşkilâtı*), 19. İktisat ve maliye ilmi, 20. Sağlık bilgisi (ilk yardım «*mü-davat-ı ibtidaiye*» ile birlikte), 21. Kürsî hitabet sanatı (*hitabet ve mev'iza, nazari ve amelî*), 22. Beden eğitimi.

[Daha 1913 yılında İstanbul'da bir *Hatip Okulu* (medreset-ül-hutaba) kurulmuştu (Die Welt des Islams, Vol. II. 9 135)]

4) **Medreselerin düzeltilmesi** hakkındaki 1 Ekim 1914 tarihli nizamname (*Islah-ı medaris nizamnamesi*). Bu nizamname ile İstanbul'daki medreselerin çoğu, nazari olarak, *Darül-hilâfet ül-aliyye medresesi* adı altında, bir merkezî «Teoloji merkez okulu» şekline getiriliyordu; bu medresenin 4 sınıflık üç bölümü vardı (*tali kısm-ı evvel, tali kısm-ı sani, tali kısm-ı âli*). Bu bölümlerden ilk ikisi 2080'e, üst bölüm de 800'e kadar öğrenci alacaktı. Seçkinler sınıfı olarak da bir uzmanlar okulu (*Medreset ül-mütehassisin*) kurulmuştu; bu medrese Süleymaniye camii yanındaydı ve o zamana kadarki İlahiyat Fakültesi'nin yerine geçiyordu. Bu medresenin ders müfredatında şunlar vardı: a) **Aşağı sınıflar**: Kur'ân (ezberden birkaç sureyi okumak), tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, gramer, söz dizimi (sentaks), mantık, Arap güzel konuşma sanatı (belagat, vad') güzel davranış (adab), Muhammed'in hayatı, peygamberler ve halifeler tarihi (*tarih-i enbiya ve hulefa*), İslâmlık ve öteki dinlerin tarihi, Osmanlı ve dünya tarihi, felsefe, Türkçe okuma, imlâ, güzel yazma ve edebiyat (tahrir ve edebiyat), Farsça, genel ve Osmanlı coğrafyası, matematik, aritmetik, geometri, cebir, trigonometri, mekanik, astronomi, defter tutma (usul-i defteri), tabiat bilgisi, üç tabiat alanı, tarım (*malûmat-ı ziraiye*), fizik, kimya, sanatın ana kavramları, ahlâk, sosyoloji ve hukuk bilgisi, sağlık bilgisi (*hıfz üs-sıhha*), pedagoji, iktisat ve maliye bilgisi, varz sanatı, güzel yazılar (hutut), yabancı diller, beden eğitimi; b) **Yukarı sınıflar**: Tefsir, Hadis, fıkıh (tarihiyle birlikte), usul-i fıkıh, dört mezhep arasındaki öğreti farkları (*hilâfiyat*), kelâm ve tarihi, psikoloji ve ahlâkla birlikte felsefe, Arap edebiyatı, dünyevî hukuk (hukuk ve kavanin); c) **Özel sınıf**: (Seçkinler): Kur'ân tefsiri ve Hadis, İslâm hukuku (fıkıh), kelâm ve, tasavvuf ve felsefe «fakülteleri».

5) **Medreseler** (*Medaris-i ilmiye*) hakkında 2 Nisan 1917 tarihli kanun. Bu kanunla bütün medreseler Şeyhülislâmlık emrine verilmekte (Madde 1) ve İstanbul'dakiler, *Dar ül-Hilâfet ül-Alîye Medresesi* adı altında birleştirilmekteydi (Madde 2). Bu medreseler üç derece idi: 1. *İbtida-i hariç*, 2. *İbtida-i dahil*, 3. *Sahn* (*sahn*); bunların üstünde dört fakültelik bir üst kısım (*Medrese-i Süleymaniye*) vardı: Tefsir ve Hadis, Fıkıh, Kelâm ve Hikmet, Edebiyat şubeleri (Madde 3, 7). Bu sonuncu şube yeni konulmaktaydı. Her basamakta üç sınıf ve 450'şer öğrenci, üst basamakta en çok 240 öğrenci bulunacak, bunlar yatılı olacak, yiyecekleri Evkaf, giyecekleri Maliye Nezaretince sağlanacaktı. Süleymaniye'nin diplomasını (icazetname) alanlara «Padişahın İstanbul Bilginlerinden» (*İstanbul Rûus-u Hümayunu*) rütbesi ile *müderris* ünvanı veriliyor ve tayin olununcaya kadar, *Ders-i âmlık* faslından maaş bağlanıyordu. Sahniyeden mezun olanlar «Padişahın Taşra Bilginlerinden» (*Taşra Rûus-u Hümayunu*) ünvanını, İbtida-i Hariç ve İbtida-i Dahil mezunları ise sadece kendi derecelerine uygun bir paye alıyorlardı (Madde 12-13).

Bu kanunun yürütülüş nizamnamesine göre (4 Ekim 1917), Süleymaniye Medresesinden mezun olanlar ihtisas dallarına göre aşağıdaki görevlere tayin olabiliyorlardı: Profesör (*müderris*), İstanbul veya taşradaki bir medreseye müdür veya müdür muavini, müfti, okullarda Arapça ve din dersleri (*ulum-u diniye*) öğretmenliği (*muallimliği*), Fetvahanede kâtiplik (*müsevvitlik* = Yazıların müsveddelerini hazırlayan memur), vaizlik (*kürsü şeyhi*), bir elçilikte veya bir alayda imamlık veya bu derecede bir görev (Madde 33); Sahn mezunları Şeyhülislâmlıkta veya Evkaf idaresinde memur, müftilere kâtip, küçük vilâyetlerdeki medreselerde müdür veya öğretmen, tabur imamı olabiliyorlardı. (Madde 34); İbtida-i dahil'i bitirenlerse kitaplık memurluğu (*hafız kütüplük*), bir mahalle camii'nde imamlık veya hatiplik, ilk veya örnek okullarında (iptidai ve nümune mektepleri) din dersi öğretmenliği alabiliyorlardı (Madde 35); İbtida-i hariç mezunları ise sadece bir köy mescidinde imam veya ilkokul öğretmeni (köy muallimi = hocası) olabiliyorlardı (Madde 36). Yeni öğretim dalları da (kürsi) düşünülmüştü: Süleymaniye'de: Büyük Kur'ân okuyucular ve açımlayıcılarının (*tabakat-ı kurra ve müfessirin*) biyografileri, Şafii, Maliki ve Hanbeli hukuku (Hanefi hukuku için 3 saate karşılık bunlardan her biri için 1 saat, buna ek olan Hilâfiat 1 saat), din felsefesi (hikmet-i ilâhiye), 3 saat Arap, 1'er saat Türk, Fars ve Batı edebiyatları (Edebiyat-ı garbiye); *Sahn*'a da yeni dersler konuyordu: Türk edebiyatı, sosyoloji (*ilm-i ictima*), Almanca, Fransızca, İngilizce ve Rusça (bunlardan biri mecburi) (bu yabancı diller ibtida-i dahil ve ibtida-i harice de konmuştu). Üsküdar'daki iki yıllık hazırlık sınıflarının (ihzarî sınıflar) dersleri şunlardı: Kur'ân, din temel bilgisi (ilm-i hal), Arapça, Farsça, Türkçe, hesap, güzel yazı, Osmanlı tarihi, coğrafya, basit fen bilgisi (ilm-i eşya), ses müziği (*ilâhi okuma*), beden eğitimi.

Bu reformların en belli başlı konusu, gittikçe daha fazla dünyevî öğrenim dallarının arttırılması ve medreselerin, İstanbul'da Şeyhülislâmlığın Öğre-

tim Bölümü tarafından yürütülen (*ders vekâleti ve meclis-i mesalih-i talebe*) sıkı bir kontrole tabi tutulması idi. Özellikle Ziya Gökalp'in ısrarla istediği, medreselerin Maarif Nezareti'ne verilmesi imkânsız görülmüştü; gene onun savunduğu, Süleymaniye Medresesi'nin İlâhiyat Fakültesi olarak Üniversiteye bağlanması düşüncesi de böyle olmuştu. Üniversite, 11 Ekim 1919 tarihli nizamname ile yeni bir teşkilâta bağlandı. O zaman mevcut olan *Hukuk, Tıp, Edebiyat* ve tabii ilimler (*Fünun*) fakülteleri de «*Medrese*» adını taşımaktaydılar. Gerçi Üniversitenin «ilmî bağımsızlığı» (*ilmî muhtariyet*) vardı, ama rektörü (*Darülfünun Emini*) Maarif Nazırı tarafından tayin olunmaktaydı ve Nazır, Üniversitenin asıl başkanı (*Reis*) sayılıyordu. Hukuk Fakültesi'nde İslâm hukuku da (*ahkâm-ı evkaf* ve *usul-ü fıkıh*) öğretilirdiği gibi, Edebiyat Fakültesi'nde metafizik (*Ma-ba'd üt-tabiat*) ve İslâm felsefesi dersleri vardı. Üniversitede öğrenim sonunda bir diploma sınavı (*Mezuniyet rüusu* veya *lisans*) imtihanı verilmekteydi; bundan sonra, özel şartlara göre doktora vermek mümkündü (*icazet rüusu* veya *doktora*).

Medreselerde 1920-21 yıllarında nasıl öğretim yapıldığını Necati Hüs-nü (Lugal) çok canlı bir şekilde tasvir etmektedir;³² bundan, bütün modernleştirme çabalarına rağmen, asıl medrese ders dallarında Ortaçağ iskolastik ruhunun ta son zamanlara kadar nasıl olanca kuvvetiyle hüküm sürdüğünü anlamak mümkündür. Martin Hartmann'ın, «Cimnastik yapan hoca»ya karşı duyduğu sevinç vakitsizdi; medrese öğrencilerinin çoğu, gene eskisi gibi, «ışksız ve havasız izbelerde», Arapça ders kitaplarını ezberlemekteydiler. Lugal, kendi görgüsüne dayanarak şunu ilâve etmektedir: «Medreseye giren bir öğrenci, bir öğretmenden, önce gramer ve söz dizimi, sonra Arap ve İslâm ilimlerini öğrenir. Her 3-4 yılda bir, bir ara imtihanı vardır ve bu, öğrencinin almış olduğu derslerden yapılır: Gramer, söz dizimi, söz sanatı (*maani, bedi', beyan*), kelâm, mantık, Kur'ân tefsiri ve Hadis. 10-15 yıl süren öğrenimin bitiminde bir yetki belgesi (*icazetname, icaze*) verilir, bu belge ona Şeyhülislâmlik tarafından belirtilecek bir camide ders vermek yetkisini sağlar; verdiği dersler herkese açıktır (umumî), isteyen dinleyebilir. Bu sebeple böyle öğretmenlere «*Ders'i âm*» denir (tamamlamak için: *hocası*).

Mustafa Kemal, Türkiye'yi modern bir devlet haline koymak isteğinin ancak, geleneklere kökten bir yüzçevirme ile sağlanabileceğini anlamıştı. Bu sebeple Büyük Millet Meclisi'nden, 3 Mart 1924 tarihinde, Halifeliğin kaldırılmasıyla aynı zamanda 430 sayılı kanunu çıkarttı; bu kanun bütün öğrenim kurumlarını birleştirmekteydi (*Tevhid-i Tedrisat Kanunu*) ve en önemli maddesi şuydu: Madde 2. «Şeriye ve Evkaf vekâleti veya hususî vakıflar mütevellileri tarafından idare olunan bilcümle medrese ve mektepler Maarif Vekâletine devir ve raptedilmiştir». Madde 4. «Yüksek diniyat mütehassıslarının yetiştirilmeleri için Darülfünunda bir İlâhiyat Fakültesi kurulacak, imamlik ve hatiplik (*imamet ve hitabet*) gibi dinî hizmetleri gören memurların yetiştirilmesi için ayrı mektepler açılacaktır». Bu kanuna dayanarak o zaman-

ki Maarif Vekili **Vasıf (Çınar)** medreselerin kapanmasını emretti. Resmî «*Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*»nde medreselere «*cahil imamlar ve kadılar yetiştiren kara kaynaklar*» denmektedir. Ama şurasını unutmamak gerekir ki, hâlâ yaşamakta olan önemli din adamları yetiştirmelerini medreselere borçludurlar.

Süleymaniye Medresesi'nin yerini İstanbul Darülfünununun *yeni İlahiyat Fakültesi*, modern ilmî esaslara göre birçok ders ve çalışmalarla, aldı. 1926'dan beri bu fakülte, çok değerli yazıları ihtiva eden bir mecmua (*İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, No. 1 - 125, 1924-1933) yayınlamaktadır. Bu arada öğrenci sayısı çok geçmeden azalmaya başladı. Yüksek dereceli okullardan Arapça ve Farsçanın kaldırılmasından sonra, bu diller artık, İlahiyat Fakültesine giriş için aranmadı. 1933'te Fakülte, Üniversite reformu sırasında bir Arapça okutmanı ile bir «İslâm araştırmaları Enstitüsü»ne çevrildi (*İslâm Tetkikleri Enstitüsü*). Bu enstitü, ta 1941'de Diyanet İşleri Başkanlığına tayin edilinceye kadar Prof. **Şerefettin Yalçın**'nın idaresinde kaldı; Edebiyat Fakültesinin Şarkiyat Enstitüsüne bağlı bulunmaktaydı.

430 numaralı kanunda öngörülen *imam ve hatip okulları* 1924 yılında İstanbul'da (Sultan Selim camii yakınında 4 sınıflı olarak) ve başka 28 yerde açıldı. Bu okulu ilk olarak ziyaret eden **Henry Elisha Allen**³³ buradaki öğretimin ileriliğini anlatmaktadır: «Müdür... İslâm reformunun imkânları içinde, yeni Türkiye, yaşayışında, canlı ve ilham verici bir güç olma konusunda şevkli bir imana sahipti.» Ama çok geçmeden bunlarda da öğrenci sayılarında gerileme başladı; 1924'te bu okullarda 2258 öğrenci (300'den fazla öğretmen) varken, 1932'de yalnız 10, 1926 yılında 20 tane olan bu mekteplerden 1927-32'de sadece 2'si kalmıştı (İstanbul ve Konya'da). Bu yıldan sonra bunlar da kapandı.

Din adamı yetiştirmek için kaynak olarak Kur'ân kursları kalmıştır (*Dar-ül-Kurrâ*). Millî Eğitim Bakanlığı 430 numaralı kanuna dayanarak bunları da almak istemişse de Başkan Rifat efendi bunların meslek okulları olarak kendi emrinde kalmasını sağlamış, hattâ sayılarını da yavaş yavaş arttırmıştır. **Necati Lugal** bunun için şöyle demektedir: «Eskiden beri *Dar-ül-Huffâz*, *Dar-ül-Kur'ân* veya *Dar-ül-Kurrâ* adlarıyla vakıf olarak kurulmuş binalar vardı. Şimdiki Kur'ân öğretme kursları bu vakıf binalarda, bunların bulunmadıkları yerlerde camilerde, eski medreselerde veya özel evlerde verilmektedir. Öğretmenlerin sayısı, günümüzde 256'dır, bunlardan 108'i, Diyanet İşleri Başkanlığı kadrosundan maaş almaktadır. Geri kalanları, öğrencilerinin anne babalarından aldıkları ücretlerle yetinmektedirler. Eskiden *Dar-ül-Kurrâ*larda, Kur'ânın ezberlenmesinden sonra, Kur'ânın 10 okunuş şeklini de öğrenirlerdi (*kıraat-ı aşere*). Günümüzde bunu yapabilecek dereceye erişen yoktur. Ama burada Kur'ânı hıfzedenler imam ve hatip sınavına girebilir ve kazanırsa bu görevleri alabilirler. İstatistik sayıları 78'nci sayfada gösterilmiştir.

1932/33	9	kurs	9	öğretmen	232	öğrenci						
1934/35	19	» »	10	erkek 1	kadın	öğretmen	231	erkek	25	kız	öğrenci	
1935/36	15	» »	12	» » 2	» »	» »	358	» »	35	» »	» »	
1936/37	16	» »	14	» » 372	erkek	37 kız öğrenci	257		30	diploma alanlar		
1940/41	56	» »	56	» » 1380	» »	309 » »	» »	159	12	» »	» »	
1941/42	65	» »	68	» » 1369	» »	394 » »	» »	161	25	» »	» »	
1943/44	38	» »	34	» » 1081	» »	471 » »	» »	140	78	» »	» »	
1944/45	46	» »	46	» » 1520	» »	433 » »	» »	(a)?	?			
1945/46	61	» »	65	» » 2021	» »	744 » »	» »	347	248	» »	» »	
1947/48	99	» »	104	» » 4181	» »	1570 » »	» »	815	475	» »	» »	
1949/50	127	» »	130	» » 6403	» »	2303 » »	» »	1811	851	» »	» »	

(a) Öğrencilerin 869'u 12-16 yaşları arasında, 614'ü Ulus okulunu (Halk dershanesi) bitirmiş, 1255'i ilkokul mezunu, 84'ü ortaokul ve baş-ka okulları bitirmiş.

1951'de 197, 1952'de 256 Kur'ân öğretici vardı («R. G.» 7747, 8048).

Günümüzde ibadete açık olan camilerin sayısı, resmî maaşlı imam ve hatiplerin sayısından hayli yüksek olduğuna göre, geçimlerini halkın kendiliklerinden verdikleri paralarla sağlayan birçoklarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunu, 1945 yılında Rize'den verilen aşağıdaki haber de doğrulamaktadır: «İmamın ücreti halk tarafından ödenmektedir. Genellikle köyün bir zenginini bunu üzerine alır. İmamın günde iki öğün yemeğini de halk sırayla gönderirler. İmamın ve dinin tesiri büyüktür.» (İş XI 26) İmam ve hatipler için henüz ayrı okulların bulunmadığı sıralarda, bu işleri onlara öğretmek için, **A. Tayyar Çulha**'nın «*İmam-Hatip Kitabı ve Din Bilgileri*» (1943) gibi kitaplar kullanılıyordu.

Türkiye'nin çok partili devreye girişinden beri din adamlarının daha iyi öğretim kurumlarında yetiştirilmeleri isteği dile getirildi. Bunu karşılamak üzere, Millî Eğitim Bakanı yeni ders yılından (yani 1 Eylül 1947'den) itibaren din dersleri öğretmenleri, imamlar ve hatipler için, ortaokulu bitirenlere 5 yıl, lise ve muadili okulların mezunları için 2 yıl olmak üzere *özel din seminerlerinin* açılmasının uygun olacağını bir tebliğinde açıkladı. **Tahsin Banguoğlu**'nun dediğine göre, millî hayatın kökünü zehirlemiş olan iskolistik ruhunun yeniden gelişmemesini sağlamak için, din adamı olacak gençlerin, bir din meslek okuluna girmeden önce normal bir okulu bitirmiş olmaları şarttı. Halk Partisinin 7. Kongresinde (2 Aralık 1947), din adamlarının seviyelerinin yükseltilmesinin ve onların sefaletle mahkûm edilmemelerinin genel istek olduğunu da söyledi.

1948 ocak ayında milletvekillerinden **I. Arvas**'la **F. Gökmen**, imam ve hatip yetiştirmek için devlet okullarının yeniden açılması ve bir ilâhiyat fakültesinin kurulması hakkında bir kanun tasarısı verdiler. Bunun için **Cihad Baban** şunları yazıyordu: «Biz layiklik prensibinden zerre kadar ayrılacak de-ği-

liz. Ama din, sadece Allahla kul arasında bir bağ değil, aynı zamanda sosyal bir gerçeklik, bir cemaat işidir. Köylerde çoğu zaman, ölüleri gömmek için bir hoca bulunmamaktadır. Eğer biz din adamı yetiştirmezsek batıl mutaassıp inançlar yayılır. Şimdiden «*semavî mektuplar*»ın elden ele dolaştığı duyulmaktadır. Dinî taassubun olduğu kadar, mutaassıp dinsizliğin de hoşgörülü toplumumuzda yeri yoktur. Biz layiklik prensibini İslâmlığı Türkiye’den atmak için almadık. Sovyet yayılmalarına karşı, Java’dan ta Atlantik okyanusuna (!) kadar uzanan İslâm kuşağının gücünden faydalanmamız gerektir.» Aynı vesile ile **M. Tuncer** şöyle demektedir: «Biz, bugün, halka dinini öğretecek ve din vecibelerini yerine getirecek *bilgili*, aynı zamanda *vatansever* bir *din adamları* kuşağını ortadan kalkmaktan korumak, veya, daha doğrusu, yeniden yetiştirmek zorundayız. Osmanlı İmparatorluğu’nda cahil softa ve dervişlerin yanında **Fatin** gibi bilginlerimiz vardı». Halk Partisi meclis grubu uzun tartışmalardan sonra 20 Mayıs 1948’de, Millî Eğitim Bakanına, ortaokulu bitirenlerin askerlik ödevini yaptıktan sonra girebilecekleri İmam-Hatip Kursları açmasını teklife karar verdi. Bunun için *Ulus* (24 mayıs), devletin din işlerinde kontrol hakkını elinde bulundurması gerektiğini yazdı. Din Öğretmen Okulları’nın Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlanması Tevhid-i Tedrisat Kanunuyla çelişecekti. Bu sebeple İmam-Hatip Kursları Millî Eğitim Bakanlığı’na bağlı olmalıydı. Millî Eğitim Bakanı **Banguoğlu** 3 Ocak 1949’da Büyük Millet Meclisi’nde, medreselerin yeniden açılmasının asla bahis konusu olamayacağını, çünkü onların kapanması hakkındaki kanunun Atatürk devriminin en önemli belgesi olduğunu açıkladı. Başka İslâm memleketlerinde hâlâ sürüp giden, *medreseli - mektepli* ayrılığına dönmek de akla gelemezdi. Yeni «meslekî din tedrisatı» Atatürk devrimini benimsemiş olan bütün Türk milletinin istek ve ihtiyacını karşılayacaktı. 13 Aralık 1948 tarihli müzakerede milletvekili **İhsan Olgun**, imam ve hatiplerin çoğu bugün ehliyetsizdir, demişti.

15 Ocak 1949’da ilk ağızda 10 aylık olmak üzere ilk *imam-hatip kursları*, Ankara’da **Yusuf Ziya Yürütkan** ve **Hasan Hüsnü Erdem**’in, İstanbul’da da **Celâl Hoca** ve **Kilisli Rifat Bilge**’nin yönetim ve öğretimi altında açıldı, öteki şehirlerde de çok geçmeden 8 kurs açıldı. *Ulus* gazetesi 24 Ocakta, bu kurslarda Kur’ânın Arap yazısıyla okunmasına itiraz etti; ama başka türlü sü bahis konusu olmadı. 1949 yılı sonuna doğru 50 kadar diploma verilebildi. Yeni kurslar iki yıla çıkarıldı ve meslek okulları mezunlarının da bu kurslara girebilmesi kabul edildi. 1950 bütçesinin tartışılmasında General **Fahrettin Altay**, ramazan vâizlerinin % 70’inin cahil olduklarını söylemişti; eskiden medrese öğrencilerinin yaptıkları bu görev, (*Cerre çıkan softalar*), anlaşılan artık, çoğu zaman sıradan kişiler tarafından yerine getirilmekteydi.

Teoloji yüksek öğretimi sorunu da uzun zaman Millet Meclisi’ni ve basını meşgul etti. Halk Partisi Meclis Grubu şubat 1948’de, vâiz, müfti ve yüksek din adamları yetiştirmek üzere Ankara’da bir «*İslâm İlahiyat Fakültesi*» açılma-

sını teklife karar verdi. Millet Partisi 22 Temmuz 1948'de programını açıklarken, Ankara'dakinden başka İstanbul'da da bir İlahiyat Fakültesi açılmasını istedi. Diyanet İşleri Başkanı **Akseki** bir basın toplantısında Amerika, Fransa ve Almanya'daki durumları anlattıktan sonra, «İslâm ana kaynaklarını tetkik için» Arapçanın önemini belirtti. Bir papağan gibi çabucak ezberlemek yetmezdi. Öğrenci *kelâm*'dan başka, modern felsefeyi de öğrenmeliydi. Akseki şu dersleri zorunlu görmekteydi: İtikat, kelâm ve tarihi, ibadet ve tarihi, tefsir, hadis, tarihi ve metodu, ravileri tenkit usulü, dört mezhep, fıkıh ve metodu, hikmet-i teşri (yeni hukuk felsefesi), en mufassal şekilde İslâm hukuk tarihi, içtihat ve metodu, büyük mezhep imamlarının hayatı ve ilmî önemleri, genel felsefe tarihi, mukayeseli İslâm felsefesi ve bunun tarihi, mantık, metafizik, İslâm ahlâkı, ahlâk felsefesi, tasavvuf ve tarihi, din felsefesi, İslâm güzel sanatları ve sosyoloji, genel ve İslâm din tarihi, Muhammed'in hayatı ve ahlâkı (etrafli bir şekilde), Türk ve Arap edebiyatı. Fakülteye alınabilmek için bir «İlahiyat lisesi»nde altı yıllık bir din ve dil öğrenimi yapmış olmak şart koşulmalıdır ve bu liselerde Doğu dillerinden başka bir de Avrupa dili öğretilmelidir. Öğrenciler hiç değilse 30 yaşında olmalıdırlar. Öğretim heyeti için hâlâ yeteri kadar aday bulunmaktadır.

Büyük Millet Meclisi 4 Haziran 1949'da Ankara Üniversitesinde bir *İlahiyat Fakültesi*³⁴ açılması hakkında bir kanun kabul etti. Bakan **Banguoğlu** bu vesile ile de, bu yeni fakültenin medrese ruhuyla çalışmayacağını, tersine, «irticaî hareketler»e karşı çıkacağını belirtti. Bu fakülte, «hurafecilerin» (masalcıların), önünden yarasalar gibi kaçışacakları bir meşale olacaktı. Okutulacak derslerden şunların adlarını verdi: Fıkıh, tefsir, hadis, psikoloji, sosyoloji, genel ve mukayeseli dinler tarihi, Arapça, Farsça ve Avrupa dilleri yardımcı kursları. Öğretim üyesi olarak da, eski İlahiyat Fakültesi profesörleri dışında başka bilginler, bunlar arasında İslâm âleminde, meselâ Pakistan'dan bazı zatlar görevlendirileceklerdi. Eski fakülte, belki de o vakitki «inkılâp havası» yüzünden öğrenci bulamamaktaydı. Şimdi ise 100'den fazla ortaokul mezunu yeni imam ve hatip kurslarına devam etmekteydi.

31 Ekim 1949 tarihli Bakanlar Kurulu Kararıyla, Diyanet İşleri Başkanlığı danışma kurulu üyesi **Yusuf Ziya Yörükân** İslâm dini ve mezhepler tarihi profesörlüğüne, Ankara Etnografya Müzesi Müdürü **Hasan Remzi Oğuz Arık** İslâm sanatı profesörlüğüne, Türk Dil Kurumu üyelerinden **Hilmi Ömer Budda**, dinler tarihi profesörlüğüne atandılar; 8 kasımda, İslâm hukuku profesörü **Esat Arsebük**, dekan seçildi.

Kış sömestrinin açılışında (31 ekim) rektör **Hikmet Birand**, lise mezunlarına açık olan yeni fakülteyi selâmlarken, şunları da söylemişti: «*Dinî ruh, büyük, aydınlatıcı bir kuvvet olabilir... Geçen yüzyıllarda tek tek kişilerin başarmış oldukları dinî reformlar, bugün toplumun hayatını etkilemektedir. Bu olayları incelemek ve kavramak, gerektiğinde de 'rehberlik vazifesi'* uyanık bir din enstitüsünün görevidir.» Geçici öğretim ve sınav talimatnamesinde

(6 Haziran 1950 tarihli) göre mecburî dersler (ve seminerler) aşağıdaki yolda bölünmüştü: **1 ve 2. sömestrlr:** Mukayeseli dinler tarihi (2 saat), İslâm dini ve mezhepleri tarihi (4), islâm sanatı ve zanaatları tarihi (3), Arapça ve Farsça (6), Fransızca, İngilizce veya Almanca (6), mantık (1), sosyoloji ve ahlâk (2), (toplam: 23 saat); **3 ve 4. sömestrlr:** Hadis'e giriş (1), mukayeseli dinler tarihi (2), İslâm dini ve dört mezhebinin tarihi (2), İslâm sanatı ve zanaatları tarihi (3), Arapça ve Farsça (6), Fransızca, İngilizce veya Almanca (6), psikoloji ve din felsefesi (2), İslâmî ilimler tarihi (1), (toplam: 24 saat). Birinci sömestre 85, ikinci sömestre 130 öğrenci kaydedilmişti. *Ulus*'a gönderilen bir açık mektupta, büyük bir kitaplığın kurulması, burslu öğrenci sayısının artırılması, Arapça dersi saatlerinin çoğaltılması ve daha «insicamlı» bir ders planının hazırlanması istenmekteydi.

Büyük Millet Meclisi'nin seçiminden sonra kurulan **Adnan Menderes** kabinesi 20 Mayıs 1950'de programını ilân ederken, din adamlarının yetiştirilmeleri için «yüksek müessese»lerin açılmasının çabuklaştırılması yolundaki kararlarını açıkladı.

Henry Elisha Allen'e göre Türkiye'de İslâmlığın geleceği yeni yetişecek din adamlarına bağlıdır: «Din önderi yetiştirme sorunu geniş ölçüde halledilmiş olursa, yaşayan kısmıyla İslâmlığın canlı bir güç olarak Türkiye'de devamı aynı ölçüde sağlanacaktır.»

V

DİN ÖĞRETİMİ

L. Brunot'ya göre «*maktab*» (Çoğulu: *makatib*) [Arap halk dillerinde çoğu zaman *kuttab*] aslında «yazma öğrenilen bir okul anlamındadır; gerçekte bunlar Kur'ân okullarıdır; çünkü Müslümanlara göre çocuğun Kur'ân öğrenimiyle başlaması gerektir.» Muâviye zamanında çocuklar «Okuma, yazma, hesap, biraz Kur'ân ve gerekli dinî ödevler»i öğrenirlerdi. Fakat öğrenim, çoğu zaman doğrudan doğruya camie bitişik yerlerde yapıldığı için yavaş yavaş Kur'ân öğretiminden ibaret kaldı. Snouck Hurgronje'nin incelemelerine göre, bütün İslâm memleketlerinde ilköğretimde çocuklar Kur'ânı bir veya birkaç defa, baştan sona kadar okumak (hatim indirmek) zorundadırlar, bu sırada içlerinden en çalışkanları onu ezberlerler. Günümüzde bile, özellikle Kuzey Afrika'daki, kuttab'da, hiç bir açıklama yapmadan Fatiha suresiyle başlanmakta, sonra, en sondaki (114) sureden geriye doğru gele gele bütün Kur'ân okutulmaktadır. Bu sırada, öğrenimi kolaylaştırmak için, 60 eşit bölüm (*hizb*, çoğulu *ahzab*), dörtte bir, sekizde bir ve on altıda bir bölümlere ayrılmaktadır. Oralarda okulun tek amacı kutsal metnin ezberlenmesidir. Çocuk Kur'ânı «bunu yapabilenlere ahirette vadedilen mükâfata erişmek, bundan başka da Tanrıkelâmının bereketinden faydalanmak için» yapar. Öğretmen, genel olarak bir «*fiki*» (*fakih* sözünden bozma) veya kadi'nin nezareti altında köy, ya da mahallenin imamıdır

Bu sistem, hemen hemen aynı olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda yürürlükte idi. Bir çocuk Kur'ânı ilk defa olarak sonuna kadar okuyunca, *hatim duası* adı verilen bir tören yapılırdı... «Dünyevî» okulların kurulmasından sonra da (1846), halkın çoğunluğu çocuklarını gene Kur'ân okullarında okutmaya devam etti; bu gelenek resmî olarak, saltanatın ilgasından sonra ortadan kalktı. Muallim Naci, kendisi için, okulda tek bir kelime bile Türkçe okumamış olduğunu söyler, Halide Edip de, daha 7 yaşında Kur'ânı ezberlemiş olan çocuklardan bahseder. Yeni açılan ilkokullarda da (*mekâtib-i iptidaiye*)

Kur'ân ihmal edilmiş değildi. 2 Eylül 1869 tarihli kanunun 6. maddesine göre, dört yıllık olan öğretim süresinde, Kur'ân, ilm-i hâl, yazı, hesap, Osmanlı tarihi, coğrafya ve pratik hayat bilgisi (*ilm-i eşya*) öğretilcekti, okula daha uzun zaman devam edebilecek öğrenciler de, bu dört yıldan sonra Kur'ân-ın hıfzı için çalışabileceklerdi. Üçüncü sınıfta, Kur'ân okuma sanatına (*tecvit*) giriş de düşünülmüştü.

Genç Türkler (*İttihatçılar*), el işleri, ev idaresi gibi birtakım yeni dersleri okullara soktular; ama onlar da Kur'ân okumayı ilkokullarda bütün derslerin başına geçirdiler, özel okullarda da mecburî yaptılar. Sadece birkaç «Garpçı», din öğretimi olmayan dünyevî okullar kurmaya teşebbüs etti. Ziya Gökalp'in, gençliğin önderi olan Kur'ânın okulda Türkçe okunmasını tavsiyesi, gerçekten devrimci bir davranıştı.

Büyük Millet Meclisi Hükümeti, 9 Mayıs 1920'de ilk programını açıkladığı zaman, ülküsü olarak: «*Her manasıyle dinî ve millî bir terbiye*»yi göstermişti. Din öğretimi sorunu ilk defa saltanatın kaldırılmasında, ama asıl ciddi şekilde ise, Teşkilâtı Esasiye Kanunundan (Anayasadan) dine ait maddelerin çıkarılması hakkındaki, 10 Nisan 1928 tarihli kanunun kabulü üzerine ele alınmıştı. Maarif Vekili Cemal Hüsnü (Taray) Eylül 1929 tarihli tamiminde öğretmenlere şöyle demekteydi: (18. 9. 1929 tarihli *Milliyet* gazetesi)

«Öğretmenler, geçmişin damgasını taşıyan her şeyden gözlerinizi ayırın; eğitim çabamızda kutsal ülkümüz, geleceğin medenî ve müreffeh yeni Türkiye'sidir. Aşılacağınız fikirler, yeni Türkiye'yi yaratan, tarihimize yeni bir sahife açan büyük Gazi'nin ülkülerinin birer yankısı olacaktır.»

Cumhuriyet Halk Partisi 14 Mayıs 1931'deki 3. kongresinde layiklik ilkesini programına alınca, dinin sadece bir *vicdan işi* olduğunu ilân etti. Bu, aynı yılda yayınlanan «Cumhuriyet Tarihi»ne göre din eğitiminin tamamıyla bireylere ve ailelere bırakılması demekti. Genel sekreter Recep (Peker) 16 Ekim 1931'de İstanbul Üniversitesinde parti programını açıklarken, **Muslihittin Adil**'in, dünyevileşmiş bir devlette din öğretiminin nedenini sorması üzerine: «Tamamıyla ihtiyarîdir» demişti. Gerçekten de, din derslerine katılma 1927'den itibaren ana babaların isteğine bağlı idi. İstanbul Üniversitesi profesörlerinden **İsmail Hakkı**'nın, «*The Educational Year Book of 1818*»e, «Günümüzde Türkiye'de eğitim» konusu üzerine yazdığı makaleye ekli 1926 yılı ilkokullar ders cetvelinde 2. ve 3. sınıflarda haftada 2'şer saat, 4. ve 5. sınıflarda 1'er saat din dersi vardır. 1929 ders yılında ilkokulun 3., 5. ve ortaokulun 6., 7. sınıflarında haftada 1'er saat, öğretmen okullarının 6., 7. sınıflarında da (bunlarda öğretmenlik için gerekli malzeme olarak) haftada 2'şer saat din dersi bulunmaktaydı. Bu ders, ortaokul müfredat programlarından 1931 - 32 ders yılında, yani 1931 yılı eylül başından itibaren çıkarıldı. İlkokulda bu derse katılmaları da 1935 yılına kadar tavsiye olunmaktaydı. Devlet öğretmenlik sınavını vermemiş olan din adamlarının okullarda din dersi vermeleri yasak edilmişti. Atatürk'ün ölümünden sonra Başbakan Refik Saydam, bu der-

sin okullara yeniden konacağı yolundaki rivayetleri şiddetle yalanladı.

Devlet okullarında din öğretimi yapılmadığı 14 yıl içinde (1935 - 1948) çıkan din öğretimi kitaplarından belli başlıları şunlardır:

A. Hamdi Akseki, *Yavrularımıza Din Dersleri*, 1942

M. Şerefettin Yaltkaya, *Benim Dinim, Din Dersleri*, 1943

Nâzım İçsel, *Türk Evlâdına Din Bilgisi*, 1944

Eşref Edib, *Çocuklarımıza Din Okuma Kitabı*, I - IV, 1944 - 45

Ömer Fevzi Mardin, *Din Dersleri*, 1946

Mustafa Âsım Köksal, *Gençlere Din Kılavuzu*, 1946

Abdülkadir Kemali Ögütçü, *Çocuklarımızın Din Kitabı*, Adana 1947

Hüseyin İkiz, *Çocuklarımıza sualli-cevablı İlmihal*, Mersin, 1947

Ziya Şakir, *Din Dersleri*, 1947

Abdullah Develioğlu, *Oğlumun Din Bilgileri*, Kayseri 1948

Mustafa Şefik Öz, *Çocuklarımıza İlk Din Bilgisi*, Antalya 1948

M. Şakir, *Çocuklara Mahsus İslâm Ahlâkı Dersleri* (Tercüme), 1948

Bu listenin başlarında yer alan, Başkan Ş. Yaltkaya'nın «*Benim Dinim*» adlı ve çocuklara İslâmîliğin esaslarını, sade, kolay anlaşılır bir dille ve gele-neksel nazım şekliyle kavratmaya çalışan kitabı, özellikle anılmaya değer. Yaltkaya bunlarda eski Anadolu Türk edebiyatından konular da almıştır, meselâ «Tanrı her yeredir ve her şeyi görür», «Üç balık» gibi.. Bu eserin sonu, Türk bayrağına bir ilâhidir. Şiirlerden bazıları Ziya Gökalp'i andırır: «*Tek başına az şeysin, ama milletinle birlikte çok*» gibi.

Bu sürede çocuklar, camilerde, imam veya ihtiyar bir hocanın verdiği Kur'ân dersleri dışında, genel olarak ana babalarından, kısmen bu kitapların yardımıyla, kısmen ağızdan İslâmîliğin ana şartlarını ve birkaç kısa duayı öğrenmişlerdi. Ramazan aylarında eski medrese öğrencilerinden de faydalanmış olacaktırlar. 1865'te Nuru Osmaniye Camiinin yanında kurulmuş olan «*Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye*» belki de onlara yardım etmişti.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra din öğretimi problemi ilk defa olarak 24 Aralık 1946'da Büyük Millet Meclisi'ne getirildi. Her ikisi de Halk Partisinden olan Muhittin Baha Pars ve Hamdullah Suphi Tanrıöver bütçe konuş-maları sırasında, din öğretiminin yeniden kabulünü teklif etmişler, bunun için başka sebepler arasında, bugünün gençliğinin çok defa ana babalarına karşı saygı beslemediklerini söylemişlerdi. Demokrat Parti milletvekillerinden Mehmet Fuat Köprülü ile Adnan Menderes de onların düşüncelerine katıldılar. Başbakan Recep Peker «Dini propagandaya kapı açmayı» reddetmişti; modern insanın ahlâkının ilmi ve insanî görüşleri ölçek olarak alması gereki-ydi. Şeyhülislâmın, kadınların peçelerinin büyüklüğü ve kalınlığının tayin et-tiği eski zamanların tersine olarak din Türkiye Cumhuriyetinde «en asil ma-nasını» kazanmıştır. Halk Partisi Divanı az zaman sonra bu isteklerle meşgul olmuş, bunların yerine getirilmesinin, Cumhuriyetin *vicdan hürriyeti ve la-yiklik prensipleri* zedelenmemek şartıyla mümkün olabileceğine karar vermiş-

tir. 1947 temmuzu başında «*Özel Din Öğretimi Ana Hatları*» kabul edildi ve Millî Eğitim Bakanı bunu şu bildiriyle halka duyurdu:

«Medenî haklara sahip yurttaşlar 789 sayılı Maarif Teşkilâtı Kanununun 4. maddesi gereğince Millî Eğitim Bakanlığı'ndan izin almak şartıyla, İslâm dininin akidelerini ve ibadetinin esaslarını öğrenmek isteyen çocuklara bunları öğretmek maksadıyla *din bilgileri dersaneleri* açabilirler.

Din bilgileri dersaneleri açmak isteyenler, Millî Eğitim Bakanlığı'ndan izin alınmak üzere, dersane il merkezlerinde veya merkez ilçesinin bucak ve köylerinde açılacaksa valilere, ilçe merkezleriyle bunlara bağlı bucak ve köylerde açılacaksa kaymakamlara başvuracaklardır.

Din bilgileri dersanelerinde öğretmenlik etmek isteyenlerden öğretmenlik için esas olan medenî ve ahlâkî vasıflarla, sağlık şartlarından başka, tahsil ve menşe bakımından devlet okullarında öğretmenlik edebilme sıfat ve yetkisini kazanmış bulunmak, yahut Üniversite ve yüksek okullarla liselerden veya bunlara denk sayılan diğer okul ve öğretim kurumlarından veyahut mülga imam ve hatip okullarından mezun olmak vasfı aranacaktır.

Dersiâm payesini veya vâiz yetkisini haiz olanlarla köy imamlığı etmiş veya etmekte bulananlardan bu dersanelerde öğretim için yeterliği valiliklerce onanmış bulunanlara da öğretmenlik izni verilebilecektir.

Din bilgileri dersaneleri yurdun ancak ilkokulu bulunan yerlerinde açılacak ve bu dersanelere devam edecek çocuklarda ilkokulu bitirmiş olmak şartı aranacaktır. Bu dersanelere yazılmak, devam etmek tamamıyla yurttaşların kendi arzu ve isteklerine bırakılmıştır.

Din bilgileri dersanelerinde ancak hükümetçe onaylanmış program tatbik olunacak; bu program dışında öğretim yapılmayacak ve Türkçeden gayrı bir dil öğretilmeyecektir... Bu dersanelerde hükümetçe incelenmiş ve kabul olunmuş kitaplar okutulacak, bunların dışında herhangi bir kitap ve Türk harflerinden başka harflerle yazılmış kitaplar okutulmayacaktır. Öğrencilere belletilecek Kur'ân sureleriyle dualar Türk harfleriyle yazılmış bulunacaktır.

Din bilgileri dersanelerinde tatbik edilecek programlarla okutulacak kitapların İslâm dininin mezhep ve tarikatları üstünde müşterek olan akidelerini tanıttı telkin eder mahiyette olmasına dikkat olunacaktır.

Dershane, siyasî maksatların elde edilmesi için alet olarak kullanılmak istendiği veya öğretimde İslâm dininin akidelerini ve iba-

detin usul ve şekillerini öğretmek amacı dışında herhangi bir faaliyetle sapıldığı takdirde derhal kapatılacak ve sorumluları hakkında kanunî kovuşturma yapılacaktır.

Din bilgileri dershanelerine öğretmen yetiştirmek ve imam ve hatiplik hizmetleri için eleman hazırlamak maksadıyla yurttaşlar *din seminerleri* dahi açabilirler.

Seminerler ortaokul öğretimine dayanacak ve ortaokul mezunlarına 5, lise mezunlarına ise 2 yıllık öğretim verecektir. Din bilgileri dershanelerinde olduğu gibi seminerlerde de Millî Eğitim Bakanlığı'nca onanmış programlar uygulanacak ve bu bakanlıkça onanılardan başka kitap okutulmayacaktır.

Din dershanelerinde olduğu gibi seminerlerde de öğrenimin millî bütünlüğü bozucu mezhep görüşlerine dayanan ve vatandaşlar arasında münafaret duyguları uyandırabilecek bir mahiyet taşımamasına son derece dikkat edilecektir.

Önümüzdeki ders yılından başlayarak yürürlüğe konmak üzere Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yukarıdaki maddelerde yazılı esasları kapsayan bir yönetmelik düzenlenecektir. Bakanlık ayrıca din bilgileri dershaneleri için program ve kitap hazırlatacaktır.»

Bu yönetmeliğin çıkmış olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü **Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu** 18 ekimde (*Cumhuriyet*) artık özel din dershanelerine müsaade edildiğini yazmaktadır. Nisan 1948'de «*özel din dershanelerinde*» okutulmak üzere, **Nurettin Artam** ve **Nurettin Sevin**'in «*Müslüman Çocuğunun Kitabı*» yayınlandı. Bunda Süleyman Çelebi, Yunus Emre, Pir Sultan, Hataî, Mevlâna Celâleddin Rumî, Âdem Dede, Mehmet Âkif, Tefik Fikret, Ziya Gökalp ve başkalarının yazılarından derleme okuma parçaları vardı. **Vâlâ Nurettin** bu kitaba, âyinlere gereğinden fazla önem verildiği, buna karşılık İslâmîliğin, gençliğe yeniden bir dine doğuş, «okullar ve hastaneler açmış, ta en uzak tekkelere kadar uygarlığın nimetlerini taşımış olan İslâm misyonerlerinin» ruhunu getirebilecek olan, sosyal yönünün ihmal edildiği yolunda itiraz etti. Özel din dershaneleri için bundan başka, aşağıdaki kitaplar da kabul edilmişti:

M. Ali Rıza, *Cumhuriyet çocuklarına din dersleri*, sınıf 3, 1948

M. Hüseyin Tutya, *Cumhuriyet çocuklarına din dersleri*, sınıf 4 ve 5, 1948-49.

Abdullah Arda, *Çocuklarıma din bilgisine dair nasihatım*, İzmir 1949.

Halk Partisi'nin 7. Kongresinde, 2 Aralık 1947 tarihinde birçok milletvekilleri, özellikle **Hamdullah Suphi Tanrıöver** günümüzde Türkiye'de İslâmîliğin durumu üzerinde heyecanlı konuşmalarla din öğretiminin devlet tarafından yapılmasını savunmuşlardı. Bunlar arasında **Şükrü Nayman**, Türk gençliğinin «manevî bir gıda»ya muhtaç olduklarını söylemişti. İslâmîliğin «ahlâk

kanunları» millete selâmet getirecek ve ahlâksızlıkları önleyecektir, diyordu. **Emin Karpuzoğlu**, yeni kuşağa mutlaka din terbiyesi yoluyla doğru yolun gösterilmesi gerektiği üzerinde durmuştu. **Ziya Kösemen**, Türkiye’de Tanrısızlık propagandasının bulunmadığını, sadece laisizmin yanlış anlaşıldığını açıklamış ve, bu nedenle, sadece din öğretiminin de kâfi olmadığını ileri sürmüştü. **Behçet Kemal Çağlar**, özel din dershanelerine, özel dikiş kursları kadar kolaylıkla izin verilmesini dilemişti. **Tahsin Banguoğlu**, konuşulanları özetleyerek, parti divanında ve parti grubunda artık genel din öğretiminin arzu edilmekte olduğunu söyledi... Millî Eğitim Bakanı **Reşat Şemsettin Sirer**, meselenin hükûmete bırakılmasını rica etti ve bir talimatnamenin hazırlanmakta olduğunu, gerekli ders kitaplarının da hazırlattırılacağını bildirdi.

(*Din ve ahlâk dersleri savaşı*) adını taşıyan bir makalesinde **Raif Ogan**, dinin iki tarafı keskin bir kılıç olduğunu yazmıştı; bu kılıç «erbabının» elinde erdeme, gerçeğe ve hidayete giden yolu açardı; cahillerin elinde gerilemenin bir aracıydı. Bu nedenle, din öğretiminin serbest olması doğru değildir, demektedir; en büyük önemi olan, yeterli öğretim üyelerinin yetiştirilmesi idi. Millî Eğitim bütçesinin 29 Aralık 1947 günkü müzakeresi sırasında, Demokrat Parti milletvekillerinden **Faruk Nafiz Çamlıbel** çocuklara din derslerinin ne yolda verilmesi gerektiği üzerine bilgi rica etti. Layiklik bir «devlet telâkkisi», din ise bir «aile ve cemiyet telâkkisi» olduğuna göre, birincisi idarî ve siyasî yoldan, ikincisi ise «vicdan ve iman» yolundan, birbirlerine karışmaksızın, gelişebilirlerdi. Bakan **Sirer** kendisinin de aynı düşüncede olduğunu ve bunun sonucu olarak da, dünyevileşmiş devletin okul programlarına din öğretiminin alamayacağını söyledi. Ama okul dışında vatandaşlar kendi teşebbüsleriyle, devletin nezareti altında, çocuklarına din eğitimi verebilirlerdi. Hükümet bu nezaretin hangi şekilde ve hangi şartlar altında uygulanacağını belirtecekti. Bu vesile ile, Türkiye Cumhuriyeti okullarına, Fransız örneğine göre bir «*müşahabatı ahlâkiye*» dersi konacağını da bildirdi, bu derse sonradan «*Yurt bilgisi*» adı verildi.

Nadir Nadi Abahoğlu, 12 Şubat 1948’de, (*Cumhuriyet*) ana babaların çocuklarına «tanrısalsı» bir eğitim vermek için başvurabilecekleri «din rehberleri»nin gittikçe daha fazla azalmakta olduğunu yazmıştı. Birçok köylerin imamı, birçok camilerin müezzini yoktu.

Yarı resmî parti gazetesi *Ulus* iki makale ile, din öğretimi konusunu ele aldı. Şimdiye kadar ana babalar evde çocuklarına dinî akideleri öğretebiliyor ve telkin edebiliyordu. Şimdi ise onlar için hususî imkânlar mevcuttur. Ama okullarda din dersleri konusu üzerinde kesin kararlara varmak kolay değildir, çünkü halkın ihtiyaçları ile layiklik prensibini uyuşturmak gerekmektedir. Halk Partisi Meclis Grubunun kurduğu ayrı bir komisyon, aşağıdaki esaslar üzerinde birleşmiştir: Din dersleri, ilkokulun son iki sınıfında ihtiyarî ve velilerin rızalarıyla, okul binasında, ders saatleri dışında, ilkokul öğretmenleri, yahut matlûp vasıfları haiz kimseler tarafından, program ve kitap-

lara uygun olarak okutulacaktır. Bunlar Diyanet İşleri Başkanlığınca hazırlanacak ve Millî Eğitim Bakanlığınca onaylanacaktır, Millî Eğitim Bakanlığının kontrolü, her türlü kötüye kullanmaları önleyecektir. Buna karşılık **Mümtaz Faik Fenik**, *Vatan*'da (21 şubat), dinin Halk Partisi'nin imtiyazı altında olmadığını yazmıştı. Kamuoyunu, dini düzenli bir çığıra sokmak ve bir taşkın felâketinden korumak için, kamuoyunun bu müzakerelere katılması gerekti. 6 Mayıs 1948 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nin müzakereleri bir kararla sonuçlanamadı. 19 Temmuz 1948'de kurulmuş olan Millet Partisi, programına: «...İlk ve ortaokullara din derslerinin konulmasını, ancak, reşit oluncaya kadar din derslerine devamın aile reisinin arzusuna bağlı olmasını» koymuş bulunmaktaydı.

1948 yazında Diyanet İşleri Başkanlığı'nda kurulan bir komisyon, Başkan **A. H. Akseki**'nin başkanlığı altında bir müfredat programı hazırladı ve bu, Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesince aşağıdaki şekilde kabul olundu:

İlkokulların 4. ve 5. sınıfları çağındaki çocuklara velilerinin istek ve rızalarıyla genel ders saatleri dışında verilecek olan *din dersleri programı*:

4. Sınıf: Allahın adıyla (*Besmele*) başlarım. Ben Müslüman olarak doğdum, ben bir Müslümanım.

Sevgi. 1 – Ana baba sevgisi, öğretmene, millete, vatana sevgi, yaşlılara saygı, küçüklere sevgi ve şefkat. 2 – En büyük sevgi: Allah sevgisi. O, bizleri, yeri, göğü, her şeyi yaratan, besleyen ve geliştirendir.

İslâm. 1 – Müslümanlığın ilk temeli: *Lâilâhe illallah Muhammedün Resulullah* = Tanrıdan başka Allah yoktur, Hazreti Muhammed Allahın Peygamberidir. 2 – Peygamber kimlere denir? 3 – Bizim Peygamberimiz Hazreti Muhammed'dir (doğuşu, çocukluğu, yaşayışı, peygamberliği, doğruluğu). 4 – Bizim Peygamberimiz iyi ve olgun bir insan örneğidir. 5 – Peygamberimizin en güzel sözlerinden örnekler.

İslâmlıkta ahlâk. 1 – İyilik, güzellik, doğruluk; eliyle ve diliyle kimseyi incitmemek. Sözde ve işde, ticarete, ölçüde ve tartıda doğruluk, işde ve kazançta dürüst bir insan olmak, herkesle iyi geçinmek, yalan söylememek, verdiği sözü tutmak, kimsenin malına göz dikmemek, iftira etmemek, dedikodu yapmamak, kimsenin sırrını başkasına açmamak, emanete hiyanet etmemek, dışını temiz tutmak, sağlığını korumak, kötülöklere bakmamak, başkalarına yardım etmek. 2 – Peygamberimizin iyi ahlâk üzerine sözleri. 3 – Ana baba ve çocukların karşılıklı hak ve vazifeleri. 4 – Kardeş sevgisi, kardeş, arkadaş ve komşu hakkı. 5 – Milletimiz, memleketimiz ve insan-

lara karşı vazifelerimiz. 6 – Peygamberimizin mübarek sözleri.

5. Sınıf: Allahın adıyla başlarım.

İman. İman nedir? Kime mümin denir? Münafık ne demektir? Peygamberimizin mübarek sözleri.

Müslüman nelere iman eder? (*Amentü*) 1 – a) Allaha iman, b) Allahın meleklerine iman, c) kitaplarına, ç) peygamberlerine, d) Kıyamet gününe, e) Kadere iman. 2 – Müslüman Allaha nasıl inanır? İmanın ve onun verdiği kalb sükûnetinin değeri. 3 – İslâmlık ve insan kardeşliği ve önemi.

Meleklerle iman. Melek ne demektir? Meleklerle nasıl inanınız? Bizi iyiliğe veya kötülüğe çağıran içimizdeki ses.

Allahın kitaplarına iman. 1 – «Mukaddes Kitap» ne demektir? 2 – Kur’ân-ı Kerim neler anlatır? Kur’ân-ı Kerimin eşsizliği. 3 – Birkaç âyetin tercümesi.

Peygamberlere iman. 1 – Peygamberin vazifesi. Kur’ânda geçen birkaç peygamber. 2 – Hazreti Muhammed’in peygamberliği ve onun nasıl son peygamber oluşu. İlk Müslümanların din uğruna çalışmaları. 3 – Hazreti Ömer nasıl Müslüman oldu ve onun daha önceki hali. Kur’ânın ruhlar üzerine tesiri. 4 – Peygamberimizin Medine’ye hicreti.

Ahiret gününe iman. 1 – Ölüm nedir? Vatan ve millet uğruna şehit olmak. 2 – Her müminin iman ettiği ahiret. Hesap günü, iyilik ve kötülüklerin açıklanacağı gün. Dünya, ahiretin tarlasıdır. Birkaç âyet ve hadisten tercümeler

Kadere iman. 1 – Kaderin gerçek mânası. 2 – İslâmlıkta çalışmanın önemi. Herkes kendi emeğine ve kazancına muhtaçtır. (Bunu anlatan âyet ve hadisler)

Kul olarak Allaha karşı vazifelerimiz (İbadet). 1 – Farz, vacip, sünnet, helâl ve haram. 2 – İslâmın beş şartı: a) Kelime-i şahadet (Eşhedü en lâilâhe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abdühü ve resülühü, Türkçe tercümesiyle); b) Namaz, c) zekât, ç) Oruç, d) Hac. 3 – Namazın iç ve dış şartları, temizlik, abdest, günde 5 vakit namaz, namazların farzları, vacipleri, sünnetleri. Cemaatle namaz, cuma ve bayram namazları. Namaz nasıl kılınır? İmam, müezzin, hatip, hutbe. Namazlarda okunan sureler ve dualar. 4 – Zekât vermek kimlere farzdır? Kimlere verilir? Hayırseverlik ve düşkünlere yardım. Zekâtın sosyal önemi. 5 – Oruç. Orucu bozan şeyler, yolcular ve hastalar için kolaylıklar. Şeker bayramında verilen sadaka (fitre). Kurban, sosyal önemi. 6 – Hac, kimlere farzdır?

Millî Eğitim Bakanlığı, resmî ders kitapları basılmadan din öğretiminin yapılmasına izin vermediği için kursların açılması gecikti,

Büyük Millet Meclisi'nde boyuna açılan sorularla bu işin çabuklaştırılması istenmekteydi. Buna karşılık **Nadir Nadi**, «Sarığa Hasret» başlıklı makalesinde, din eğitimi devletine eline verme ve sarıklı hocaları yeniden ilkokullara sokmanın tamamıyla antidemokratik olduğunu yazıyordu. Hangi hakla, meselâ Alevî mezhebinden olanlara, ki bunların sayısı Türkiye'de 4 milyon (?) olarak tahmin edilmekteydi, din öğretiminin masraflarına katılmaları sorumluluğu yükletilecekti? Eğer onlar için de ayrı bir öğretim kabul edilecek olursa, başka mezhepler için de bu yola gidilecek miydi? Mantıken en doğru yol din işlerini tamamıyla cemaat teşkilâtlarına bırakmak ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nı tamamıyla bağımsız bir makam haline getirmekti. 1949 yılı ocak ayı sonunda Millî Eğitim Bakanı, aşağıdaki *tamimi* «illere» yolladı:

«15 Şubat 1949 tarihinden itibaren ilkokullarımızda ihtiyarî olarak din dersleri gösterilecektir. Mevzuun önemi dolayısıyla aşağıda işaret ettiğim cihetleri göz önünde bulundurarak bu derslerin tatbikatı ile bizzat alâkadar olmanızı rica ederim.

1) Anayasamızla teyit olunan vicdan hürriyetinin tabîî bir icabı olarak vatandaşların çocuklarına din bilgisi vermek haklarını kullanmaları için, imkân hazırlanması gerekli bulunmuş ve Müslüman Türk çocuklarına din derslerinin okul dershanelerinde ve her okulun kendi öğretmenleri tarafından okutulması uygun görülmüştür. Ancak bu dersler, programda mevcut ders saatleri sayısını azaltmamak kaydı ile ve mahallin şartlarına göre çocukların devamını mümkün kılacak saatlerde gösterilecektir.

2) Layık bir devlet olan Cumhuriyetimizin öğretim müesseselerinde hiç bir din ve mezhebe ait bilgilerin mecburî olarak öğretilmesi bahis mevzuu olamaz. Bu itibarla din derslerinin ihtiyarî olması esastır. Hiç bir öğrenci ve öğretmen bu dersleri okumak ve okutmak hususunda zorlanmayacaktır. Din derslerinin sınıf geçme durumu ile ilgisi olmayacaktır.

3) Din dersleri ilkokulların 4 ve 5'inci sınıflarında haftada ikişer saat olmak üzere gösterilecektir. Bu derslerin Diyanet İşleri Başkanı'nın reisliğinde toplanan özel komisyonca hazırlanmış ve Talim ve Terbiye Heyetince tatbiki uygun görülmüş olan müfredat programını bağlı olarak gönderiyorum. Başlangıç olmak üzere bu yıl programın birinci kısmı ilkokulların 4 ve 5'inci sınıflarında aynı zamanda okutulacaktır.

4) Öğrenci velileri çocuklarının din derslerine devamını arzu ettiklerini yazılı olarak okul idaresine bildireceklerdir. Öğretmenler bu öğrencilerin derslere devamını kontrol edecekler, devamsızlık halinde velilerini haberdar edeceklerdir. Bundan böyle okula yeniden kaydolacak öğrencilerin velileri, çocuklarının din derslerine

devam edip etmeyeceğini kaydolma sırasında beyan edeceklerdir.

5) Derslere Diyanet İşleri Başkanlığınca hazırlanıp, Başkanın reisliğinde toplanan özel komisyonca incelendikten sonra, Talim ve Terbiye Heyeti'nce ilkokullarda ihtiyarî olarak okutulması uygun görülen «*Din Dersleri*» adlı kitap okutulacaktır. Bir nüshasını birlikte sunduğum bu kitap okullara gönderilmiştir. Bundan böyle de Talim ve Terbiye Heyeti'nce okutulması uygun görülecek başka kitaplar din derslerinde okutulabilecektir.

6) Düşünce, inanış veya mezhep ayrılıkları dolayısıyla çocuklarını din derslerine göndermeyen ailelerle, gönderenler arasında veya bu derslere devam eden çocuklarla etmeyenler arasında yersiz münakaşalara meydan verilmeyecektir.

7) İlk dereceli Türk özel okullarında din dersleri yukarıda açıklanan şekilde gösterilecektir. Azınlık okullarında din derslerine usulüne göre tanzim edildikleri şekilde devam olunacaktır.»

Yukarıda adı geçen *Din Dersleri* kitabının 4. sınıf için olanından aşağıdaki kısımları alıyoruz:

(s. 3) Bismillâhırrahmanirrahim. Esirgeyen ve bağışlayan Allahın adıyla başlarım. Allahım, sensin beni yaratan... Ben her işime senin büyük adınla başlarım. Yatarken, kalkarken, yemek yerken Bismillah derim... Allahım, aklımı arttır, kalbime ferahlık ver, işlerimi kolaştır... Senin Peygamberinin mübarek sözü: «Gökten inen bütün kitapların anahtarı Besmeledir»... (s. 5) Allaha şükür olsun ki ben Müslümanım... Müslümanlık şerefi bütün başka payelerin hepsinden üstündür... Benim dinim İslâmdır, kitabım Kur'ân'dır, Allaha imanım sağlamdır. Müslüman demek en iyi, en temiz insan demektir. ...Müslüman çalışkandır, tembel değildir, o herkese yardım eder ve iyiliği önlemez. Müslüman cesurdur, korkak değildir. Her doğan Müslüman olarak doğar... (s. 10) Ben öğretmenimi çok severim... Hazreti Ali'nin bir sözü: «Kim bana bir harf öğretirse, beni kendisine kul eder»dir... (s. 11) Ben vatanımı, milletimi çok severim. Vatan mukaddes bir anadır, sevilmeğe ve uğrunda fedakârlık edilmesine lâyıktır... Yurt sevgisi imandan gelir... Benim yurdum başka hiç bir memlekete benzemez: Denizleri daha engin; yüksek, gölgeli ağaçları daha yeşil, güneşi daha aydınlık, dağları başkalarından daha yüksektir. Vatanımın her köşesi güzeldir, onun tek bir taşı dünyalara bedeldir... Gaziler ve şehitlerin abdest almış oldukları gümüş dereler ve elmas pınarlar bana şanlı mazimi hatırlatır... Ben milletimi çok severim... Onun yükselmesi ve çoğalmasını, bütün milletlerin önüne geçmesini isterim... (s. 12) M. Akif'in İstiklâl Marşı'nın

7. mısraı. Peygamberimizin mübarek bir sözleri: «Vatan sevgisi imandan gelir». (s. 14) En büyük sevgi... Önce yalnız Allah vardı. Gökleri, güneşi, yıldızları, yeryüzünü yarattı..., bizim babamız Âdem, anamız Havva'da..., beni de, 9 ay annemin karnında korudu ve besledi... Allah göğsünü ılık sütle ve kalbini sevgiyle doldurdu... Ben Allahı mı anamdan babamdan çok severim... en fazla Allahı severim... Allah ne emrettiyse yaparım... Kim Allahı severse, sevilir o... (s. 16) Allah kimi sever: Allah, Peygamberin gösterdiği yoldan gidenleri sever... ana babalarına itaat edenleri... başkalarına iyilik edenleri... kötülüklerden kaçanları, sabırlıları... güçlülere göğüs gerenleri, harpte sağlam bir kale gibi düşmana karşı duranları..., nefesine güvenenleri... çalışkanları, vazifelerine dikkat edenleri sever... (s. 17) *Allah kimi sevmeyenler*: Peygamberin sözlerini dinlemeyenleri, haddini bilmeyenleri, zalim ve adaletsizleri, ana babasını üzenleri, kavgacıları, müsrifleri, hainleri, küstahları, kibirlileri, tembelleri, içi ve dışı kirli olanları, sözünde durmayanları... (s. 18) Hazreti Muhammed bize Allahın emirlerini bildirdi. O, ne dediyse hepsi doğrudur... (s. 22) Kur'ânı Kerimde adları geçen peygamberler 24'tür. Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed Mustafa en hürmet edilen peygamberlerdendir. Biz bütün peygamberlere ve onların Allahtan getirdiklerine inanırız. Onların hepsi Allahın insanlara elçileridir... Son peygamber bizim peygamberimiz, son din bizim dinimizdir. (s. 23 - 35) Muhammed'in hayatı. (s. 36 - 41) Eşsiz insan örneği. (s. 42) Peygamberimiz çocukları çok severdi. (S. 44) İslâmda ahlâk: Ulu Tanrının en güzel adlarından biri «Hak»dır... Bir Müslüman için kendi hakkı kadar başkalarınınkiler de mukaddestir. (s. 50) Ana babalarımıza karşı vazifelerimiz:... Onların ellerini öpmeliyiz... Ölülerimizi sevgiyle anmalıyız, mezarlarını ziyaret etmeliyiz. (s. 52) Ana babaların çocuklarına karşı vazifeleri:... Ana babalar çocuklarını beslemeli ve helâl kazançla büyütmelidir, onların sağlıklarını korumalıdır, onlara Allahı ve Peygamberi öğretmelidirler, onların vatana, millete ve bütün insanlığa faydalı insanlar olmalarına gayret etmelidirler, kız olsun, erkek olsun bütün evlâtlarını aynı derecede sevmelidirler... (s. 53) Kardeşlerimize, arkadaşlarımıza ve komşularımıza karşı hak ve vazifelerimiz... (s. 55) Milletimize, vatanımıza ve bütün insanlara karşı vazifelerimiz: Millet bir yurttta yaşayan büyük bir ailedir... Biz, milletimizin şerefini yurt içinde ve dışında korumaya gayret etmeliyiz, onun ününü yüceltmeliyiz. Milletimize ve yurdumuza hizmet etmeyi en büyük şeref saymalıyız. Yurdumuzun hangi hizmetine çağırılırsak seve seve koşmalıyız. Milletin olan şeylerin, camilerin, okulların, tarihî binaların, yolların, köprülerin, ormanların korunmasında çok titiz olmalıyız... Bizim dinimiz bizim başka milletlere,

hattâ bütün insanlara karşı iyi davranmamızı, nazik ve merhametli olmamızı ister. İnsanların saadet ve bahtiyarlıklarını istemeyi, yoksul, zulüm gören milletlere acımayı, eğer büyük bir felâkete uğrarlarsa onlara elden geldiği kadar yardım etmeyi emreder. ...Ey Ulu Tanrımız, bize dünyada da ahirette de mutluluk, barış, düzen ver, bizleri yarlıgayıcılığınla cehennem azabından koru.»

5. sınıf kitabında (*Din dersleri*, ikinci kitap) «Müslümanın inandıkları =Amentüsü» ele alınmaktadır: Allahın varlığı ve birliğine, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine, ahiret gününe ve kadere, yani hayır ve şerrin Allahtan olduğuna iman. Kur'ân, eski kutsal kitapları, tıpkı güneş doğunca yıldızları görünmez ettiği gibi hükümsüz bırakmıştır. Kur'ân okumak insanlara ferahlık verir. Muhammed'in hayatına dair kısa bir bölümden sonra şehitlik açıklanmaktadır («hak, din, vatan ve millet uğruna ölmek»). Sorgu melekleri tarafından sorguya çekildikten sonra iyi bir insanın ruhu, ta kıyamet gününe kadar rahat rahat uyur, çünkü yaptığı her iyi iş ona sevap yazılmıştır. Orada da kolayca hesabını verecek ve Allahın lütfuyle cennete gidecektir, çünkü bu dünyada Allahı bilmiş ve Peygamberin gösterdiği yoldan gitmiştir. Günahı olan müminler de cezalarını çektikten sonra oraya gireceklerdir. Cehennem sadece Allaha ve Peygambere inanmayanlar içindir. Her ne kadar iyilik de kötülük de Allahtansa da, cennetin, ya da cehennemin yolunu seçmek insanların elindedir. Cennet ancak bu dünyadaki çalışmalarla elde edilebilir. En erdemlisi, emek vermek ve helâlinden para kazanmaktır.

Kitabın 2. kısmında (s. 49 ve sonrası) Tanrıya karşı ödevler ele alınmaktadır: Namaz, zekât ve ramazan orucu, bunlardan başka kelime-i şahadet ve hacca gitmek açıklanmaktadır. Namaz «Allahü ekber»le başlar. Namazda geçen ayet ve dualar sadece Arapça olarak verilmektedir. Öğretmen bunları açıklayacaktır (Namaz hareketlerini açıkladıktan sonra). Oruç körü körüne akşama kadar aç ve susuz kalmak değil, Allahın emrini yerine getirmek içindir ki bu, niyetsiz olamaz. Eğer her zengin, zekât ve sadaka ödevini yerine getirecek olursa Müslümanlar arasında yoksulluk kalmaz. Müslümanlıkta uğursuz sayılan bir gün yoktur. Sonunda Türkçe ezanın metni yer almaktadır, bunda sayfa altındaki açıklamada, sabah ezanlarında «Haydin felaha» sözünden sonra iki defa «Namaz uykudan hayırlıdır» cümlesinin geleceği bildirilmektedir.

Din derslerine, İstanbul'da velilerin % 93'ünün, taşrada % 100'e kadarının çocuklarını kaydettirdikleri söylenmiştir. Millet Partisi'nce istenen, din derslerinin ortaokulların da kapsayacak şekilde yaygınlaştırılması şimdiye kadar ele alınmış değildir.* Başbakan Adnan Menderes 29 Mayıs 1950'deki program

*Bkz.: «EK 2» (s. 127 - 128)

söylevinde sadece, din dersleri meselesinin süratle ele alınacağından bahsetmiştir. Anlaşılan, yeter sayıda din adamının, Ankara'da açılan yeni İlähiyat Fakültesinde yetişmelerini beklemek istiyordu; bunların bulunmayışı, daha önceki hükümeti ilkokullarda bu dersin sınıf öğretmenleri tarafından verilmesi kararına zorlamıştı ve bu, birçokları tarafından zorunluluk karşısında alınmış geçici bir tedbir olarak görülmüştü.

VI

LAYİKLİK

Siyasî irticân «*Şeriat isteriz*» bağırsıyla baş kaldırdığı günler, Türklerin hatıralarına derin bir şekilde işlemiştir. 13 Nisan 1909 (*Otuz bir mart*) tarihindeki, *Volkan* gazetesini çıkaran **Derviş Vahdetî**'nin uğursuz bir rol oynadığı ayaklanmaya ilericiler Halife Abdülhamid'i tahttan indirmek ve devletin anayasasını (Kanunu Esasî) demokratlaştırmakla, Şeyhülislâm **Dürrî zade Abdullah**'ın halkı «asi»lere karşı savaşa çağıran fetvasına Ankara Müftisi **Rifat** efendinin karşı fetvasıyla, 11 Şubat 1925'te **Şeyh Said**'in yönetimi altındaki Kürt isyanına dinin siyasete âlet edilmesine karşı olan kanunu çıkarmak ve bütün tekkeleri kapatmakla, Nakşibendi tarikatından **Derviş Mehmet**'in 23 Aralık 1930'da **Menemen**'de çıkardığı isyana suçluların idamıyla karşılık vermişlerdi. İslâm şeriatını yeniden yürürlüğe geçirmek için yapılan (*şeriatçılar*) ve işin garibi, derviş tarikatları üyelerinin tekkelerinin yeniden açılması isteğiyle katıldıkları (*tarikatçılık*) bütün bu denemeler yüzünden yolunu asla değiştirmeyen Yeni Türkiye amacına doğru ilerlemesine devam etti: Devletin ve politikanın dinin etkisinden tamamıyla kurtulması (*layiklik*). Bu ülkünün 5 şubat 1937 tarihinde Anayasaya girmesiyle dünyasalılık süreci en üstün noktasına erişmiş oldu.

1. ATATÜRK'ÜN ZAMANINDA LAYİKLİĞİN MENŞEİ VE GELİŞMESİ

Daha Genç Türkler tamamıyla dünyasal bir hukuk ve Şeyhülislâmlığın sadece din işleriyle yetinmesini istemekte ve buna uğraşmakta idiler. Sansür

tarafından yasaklanan «*Meşihat*» adlı şiirinde **Ziya Gökalp** bunu şöyle seslenmektedir:

«İlmi Darülfünuna bırak, hukuku devlete
Çalış yalnız yaymaya dindarlığı!»

O zamanki hükümet sadece Şeriat mahkemelerini Adliye Nezareti'ne bağlayabilmiş, ama medreselerin Maarif Nezareti'ne verilmesine gücü yetmemişti. Şeriatın —nazarı olarak— kayıtsız şartsız egemenliğini sarsmayı göze alamamıştı. Buna karşılık Mustafa Kemal, *Türkiye'yi en modern memleket haline getirmek* yolundaki planının uygulanabilmesi için onun kamu hayatından tamamıyla çıkarılması gerektiğine inanıyordu. Onun için, kendisinin kurmuş olduğu Cumhuriyet Halk Partisi 9 Eylül 1923 tarihinde, nizamnamesine aşağıdaki maddeyi (3) koydu: «Parti, itikadat ve vicdaniyat (inanç ve vicdan) meselelerini politikadan kurtarmayı, ...devlet ve millet işlerinde *dinle dünyayı tamamıyla birbirinden ayırmayı* en önemli ilkelerinden sayar. Buna karşılık Terakkiperver Cumhuriyet Partisi 18 Kasım 1924 tarihli beyannamesinde (Madde 6) şöyle demektedir: «Parti, efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır. '*Layik hükümet*' deyiminden '*dinsizlik*' anlamını çıkarmak isteyenlere fırsat vermemek için, Cumhuriyetin ilânında, İslâmlığın devletin resmî dini olduğu hakkındaki, 1876 tarihli Osmanlı Kanunu Esasisindeki madde 1921 tarihli geçici anayasaya alınmıştı, 1924 tarihinde anayasanın kesin şeklini alışında da bu madde —Şeriat mahkemeleri aynı zamanda kaldırılmış oldukları halde— «Şeriat hükümlerinin yürütülmesinin (infaz) Büyük Millet Meclisi'nin görevi olduğu» kaydıyla birlikte konmuştu. Layiklik ilk ifadesini Mustafa Kemal'in 1 Mart 1924 tarihli sözlerinde buldu. Mustafa Kemal diyordu ki: «Mensubu olmakla iftihar ettiği İslâmlığın yüzyıllardan beri içinde bulunduğu politikadan kurtarılması ve hukukun boş inançlara dayanan tasarımlardan sıyrılması zorunludur.» Büyük Millet Meclisi'nin bütün (*muamelât-ı nas*) üzerinde yasa-yetkisini saptayan 3 Mart 1924 tarih ve 429 sayılı kanunda zımnen şeriat'ı sadece dinî konuda inhisar ettirilmiş bulunmaktadır. Halk Partisi layisizmi, 14 Mayıs 1931'de programına eklediği bölümde etraflı bir şekilde ifade etmiştir: «Fırka devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin, ilim ve fenlerin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip kabul etmiştir. Din telâkkisi vicdanî olduğundan, fırka din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin muasır terakkisinde başlıca muvaffakiyet amili görür.»

Buna ilâve olarak Parti Genel Sekreteri **Recep (Peker)**, 16 Ekim 1931'de şu açıklamayı yaptı: «Dinî telâkkilerin memleket işlerini düzenlemede yaptığı tesir, başka birçok memleketlerde olduğu gibi Türkiye'de de yüzyıllar boyunca çok zararlı olmuştur. Bu sebeple partimiz, ilk inkılâpçı tedbirler ara-

sında din ve dünya işlerinin ayrılmasına büyük değer verir. Bugün Türkiye’de dinî görüş vatandaşları fert olarak ilgilendiren *vicdanî ve şahsî bir meseledir. Layiklik asla dinsizlik ya da bunu istemek değildir.* Türkiye’de herkesin dilediği gibi ibadetini yapması Anayasayla teminat altındadır. Kendi şahsî inancına göre dindar olan bir vatandaş, bu vicdanî kanaatine sadakatla bağlı olmakla birlikte samimî bir şekilde layik de olabilir. Dinî gelenekleri hayata hakim olan medreselerin kaldırılması, ve Şeriat usulleriyle dünya meseleleri hakkında hüküm veren Şeriat mahkemelerinin ilgası, dinî hurafelerden sıyrılmış modern tahsilin yeni kuşağa uygulanması memleketin hakikî kurtuluşunu sağlamıştır. Türkiye’nin modern siması birçok Avrupa devletlerinin takdirlerini kazanarak parıldamaktadır. Parti bu vasfı, haklı bir kıskançlıkla, muhafaza etmektedir.»

Aynı yılda yayınlanan resmî «*Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*»nde şöyle denmektedir: «Layiklik din ile dünya, din ile devlet işlerinin ayrılmasını anlatan bir tabirdir. Bunu dinsizlik manasına almak çok yanlıştır. İnkılâbımızın layiklik esaslarını hakim kılan safhası başlıbaşına en büyük ehemmiyeti haiz bir bahis teşkil eder... Bütün diğer inkılâp ve ıslahat hareketlerindeki gibi, bunda da millete rehberlik etmiş olan Halk Fırkası...» **Enver Behnan Şapolyo** da aynı görüşle «layiklik prensibini», Kemalist Türkiye’nin bî-din değil, lâ-dini bir cemiyet olduğu şeklinde açıklamaktadır. **Feridun Osman Menteşeoğlu**, Atatürk’ün bir sözüne göre, layiklik sayesinde millî mukadderatın müftilerin fetvalarından kurtarılacak milletin eline verilmiş olduğunu söylemektedir.

Atatürk, İslâm dininin uygulanmasını —Ziya Gökalp tarafından istenen Türkçeleştirme dışında— hiç dokunmamışsa da, Ziya Gökalp’in aksine olarak İslâmlığın modern uygarlıkla uyuşabileceğine, 1924 yılında aksini söylemekle birlikte, inanmamaktaydı. Ona göre cahillik ve batıl inançlardan başka bir şey olmayan dervişlikle mücadelesi sırasında, daha 1925’te, insan olmak için, uygarlığın gerekliklerini yerine getirmenin yeteceğini söylemişti. Kendi din ülkesünü, kurulacak olan bir dünya birliğinin sonucu olacak «*basitleştirilmiş, herkesin anlayabileceği, evrensel, saf ve lekesiz bir din*»de görmekteydi. 1927’deki büyük nutkunu da şu sözlerle bitirmişti: «Ey Türk istikbalinin evlâdı! İşte bu ahval ve şerait içinde dahi vazifen, Türk istiklâlini, ve Türk Cumhuriyetini kurtarmaktır! Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur.»

Tamamıyla Atatürk’ün düşüncesine uygun olarak İçişleri Bakanı **Şükrü Kaya**, 5 Şubat 1937’de Halk Partisi’nin altı ilkesinin Anayasaya konulması vesilesiyle şunları söylemişti: «Türklerin maneviyatı için, kendi temiz ahlâkını geliştirmesi yeter... Layiklikle biz, dinin memleket işleri üzerinde nüfuz sahibi olmasını önlemek istiyoruz... Hiç bir din, onu müdafaa için Türkler kadar güçlü ve fedakâr bir millete sahip olamamıştır... *Dinler vicdanlarda ve mabetlerde kalmalı*, maddî hayatın ve dünyanın işlerine karışmamalıdır.»

Aslında böyle bir anlayış, bütün öteki dinlerden daha fazla bir toplum sorunu olan İslâmlığa pek de uygun olmadığı gibi, layiklik prensibinin uygu-

lamadaki etkisi, yeni din adamları kuşaklarının yetişme yolları kapandığı için, dinin yozlaşması tehlikesini doğurdu.

2. İNÖNÜ ZAMANINDA LAYİKLİĞİN YENİDEN GÖZDEN GEÇİRİLMESİ VE KORUNMASI

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Demokrat Parti de layikliği savundu. Önderleri **Celâl Bayar**, 7 Ocak 1946'da parti programının buna dair olan maddesini şöyle açıkladı: «Partimiz layikliği, devletin dinle ilgilenmemesi ve hiç bir din düşüncesinin kanunların yapılma ve uygulanmalarında etkisi olmaması anlamında anlar; din hürriyetini, tıpkı başka hürriyetler gibi, insanlığın mukaddes haklarından biri olarak tanır. Dinin siyasete alet olarak kullanılmasına, onun devlet işlerine karıştırılmasına, başka dinler aleyhine propagandalarla yurttaşlar arasındaki sevgi ve tesanüdün bozulmasına ve serbest tefekküre karşı taassup duygularının uyandırılmasına asla müsaade edilmemelidir.» 19 Temmuz 1948'de kurulan Millet Partisi de, her ne kadar Halk Partisi'nin sözde «antidemokratik» umdelerinin Anayasanın 2. maddesinden çıkarılmasını istemekte ve din müessesesine karşı büyük saygı beslemekteyse de» gene programına, din ve devlet işlerinin ayrı tutulması maddesini almıştı.

Bununla birlikte, bu sırada layikliğin yorumlanmasında, hem de, işin garibi, Halk Partisi içinde, bir değişiklik oldu. Parti, 2 Aralık 1947'deki 7. kongresinde, programının layiklik maddesine şu şekli verdi: «Partimiz (1935'ten bu yana Fırka yerine Parti) bütün kanunlar, nizamnameler ve talimatnamelerle devlet idaresindeki bütün yönetmeliklerin çağdaş uygarlığa, ilim ve tekniğin gerektirdiği esaslara göre, dünyevî gerekliliklere uygun olarak hazırlanmasını ve uygulanmasını ve dinî düşüncelerin devlet ve dünya işlerinden ayrılmasını milletimizin her türlü ilerleme ve yükselmesi için en önemli başarı unsuru sayar. Din anlayışı bir vicdan meselesi olduğu için her türlü hücum ve müdahaleye karşı korunmalıdır. Hiç bir yurttaş, kanunun yasaklamadığı *ibadet ve âyinler* yüzünden (o zamana kadar *din ve itikatlar*) rahatsız edilmemelidir.»

Programın kabulü şiddetli tartışmalarla oldu. Bu tartışmalar sırasında **Hamdullah Suphi Tanrıöver**, sözleri arasında, Türkiye'ye hizmet etmiş büyük adamların türbelerinin açılması dileğini de ileri sürdü. İnkılâbın memlekete getirmiş olduklarını korumakla birlikte, halkın dinî ihtiyaçlarını da, Fransa ve Amerika'da olduğu gibi tatmin etmek lâzımdır, diyordu. Din bağıyla, «Şark Dünyasıyla olan tesanüdü» de kuvvetlendirmek gerekti. Hamdullah Suphi bununla, ta 25 yıl önce *Sebilürreşad*'da yazmış olduklarını tekrardan başka bir şey yapmış olmuyordu. **Abdülkadir Güney** Türklerin dine

karşı kayıtsızlıklarını kınadı; ona göre bu duygu nerede zayıflarsa ahlâksızlıklar artardı. **Sinan Tekelioğlu**, Evkaf idaresinin de verilmesiyle Diyanet İşleri Reisliği'nin yetkilerinin genişletilmesini savundu. **Şükrü Nayman** da buna, bu reisliğin memleketteki din cereyanlarını düzenli bir yola sokması gerektiğini kattı. **Cemil Sait Barlas** bir *dinî inkılâbın* gerektiğini, ama Türklerin bunu başarabilmelerini şüpheli gördüğünü söyledi. Tanrıöver, Luther gibi bir «papaz» mı, yoksa «hoca» mıydı? Din Tanrı ile kul arasında bir hesaplaşma işiydi. Kendisi «mütedeyyin bir adam»dı; ama dış tehlikeler karşısında aradığı gücü ırkının asil kanında bulurdu. (Şiddetli alkışlar) **Ziya Kösemen**, layiklik şimdiye kadar yanlış anlaşılmıştır, dedi. **Behçet Kemal Çağlar** «örümcekli» kafaların «ukalâlıklarına» ve «efsanelerine» karşı kongreyi uyardı. Kendisi, Türkiye'yi uygarlığın imkânları ve gerekliklerinden, bunların «gâvur icadı» olduğu bahanesiyle uzak tutan «kara taassub»a olduğu kadar «kıızıl emperyalizme» de düşmüştü. Türkler ancak «garplı bir millet» olarak yaşayabilirlerdi. Mustafa Kemal adında bir «dev» onları taassubun uçurumundan bugünün aydınlığına çıkarmıştı. Hiç şüphesiz Peygamberin ruhu o «müraice» taassuptan tiksindir, bu layik zihniyeti beğenirdi. Yüzyıllar boyunca geri kalma da sadece din yüzünden olmuştu. Hristiyan Kilisesinin politikası da gerici idi. Hattâ Hitler «İsa'nın Allahına» ibadet etmişti (!). Sözlerine şu kelimelerle son verdi: «*Hepimiz iliklerimize kadar kemalist, Atatürk çocuklarıyız*». **Tahsin Banguoğlu** dinin, insanın zaman zaman Allahının karşısına çıktığı ve «ruh kuvvetiyle yaşama cesareti bulduğu bir köşe» olduğunu söylemişti. Onun dileği dini «güzelleştirmekti»; ama kimse Şeriat kanunlarının geri getirilmesini düşünmüyordu. Millî Eğitim Bakanı **Sirer** bu konuşmaya, Türk tarihinin toplandığı iki noktayı kendinde topladığını söyleyerek son verdi: Birincisi, Türk milletinin bütün milletler arasında «*en insan ve en Müslüman*» oluşu, ikincisi de «*bütün İslâm camiasına layiklik şiarını vermiş*» olmasıydı.

Çeşitli *dinî mecmuaların*, özellikle kemalist devrimlerin hepsine hücum eden *Büyük Doğu*'nun gerici eğilimlerine karşı şair **Yaşar Nabi Nayır**, çıkarmakta olduğu *Varlık* dergisinde, «*En Büyük Tehlike*» başlığıyla yazdığı makale ile okuyucuları uyarıyordu. 1 Mayıs 1947'de çıkan bu yazıda şöyle demektedir: «Öteki 5 ülkümüz gibi Batıdan gelen layiklik, biz Batı medeniyetini tam olarak almadıkça tesirsiz kalacaktır. *Tanzimat* tam değildi, çünkü *üm-met zihniyeti* milletin hayatına hakimdi ve onu tavizlere zorlamıştı. Ziya Gökalp bile milliyetçiliği *üm-met zihniyeti*yle uzlaştırmaya çalışmıştı. Abdullah Cevdet'in birliğe çağrısı boşuna olmuştu. Biz, esirler ve müstebitler dünyası olan, Ağa Han'ın altınla tartıldığı ve yıkıldığı suyun ilaç olarak içildiği *Doğuy*u bıraktık. Doğuda endüstride ve teknikte ilerlememiz için bize lâzım olan hiç bir şey bulamadık. Geleneklerin övgüsüne aldanmayalım! *Doğu* bugün, Batıya uymadan ilerlemenin mümkün olmadığını anlamıştır. Atatürk'ün, Türklerin en büyük kahramanının yenmiş olduğu irticadan sakınalım! Gençliği,

ne yazık ki her iki partide de (yani CHP ve DP) taraftarlar bulan irtica ruhundan koruyalım.»

Demokrat Parti'nin önderi Celâl Bayar'ın, dikkatini özellikle iktisadî politika üzerinde toplamasına karşı, Millet Partisi'nde dine saygı gittikçe daha ön plana geçti. Parti başkanı **Hikmet Bayur**, işi, «Allah korkusu»nu «kanun korkusunun» ilerisine geçirmeye kadar vardırdı. İstanbul'daki muhalefet gazeteleri 23 Aralık 1948'de yayıladıkları ortak bir bildiri ile, demokratik anlamda bir Anayasa istediklerini açıkladılar; **Abidin Daver** de, Anayasanın 2. maddesindeki 6 ilkenin parti işi olduğunu iddia etti. Seçim mücadelesi (15 ay sonra) sırasında **İnönü** de dileklerin haklı olduğunu kabul etti, ama Halk Partisi'nin bundan sonra da bu ilkeleri halka sevdirmeye çalışacağını sözlerine kattı. Bununla birlikte Anayasada, layikliği koruyacak bir hükmün bulunmasını zorunlu görmekteydi.

İslâmcılık hareketinin en önemli siması hiç şüphesiz **H. S. Tanrıöver**'dir. Parti Kongresinden sonra, 29 Aralık 1947'de Halk Partisi'nden istifa etti. İstanbul'da Üniversite öğrencilerine verdiği büyük bir konferansta şu konuyu ele almıştı: «Milliyetçiliği nasıl anlıyoruz?» Bu konferans sırasında dinin Allahla kul arasındaki bir mesele olarak alınmasının tamamıyla yanlış olduğunu ileri sürmüştü. Kendisince dinî dayanışma, şahsî dindarlık kadar mühimdi. Milliyet duygusunun biricik kaynağı maziydi, nereye bakılırsa bakılsın, her yerde Türkiye'nin kuvvetini aldığı İslâm tarihinin şahitleri görülmüştü. H. S. Tanrıöver, Türkocağı'nın yeniden açılması vesilesiyle 10 Mayıs 1949 tarihinde İstanbul'da söylediği nutukta da aynı düşünceleri ileri sürmüştü. Diyordu ki: «Din, milletlerin en eski ve en dayanıklı müessesesidir. Milletler esarete uğrayacak olursa, onların son kalesidir... Layik Fransa ve Müslüman Mısır'ın Vatikan'da siyasî mümessilleri vardır; böyle bir şey Türkiye için de faydalı olmaz mı?...» **Uluğ İğdemir** bu nutka karşılık, Hamdullah Suphi'nin 20 yıl önce yayınlanmış olan eserlerinden aldığı sözleri ileri sürdü. Bunlar, meselâ şöyleydi: «*Cumhuriyetin faziletleriyle yetişmiş olan yeni nesil Gazi'nin en güzel eseri olacaktır.*» «Türk milliyetperverliği her şeyden ziyade, Şeriatçılığın savunulmasına karşı çıkmıştır. Şeriat, İslâm dünyasında yerli hanedanların zaferini ne kadar sağladıysa, o kadar da Avrupa devletlerinin istilâlarını kolaylaştırmıştır.» İğdemir, o kadar güzel ve açık bir dille uzun yıllar gençliğe Atatürk ve onun devrimlerinin sevgisini aşlamış olan H. Suphi'nin kaybına candan üzüldü.

I. Dil Kongresi'nin 16. yıldönümünde (*Dil Bayramı*, 26 Eylül 1948) **Tahsin Banguoğlu** Ulus'ta «parola» olarak şunu verir: «Daima ileriye, iyiye ve güzele, ama asla geriye, Arapça'ya değil!» Aynı sayıda **Sadi Irmak** şunları yazmıştı: «Biz İslâm-Doğu'dan Layik-Batı medeniyetine geçtik, yahut daha doğrusu, kendi öz varlığımıza döndük.»

Diyanet İşleri Başkanlığının bütçesinin 5 Aralık 1948'de konuşulması sırasında Başbakan Vekili **Barutçu** meclis komisyonuna, dini kötü amaçlara

kullanan, *Evrakı Buhârî*, *Şeyh Ahmet Vasiyetnamesi*, *Mukaddes Kürsüden Gürlemeler*, gibi bazı eserlerin toplatılmış olduğunu ve **Şemsettin Yeşil**'in vâizlik vesikasının geri alındığını bildirmişti. Aşırı sağ ve solcularla daha etkili bir mücadele için bir kanun teklifi de hazırlanmaktaydı.

16 Ocak 1949'da kurulan **Şemsettin Günaltay** kabinesinin program açıklamasında: «Bundan sonra da, Türk devriminin ana prensiplerini titiz bir itina ile müdafaa edeceğiz. Vicdan hürriyeti bizce mukaddestir. Çocukların dinî terbiyelerine hürriyet esasına dayanarak imkân vereceğiz. Ama bizim, layiklik prensipinden ayrılabilirimiz sanılmamalıdır. Özellikle din perdesi altında bu milleti yüzyıllarca uyutan hurafelerin yeniden canlanmasına ve dinin siyasî ve şahsî maksatlar için kötüye kullanılmasına müsaade etmeyeceğiz.» Başbakan bu açıklamayı 24 Ocak 1949'da, kendisinin yerleşmesi için candan çabaladığı demokrasinin, «inhilâl» veya diktatörlüğe götüren demagojiden farklı olduğu, sözleriyle bir kere daha teyit etmişti.

23 Şubat 1949'da Diyanet İşleri Başkanlığının Büyük Millet Meclisi'nde konuşulması sırasında **Hamdi Şarlan**, bu kurumun kendisinden beklenen, meselâ bir mecmua* çıkarmak, veya «ciddî» eserler yayınlamak gibi işleri yapabilmesi için tahsisatının attırılmasını teklif etti. **Sinan Tekelioğlu** müftülerin maaşlarının azlığını söyledi ve % 98'i Müslüman olan bu memlekette din işlerini yönetmekle görevli bu memurlukların daha iyi bir malî duruma getirilmeleri gerektiğini savundu. **Eminittin Çeliköz** de birkaç vilâyette «hayır erbabının» açmış oldukları Kur'ân kursları için yardım dileğinde bulundu. **Ş. Günaltay**, layik bir devletin layik meclisinde herhangi bir dinin esasları üzerinde konuşulamayacağı gerekçesiyle açıklamalar yapmayı reddetti; bu hususlarda ancak bu alandaki «ilim adamları» yetki sahibiydiler. 15 şubatta Halk Partisi Meclis Grubunda şu açıklamayı yaptı: «Vicdan hürriyeti maskesi altındaki her irtica hemen ezilecektir. Bu memlekette tekke ve türbeler yeniden hortlayamaz. Hükümet dinî efsanelerin ve memleketi tahrip edici zihniyetin inkişafına asla müsaade etmeyecektir.» **Ahmet Remzi Yüreğir**, «kara kuvvet»in yeniden baş kaldırdığını ispat için dinî yazılardan bazı parçalar okudu. Üç yıldan beri: «Halk Partisi dini yıktı!» diye bağırılmaktaydı. Dinî propagandanın hangi vasıtalarla başvurduğunu Ankara camilerine asılan bir afiş de göstermekteydi. Bunda Atatürk'ün, bir hocanın yanında dua ettiği görülüyordu. **Hüseyin Cahit Yalçın**, «Derviş Vahdeti'nin izinden gidenlerin, şeriatçıların, kolera, veba ve bolşeviklikten (!) daha kötü olan irticâın ne kadar tehlikeli olduğunu» belirtti.

Derviş tarikatları için tahriklerden geri durmayan ve, meselâ **Kenan Öner** için Ankara'da okunan bir mevlûtta olduğu gibi çeşitli olayları hazırlayan gerici dinî basın, hükümeti iki kanun teklifi yapmak zorunda bıraktı. Bunlar-

*Bkz.: *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*.

dan sağ ve solculara (yani gericiler ve komünistlere) karşı olan birincisini **Ş. Günaltay**, 21 nisan 1949'da bir basın toplantısında açıkladı, bu sırada dedi ki: «İnkılâbımızı korumak vazifemizdir. Vicdan hürriyetine saygı beslemekle birlikte, dinî 'hurafelerin' milletin ruhuna hakim olmaya kalkışmasına asla müsaade edemeyiz.»

Kanunun 8 - 10 Haziran 1949'da Büyük Millet Meclisi'nde müzakeresi sırasında **O. N. Köni**, Fransız layikliğinin örnek alınmasını tavsiye etti. Buna karşılık **Ş. Günaltay**, kendisinin layiklikten, Türklerin, ne 1000 yıl önce Hicaz'da yetişmiş olan İmam Malik'in, zamanının ve muhitinin zorunlarına göre düzenlediği, ne de Afrika'da Berberi'ler (?) arasında yaşamış olan İmam Hanbeli'nin gene kendi memleketinin gerekliklerine göre düzenlediği içtihatlarla değil, «Türkiye'nin en güzide evlâtları» olan Büyük Millet Meclisi üyelerinin, başka membalara başvurmadan, milletin «hayatî kanunlarına» göre yaptıkları kanunlara bağlı olmalarını anladığını söyledi. Gerçek bir Müslüman olarak kendisi, Muhammed'in din olarak bildirdiklerine iman etmektedir. Düşüncesine göre İslâmlık, dinin «ana hükümlerinden» ibarettir, yoksa «sonradan uydurma hurafeler»den değil. Yeni kanun halife ordularının ve derviş tarikatlarının kurulmasını önleyecektir.

Demokrat Parti adına konuşan **Fuat Köprülü**, komünizmin mutaassıp Müslüman memleketlerine başında «koskocaman bir yeşil sarıkla» girdiğini söyledi. Ona göre din propagandası yapanlar asla «hakikî dindarlar» olamaz, bunlar dini çıkarlarına alet edinen birtakım «simsar ve bazirgânlar»dır. Bu sebeple dinle irticâ birbirinden ayrı tutmak gerektir. Türk layikliğini, Fransızlarınkine göre sınırlı bir manada anlamak lâzımdır. Layiklik prensipini, yani din ve devlet işlerinin ayrılmasını günümüzde bütün medenî milletler kabul etmişlerdi, hattâ eskiden, parlak devirlerinde İslâm devletlerinde de bu vardı. İslâm ahlâkını bilen herkes, hiç bir Müslümanın başka bir Müslümanı «tekfir» edemeyeceğini de bilir. Dinin «indî bir siyasete» alet edilmesi onun kutsiyet ve ulviyetine karşı hürmetsizliktir. **Şemsettin Günaltay** Fuat Köprülü'ye ve Demokrat Parti'ye bu açık sözler için teşekkür etti ve bu sözleri demokrasi yolunun garantisi olarak niteledi. **Süreyya Örgüven**, Türklerin bütün dinlere karşı saygılı olduklarını ve onların kutsiyetlerine karşı hiç bir taarruza müsaade etmediklerini söyledi.

Adalet Bakanı **Fuat Sirmen**, layikliğin Türk devriminin el uzatılmaz bir temeli olduğunu bildirdi. Kanun sadece din kisvesi altında, zavallı suçsuz vatandaşlar üzerinde şahsî nüfuzlarını kurmak isteyen, ya da dini siyasî maksatlar için kullananlar içindir. Ama bir ilâhiyat profesörünün, ya da «usulen merciinden ruhsat almış bir vâizin» faaliyetini önleyecek değildir.

Müzakere sonundaki konuşmasında **Ş. Günaltay** kanunun özellikle, «mızır mikropaların» Türkiye'ye girmesini önleyeceğini belirtti. Tıpkı eski Batınî'ler gibi komünistler de çok nadir olarak açıkça saldırırlardı, çoğu vakit, bu-

lundukları çevreye kendilerini uydururlardı, şurada dindar ve mutekit, burada Hasan ve Hüseyin için canını feda eden mutaassıp bir Alevî, kimi zaman Şîî, kimi zaman Sunnî, kâh Nakşibendî, kâh Kadîrî görünürlerdi. Kanun yalnız memleketin sükûn ve asayişini «baltalamak ve bombalamak» isteyenlere karşı kullanılacaktı.

10 Haziran 1949 tarih ve 5435 sayılı ek Ceza Kanunundan parçalar:*

Bu kanunun 141'inci maddesi siyasî, hukukî, iktisadî ya da sosyal düzeni yıkmak isteyen, cumhuriyetçiliğe aykırı amaçlar güden veya millî duyguları yok etmek ya da zayıflatmak isteyen derneklerin kurulmasını yasaklamaktadır.

142'inci madde bu amaçlara yönelmiş her türlü propagandayı yasak etmektedir.

Madde 163: Layikliğe aykırı olarak, devletin içtimaî veya iktisadî veya siyasî veya hukukî temel nizamlarını, kısmen de olsa dinî esas ve inançlara uydurmak amacıyla cemiyet tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare eden kimse iki yıldan yedi yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır. Böyle cemiyetlere girenler veya girmek için başkalarına yol gösterenler altı aydan aşağı olmamak üzere hapis cezasıyla cezalandırılırlar. Dağılmaları emredilmiş olan yukarıda yazılı cemiyetleri sahte nam altında veya muvazaa şeklinde olsa dahi yeniden tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare edenler hakkında verilecek cezalar üçte birden eksik olmamak üzere arttırılır. Layikliğe aykırı olarak, devletin içtimaî veya iktisadî veya hukukî temel nizamlarını, kısmen de olsa, dinî esas ve inançlara uydurmak maksadıyla veya dince mukaddes tanınan şeyleri alet ederek her ne suretle olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır. Yukarıki fıkarda yazılı fiil yayın vasıtasıyla işlendiği takdirde verilecek ceza üçte birden yarıya kadar arttırılır. Yayın yeri veya yayın vasıtası veya yayın konusu bakımından az zarar umulan hallerde faile altı aydan iki yıla kadar hapis cezası verilir.

5438 sayı ve 10 Haziran 1949 tarihli Kanun:

30 Kasım 1925 tarihli ve 677 sayılı kanunun birinci maddesine aşağıdaki fıkra eklenmiştir:

Şeyhlik, babalık ve halifelik gibi, mensupları arasında baş mevkiinde bulunanlar altı aydan az olmamak üzere hapis ve 500 liradan

*24. VII. 1953 ve 10. II. 1963 tarihli «Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması» ve «Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hürriyeti» hakkında kanunlar.

aşağı olmamak üzere ağır para cezasından başka bir yıldan aşağı olmamak üzere sürgün cezasıyla cezalandırılırlar.

3. BAZI TÜRBELERİN YENİDEN AÇILIŞI

Tarikatçılığa karşı bu kadar şiddetli davranmasına rağmen **Şemsettin Günaltay** kabinesi, Türk büyüklerine ait türbelerin açılması için iki yıl önce ileri sürülmüş olan isteği yerine getirdi. Bu yoldaki kanun taslağını Bakanlar Kurulu ocak 1950'de Büyük Millet Meclisi'ne sevk etti, Meclis de 1 martta bunu müzakere etti. Bu arada **Dr. Sadi Irmak**, ziyarette açılacak türbelerin «salâhiyetli bir ilmî heyet»e bırakılmasını ve bu türbelerin mümkün olursa mermer kullanılarak tamirlerinin yapılmasını istedi. **Vehbi Kocagüney**, bu davranışın, 25 yıldan beri Atatürk'ün nurlu izinden giden gençlik için bir tarih dersi olacağını belirtti. Millî Eğitim Bakanı **Tahsin Banguoğlu** teklif edilen ek kanunun devrim kanununun (30 Kasım 1925 tarihli kanun) ruhuyla çelişmediğini belirtti. Ama gene de türbelerin, yeniden iplik bağlanan ve mum dikilen, adaklar³⁵ adanan «*hurafe kaynakları*» olmamalarına dikkat edilecekti. **Hulûsi Oral** tarafından ileri sürülen padişah türbelerinin ayrıca zikredilmesini, eski sülâlenin, meselâ Barbaros Hayrettin ve Gazi Osman Paşa gibi halk çocuklarına karşı «rüçhan hakları» olmadığını söyleyerek, reddetti. Tabii, bu açılacak türbelerin seçilişinde Türk Tarih Kurumu'nun da reyî alınacaktı. Türbeleri korumak için *türbedarlar* değil, «*münevver adamlar*» tayin edilecekti. Eğer beklenilenin dışında, böyle bir türbe «bir şeriatçılık ve hilâfetçilik hareketine merkez» olacak olursa, hükümet orasını yeniden kapatabilirdi.

5566 sayı ve 1 Mart 1950 tarihli Kanun

677 sayılı Kanunun 1'inci maddesine ektir: Türk büyüklerine ait olan veya yüksek bir sanat değerini haiz bulunan türbeler, Millî Eğitim Bakanlığının müsaadesiyle halkın ziyaretine açılabilir. Bunlara nezaret için gerekli memur ve müstahdemler tayin olunur. Açılacak olan türbelerin listesi Millî Eğitim Bakanlığınca tanzim ve Bakanlar Kurulunca tasdik olunur.

İlk olarak yeniden ziyarete açılan türbeler:

1 – Ankara'da *Hacı Bayram türbesi*. 2 – Söğüt'te *Ertuğrul Gazi türbesi*. 3 – Göynük'te (Bolu) *Akşemsettin t.* 4 – Bursa'da *Osman Gazi t.* 5 – Bursa'da *Orhan Gazi t.* 6 – Bursa'da *Çelebi Mehmet t. (Yeşil Türbe)*. 7 – Bolayır'da (Gelibolu) *Gazi Süleyman Paşa t.* 8 – Fatih Mehmet t. 9 – Yavuz

Selim t. 10 – Kanunî Süleyman t. 11 – İkinci Sultan Mahmut t. 12 – Mustafa Reşit Paşa t. 13 – Barbaros Hayrettin Paşa t. 14 – Mimar Sinan t. 15 – Gazi Osman Paşa t. 16 – Kırşehir’de Âşık Paşa t. 17 – Konya’da Selçuk Sultanları türbeleri. 18 – Akşehir’de Nasrettin Hoca t. 19 – Caberkalesi’nde (Suriye) Süleyman Şah t. 20 – Eyüp Sultan (İstanbul).

BİTİM

İslâmlığın Türkiye’de bugünkü durumunu anlayabilmek için, Birinci Dünya Savaşı’ndan sonraki zamanda bazı eleştircilerin neler düşünmüş olduklarına da bir göz atmak gerektir:

Muhiddin (1921): Ziya Gökalp Batıcılığa karşı bir tepkidir... Ziya Gökalp yeni bir sentez meydana getirmek istedi... Mehmet Akif, Zwingli’nin çapında bir düzeltici (reformatör) ve ahlâk eleştircisidir. Bu şairler... evrimin sonsuz zincirinin halkalarını meydana getirirler. Onların eserleri yeni ruhun ayrı ayrı moment’leridir, bunların bileşmesiyle son sentez meydana gelecektir. (s. 9)

A. Fischer (1927)... Önderi Sait Halim Paşa olan İslâm reformcuları partisi ile onun yayın organı olan *Sebilürreşat* sahneden silindi. Ama «İslâmlaşma» yazısındaki düşünceler hiç şüphesiz Türk aydınlarının geniş çevrelerinde gizliden gizliye yaşamaktadır; eğer aşırı milliyetçilik ve kökten usçuluğun (rationalisme) yerini günün birinde İslâmlığın ruhu ve ülküsüne karşı daha anlayışlı bir akım alacak olursa, o zaman bu düşünceler mutlu eski çağlarını yeniden yaşayacaktır...» (*İslamica* II 393)

R. Hartmann (1928): Tam Batı anlamında bir reform İslâmlıkta olmamıştır. Onsuz, insanları ruhlarının ta derinliklerinden sarsan böyle bir fırtınasız, İslâmlığın din olarak gerçekten bir yenilenmesi düşünülebilir mi? Reformcu İslâmlıkta, Reformasyona, Protestanlığa dinî muhtevasını veren, dinî hareket haline getiren şey eksik değil midir? (*Die Krisis des Islam*, s. 24)

G. Bergsträsser (1929): İslâmlığın yeni şartlara nasıl uyacağı kolay tahmin edilemez. Muhammed Abduh ile Ziya Gökalp’in birbirinden o kadar ayrı görüşleri arasındaki ortaklıklar, İslâmlığın bilinçli bir şekilde, dinî - ahlâkî alana çekilmek üzere olduğunu göstermektedir. (s. 28)

A. J. Toynbee (1929): Türkiye’de, kendisini din-dışı politikaya çekinmeden emanet eden Batılılaşma hareketine karşı açık bir muhalefetten pek bahsedilemez. (Survey 1928, s. 212)

Harald Fischer (1932): Böylece İslâmlık devletin temeli olmaktan çıkarak onun hizmetçisi oldu. (Die neue Türkei und der Islam, Kulmbach 1932, s.70)

Erich Meyer de (*Die Christliche Welt*, 1926, s. 341) aynı yargıyı yürütmektedir: Bir hükümdar ve kraliçeden din, iyi huylu, yumuşak bir hayat arkadaşı haline geldi

H. E. Allen (1935): İslâmlık, onların kontrolunda, ne kadar şiddetle cezalandırılmış olursa olsun, İslâm dini Türklerin kalbinde gizlice devam ediyor ve din, memleketin kültürel yapısında önemli bir eleman sayılıyor. (s. 222)

J. Schacht (1935): Yeni Türkiye’de hayatın ve onunla birlikte hukukun tamamıyla Avrupalılaşması burada şeriat’ın tarihinin sona geldiği anlamına gelir. (*Der Islam* XXII, s. 230)

H. Mittermayr (1938): Bir insanın sadece İslâmlığın kanun ve buyruklarına uymamakla Müslüman olmaktan çıkacağını sanmak yanlıştır. Müslümanlığın din toplumu üyesi olmak için temel, *Kelime-i Şahadet*’tir. Türkiye’de Müslümanlığın reformlara rağmen sarsılmamış olmasını işte bununla açıklamak mümkündür. Nerede Kelime-i Şahadet getiriliyorsa, orada İslâmlık hakimdir.

E. Rossi (1943) ...lo Stato turco è, almeno ufficialmente, laico, ma la Turchia continua ad essere nella quasi totalità un paese, a suo mondo, musulmano. (*Oriente Moderno*, XXIII 359)

F. Taeschner (1944) ...İslâmlık gene de devlet himayesi altındadır, ona hücumu müsaade edilmemektedir ve oradakiler kendilerini gene de Müslüman saymaktadırlar, ama bu, tarih boyunca oluşan İslâmlıkta gerçekten, sadece basit bir Tanrı inancından gayri ortak tarafı bulunmayan bir şekilde, hatta böyle olduğu iddia edilen bir şekilde... Ama sıradan halkın o nispette büyük bir aşk ve şevkle, tarihî İslâmlık bakımından son kalan dinî faaliyetlere sarıldıkları da görülmektedir... Hattâ yasak olan derviş âyinlerini bırakmak istememektedirler. Şu halde, layık resmî hayatın görünür yüzünün altında daha eski devirlerden kalma akımların bulunduğunu ve bunların uygun bir fırsatta pekâlâ herhangi bir şekilde gün ışığına çıkabileceklerini düşünmek mümkündür. (*Beiträge zur Arabistik, Semitistik und Islamwissenschaft*, s. 502)

H. W. Duda (1948): Milliyetçilik... bir çeşit dar görüşlülüğü doğurur... bu da zorunlu olarak gerçek din duygularını boğar. Böylece Müslüman reformculuğu hareketinin Türkiye’de kısa zamanda ortadan silindiğini görüyoruz, milliyetçi dünya görüşü teorikçileri de çok geçmeden, İslâmlığın günümüzdeki problemleriyle uğraşmaktan bezmişlerdir. Böylece, umursamazlıktan da fazla bir şey, düpedüz din düşmanlığı, Kemalist Türkiye’nin kültür politikasında ortaya çıktı; din adamlarının yetişmesi için her yolun fiilen kapanması, din-darlığı gerici ve milliyetçilik aleyhtarlığıyla bir tutan propagandada bu, kendini göstermiştir. Daha sonra yayınlanan, Müslüman dualarının Türkçeleştirilmesi bu, bir din reformunun karikatürüne benzemektedir. (*Vom Kalifat zur Republik*, s. 98)

H. A. R. Gibb (1949): Türkiye’de... İslâmlık resmî niteliğini kaybetse de halkın dini olmakta devam ediyor. İslâmlığın bir yaşayış biçimi olarak devamı veya çöküşü Kutsal Yasanın hâkimiyeti derecesine bağlıdır. Şeriatın tahtından

indirilmesi, otoritesinin yıpratılması, İslâmlığı sosyal ilişkilerde pratik değeri olmayan özel inançlar bütünü haline koymak için yapılan teşebbüsler daima ulemanın açık bir muhalefetiyle karşılaşmıştır. (Mohammedanism, s. 22, 190) ...İslâm ahlâkı her çeşit çıkarıcılığı reddeder; bununla birlikte, ahrette hesap verme müeyyidesinin Müslümanların büyük kitlesi üzerinde frenleyici bir etki yaptığı da inkâr edilemez; Mısır'da olduğu kadar Türkiye'de de, gerçek bir dinî inancın kaybını ahlâkın zayıflamasının takip ettiğini gösteren kanıtlar bol bol vardır... İslâmlık canlı ve hayatî bir dindir... kendilerine namuslu, kanaatkâr ve Tanrı korkusu içinde yaşamının prensiplerini vermiş olduğu yüzlerce milyon insanın kalplerine, ruhlarına ve vicdanlarına hitap eder. Donmuş olan İslâmlık değil, sunnîlikte aldığı şekil, sistemleşmiş teolojisi, sosyal savlarıdır... modernizmin yaygınlaşması İslâm'da reformun sonsuz ileriye bırakılamayacağını anlatan bir ihtardır... Dini çağa uydurmak isteyenler... İslâm düşüncesini verimli alanlara yöneltmek şöyle dursun,... onu romantik hayallere daha sıkı bir şekilde bağlamış ve tarihin, yaşanan anın kararsız itişlerine göre anlamlandırılmasını teşvik etmişlerdir... geride, ana prensiplere bağlılıklarla savaş kalmaktadır... Yolu bulmak ve inançları ve davranışlarına uygun prensipleri yeniden belirtmek Müslümanlara düşmektedir. (Les Tendances Modernes de l'Islam, s. 71, 166, 172, 174)

Abdülhak Adnan Adıvar (1947)...Genç cumhuriyet, ne şekilde olursa olsun, İslâmî düşünceye bir ayrıcalık tanımak niyetinde değildi; ama halkın geleneksel dinî ibadetlerinin devamını da önlemeye çahşmamıştır... Türkiye pozitivist bir türbeye dönmüştür... İyi, güzel ve doğru: yeni doktrin buydu. (MEJ I 279)

Tamizüddin Han, Pakistan Parlamentosu Başkanı (1949): İstanbul'da ne kadar çok kişinin camilere gittiğini gördüğüm zaman bu bende sevinçle karışık bir hayret uyandırdı. Bana kalırsa günümüzde Türkiye'de bir dine dönüş vardır (Sebilürreşat, III, 116)

Peter Schmid (1949): «Türkler Kemal Atatürk'ün din düşmanlığına rağmen dindar bir halk olarak kalmıştır... Rejim şimdiden, kesin layikliğinden bazı fedakârlıklar yapmak zorunda kalmıştır.» (Die Weltwoche, Zürich, 27 Mayıs 1949)

Türkiye'de İslâmlık üzerine hüküm verirken, geleceği hesaba katmamak yerinde olur, çünkü bunu hiç kimse, şöyle böyle de olsa, kestiremez. Ama bugünü doğru olarak anlayabilmek için özellikle en yakın geçmişi dikkatle incelemek gerektir. Bu kitapta meselenin hukuka değgin taraflarını biraz aydınlatabilecek olan bir kısım materyel derlenmiştir. Bundan başka işin ilâhiyata değgin tarafının da incelenmesi çok yerinde olur. Böyle bir eseri beklerken, aşağıdaki sorular ve tezleri tartışmaya sunmamıza izin verilsin:

1 — Türkiye'de şeriat ya da şeriat karşılığı ne durumdadır? Şeriat özel

ve kamu hukukundan resmî olarak çıkarılmış bulunmaktadır. Ama Evkaf alanında hemen hemen olduğu gibi durmaktadır; hattâ *gelenekli nikâh* şekline köylülerin büyük bir kısmı bağlı kalmaktadır; bunun için, boyuna aflar³⁶ çıkararak böyle evlilikleri, medenî nikâhla olanlarla aynı duruma getirmek yolu aranmaktadır.

2 — Acaba, Arapça ezanın yeniden kabulü, şeriatın bir zaferi sayılır mı? **A. Menderes** ezanın 1933'te Atatürk'ün emriyle Türkçeleştirilmesini, «*millete mal olmamış*» inkılâplardan saymaktadır. Profesör **Yavuz Abadan**, eğer Türkiye'nin bir **Luther**'i olsaydı, şimdi ibadet dilinin Türkçe olacağını söylemişti. Ama Arapçanın, doğrudan doğruya Tanrı sözü olarak önemi, Katolikler için Latincenin olduğundan çok üstündür; çünkü «*Vulgata*», Katolik kilisesince onaylanmış da olsa, Kutsal Kitabın Yunanca metninden yapılmış bir tercümeden başka bir şey değildir. Ezher'in rektör yardımcısı **Mubammed Şakir**, 10 Nisan 1925'te «*Mukattam*» mecmuasında: «Kur'ân, yalnız muhtevasıyla değil, şekliyle de kutsaldır. Öteki kutsal kitaplardan bu bakımdan apayrıdır, onlar Tanrı tarafından vahyolunmuş, ama insanlar tarafından kaleme alınmıştır. Onun için her iyi Müslüman, okunması şart olan duaları ve namazda okunan sureleri, «*Tekbir*», «*Tesbih*» ve, «*Teşehhüd*»ü doğru okuyabilmek için Arapça öğrenmek zorundadır. İslâmlık, başlangıçtaki birliğini de, onun sonuncu sembolü olan halifeliği de kaybetti, ama Kur'ân, bütün Müslümanlar için aynı kalmıştır». Mısırlı şeyh **el-Teftazani**'nin 1932'de, Türkiye'de Kur'ânın çok geçmeden sadece müzelerde görüleceği yolundaki kehaneti boşa çıkmıştır. Aslında Atatürk'ün Türkçe Kur'ân okutması az süren bir denemeden ibaret kalmış, onun sağlığında Arapça Kur'ân okumayı öğreten Kur'ân kursları gelişmiştir. Denebilir ki, Arapça Kur'ân, bütün öteki etkenlerden ziyade, İslâmlığın Türkiye'de yeniden güçlenmesine hizmet etmiştir.

3 — İslâmlığın Atatürk, İnönü ve Celâl Bayar zamanlarındaki gelişmesi üzerinde yanlış düşünceler, çok geniş bir şekilde yayılmıştır. Atatürk 1 Mart 1924'teki nutkunda, hukukun dinden ayrılmasını savunduğu sırada «*Müslüman olduğu için kendisini mutlu saydığını*» söylemiş olduğu gibi, —bütün eleştirmelere rağmen— ondan hiç bir zaman ayrılmış değildi;³⁷ hattâ birçok defa, meselâ, Hıristiyanlığa karşı onu savunmuştu. Onun sadık iş arkadaşı ve manevî mirasının koruyucusu **İnönü** ise, Atatürk'ün ölümünden sonra onun devrimlerinden hiç birini geri almamıştır; hattâ Arapça ezan okuyanlara verilecek cezayı arttırmıştır. Kendisinin samimî olarak istediği ve sağladığı demokrasi sistemine geçiş layiklik anlayışında da bir değişikliği getirdi. Alttan alta sürüp gelen akımlar birdenbire öyle büyük bir kuvvetle yüzeye çıktı ki, Halk Partisi bile bunlara uymak zorunda kaldı. Demokrat Parti için, *Arapça ezan yasasını* 12 Nisan 1950'de, Mareşal Fevzi Çakmak'ın cenazesinde nümayiş olarak bir ağızdan *Arapça tekbir* alan ve ezan okuyan halkın tazyiki karşısında kaldırmış olduğu iddia edilir. Ramazan ayında radyoda Kur'ân okunması da Türkiye için bir yenilik demektir.

4 — Türk halkı batıl inançlı vve mutaassıp mıdır? **Mustafa Nermi**, «*Ne-yi beğenmiyoruz?*» adlı makalesinde, başka noktalar arasında, vapur iskelelerinden Allahın 99 adının (*Esmâi şerife*) ve yangın, kem göz ve her çeşit hastahğa karşı «*Karınca duası*»nın, üstelik «Bunları almak her Müslüman için farzdır» diye övülerek satılmasından yakınmaktadır. Halk Partili basının «*taassup*» dediği şeylerin çoğu her halde fıkha itaatlilik olacaktır. **H. A. R. Gibb** fıkhi şöyle tanımlar: «İnsana sağken dürüst bir davranış sağlayan ve onu gelecek dünyaya (*ahiret*) hazırlayan kanun bilimi ve hak ve ödevler bilgisidir.» (s. 118) Hiç bir yerde Şeriat, hayattaki en büyük karışıklıkları ortadan kaldıran ölümün eşiğinde olduğu kadar egemen değildir. En hararetli layiklik taraflısı olan **Recep Peker**'in cenaze namazına Millet Partili **General Sadık Aldoğan**'ın katılması tesadüften daha üstün bir şeydir; hattâ «İslâmlığın ebedî hasmı» **Abdullah Cevdet**, öldükten sonra yakılmayı istediği halde, dinin gerektirdiği gibi gömülmüştü. Soru melekleri *Münkir*'le *Nekir*'e inancında genel olarak hiç sarsılmadan sürüp gitmekte olduğu anlaşılmaktadır. Malikilerin kabul etmedikleri, mezar başında «*talkın*» geleneğinin hâlâ sürüp sürmediğinin ve ne kadar yaygın olduğunun incelenmesi gerektir.

5 — **Yeni bir modernizm**³⁸ akımı başlamak üzere midir? Atatürk'ün uygarlaştırıcı devrimlerinin temelini teşkil eden dünya ve hayat görüşü Türk halkının geniş çevrelerine yerleşmişe benzemektedir. Ama «en özdeki mahiyeti Tanrının iradesinin ne olduğunu soruş ve kişisel hayatını bu iradenin emirlerine uydurmak olan» dine bunun hiç bir etkisi yoktur. Belki, meselâ, ilkokulların din dersleri kitaplarında bazı kısımlar ahlâk dersine benzemektedir, fakat gene de, tüm olarak, Diyanet İşleri Başkanlığının bugün yürürlüğe koymak istediği katkısız, tarihî İslâmlıktır, bu da, ne Şeyh Muhammed Abduh'un, ne de onun izinden gidenlerin düşüncelerine bağlanmaktadır. Halk Partisi'nin yenilgisi, ki dikkate değer bir nokta da bunun gerici Millet Partisi'nin yenilgisiyle aynı zamanda oluşudur, Türk milliyetçiliğinin sonu olarak görülemez, ama hiç şüphesiz bu, milliyetçiliği bir çeşit «*Ersatz*» din haline getirmek isteyen kültür politikacılarından açıkça yüz çevirmedi. İşte, İmam Tevfik'in 30 Haziran 1950'de, Ankara'da Tacettin camiinde verdiği hutbedeki çağrısını bu yolda anlamak gerektir: «Bizi Halk Partisi hükümetinden kurtardığı için Allahla şükretmeliyiz.» (!) İslâmlık bugün Türkiye'de sadece bir inanç dini olmaktan çok uzak görünmektedir ve devletin din adamları üzerindeki kontrolü da gittikçe daha fazla, idarî bir formaliteden ibaret kalmıştır. Asıl şimdi olanca keskinliğiyle ortaya çıkan siyasî zıtlıkların üzerinde **Refik Koraltan**'ın 9. Büyük Millet Meclisi'nde Başkanlığa seçildiği zaman söylediği şu söz durmaktadır: «*Allah hepinizin muininiz olsun!*»

EKLER

1922'DEKİ OSMANLI SÖZDE HALİFELİĞİ*

Sultan I. Selim'in halifelik unvanının, Kahire'nin son gölge halifesinin-kindenden apayrı temellere dayandığını ve tarihsel bir efsane yüzünden çok sonradan ona bağlandığını ilk ispat eden Wilhelm Barthold³⁹ olmuştur. Onun anlamı, doğu İslâm Dünyasında halife kavramının büyük değişikliklerle dolu gelişmesinden ayrılır; bu gelişme, «Tanrının Elçisinin Halefi» Ebubekir, ilk «Müminlerin Reisi» (*Emir el-Müminin*) Ömer ve aslında sadece dünyevî krallar olan «Allahın Vekili» Emevîlerden, «Allahın İnayetiyle Hükümdar» Abbasîler'den ta sonuncu, Memlûk devletine meşruluk veren tamamıyla kudretsiz, ama hiç değilse irsî hakkı olarak son «Halife»ye kadar erişmişti. Osmanlı halifeliğinin İslâm devlet hukukundaki «İmamlık»la da ilişkisi yoktu. Bu halifelik, Doğu İslâm Dünyasının «Saltanat»ından gelişmişti. Daha Selçuklular «İslâmlığın Sultanları» olarak hemen hemen bütün İslâm Dünyasını buyrukları altına almaya uğraşmışlardı, Harzem Şahlar da bu sıfatla, yetkelerinin Bağdat tarafından tanınmasını istemişlerdi. Timurlenk'in oğlu Şah Ruh da gene bu sıfatla, Hint, Mısır ve Osmanlı sultanlarının, kendilerinin onun valileri olduklarını kabul etmelerini istemişti. Onun «halifeliği»de nitelik bakımından en fazla Selim'inkine benzemektedir. Onun halifeliği de Şeriat'a değil, sadece hükümdarlığın yetkesinde içkin bulunan Tanrı iradesine dayanmaktaydı. Aslında Selim, daha 1516'dan beri kullanmakta olduğu halife unvanından fazla «İki Kutsal Yerin Hizmetçisi» (*Hadim-ül Haremeyn el-Şerifeyn*) unvanına önem vermekte idi.

Halifelik payesinin, son «Halife» el-Mütevekkil tarafından I. Selim'e «devredilişi» anlaşılan, gerçeksiz ve İslâmlığa tamamıyla aykırı, kendisinden «takdis» dilemek gereken bir «İslâm şeriatının baş halifesi» düşüncesiyle aynı zamanda uydurulmuş olsa gerektir. Her ne kadar 1774'te çıkan bu dayanaksız

*Das Osmanische Scheinkalifat von 1922: Die Welt des Islams, N.S., Vol. I, Nr. 3 (1951), s. 195 - 217.

yapıntı, dokuz yıl sonra ortadan kalkmışsa da, günümüze kadar etkisini sürdürmüştür. Babiâli bunda, yabancı devletlere bırakmak zorunda kalınan memleketler ve bölgelerde Padişahın sözde «*manevî*», gerçekteyse «*dünyevî*» haklarını korumak için ustaca faydalanmıştır. Aslında Osmanlı sultanları «halife» olarak ancak güçlerinin erişebildiği kadar yerde tanınmışlardır. 1876 Anayasasında «*İslâmın Hamisi*» (koruyucusu) olarak sıfatlandırılan Sultan II. Abdülhamid'in halifelik kavramını yeniden canlandırdığı iddiasına gelince, buna karşı, sadece Hicaz Demiryolunun yapılışında, Müslümanlar arası dayanışmanın belirmiş olduğu söylenebilir, nasıl ki Osmanlı Kızılayına Rusya Türklerinin ianeleri (1912/13) ve Hint Müslümanlarının Anadolu Kurtuluş Savaşçılarına yaptıkları yardımda da bu dayanışma ifadesini bulmuştur.

İttihatçıların halifelik konusundaki mantıksız tutumları kısmen onların tarih bilmeyişleriyle açıklanabilir. Anayasa için mücadelenin amacı sultanın haklarının kısılması olduğu halde, beri yandan şaşaasını artırmak istedikleri halifelik üzerinden geçen dolambaçlı bir yoldan elde tutmak ya da yeniden kazanmak istedikleri yahut kaybetmekten korktukları memleketler üzerine siyasi nüfuzlarını kurmak istiyorlardı (Kafkasya, Mısır, Arabistan). Ziya Gökalp'in ülküsü, milletvekilleriyle, ama müftiye danışmadan kanunlar yapan, hukuken (*de jure*) bütün İslâm sultanlarının sultanı olduğu gibi, fiilen (*de facto*) Türklerin sultanı olan, «*Emir-ül-müminin*» (bütün Müslümanların hükümdarı) bir halife idi. Mehmet Sait Halim Paşa da, hükümdarı «Yeryüzündeki bütün Müslümanların halifesi» olan Türklerin, bütün Müslüman milletlerin başına geçerek onları en üstün mutluluğa ulaştırması hulyasındaydı. Gizli bir Rus raporuna göre, İttihat ve Terakki Komitesinde Birinci Dünya Savaşı sırasında üç akım bulunmaktaydı: 1) **Ahmet Rıza** : Padişahın dünyevî kudretinin Halifenin manevî kudretinden ayrılması ve bunun Şeyhülislâmlığa devri, 2) **Talât** : Padişah Halife olarak kalmalı, ama manevî kudretini uzak memleketlerdeki, halifeler soyundan gelme imamlara devretmeliydi, 3) **Enver** : Sultan V. Mehmed'i Halife olarak muhafaza etmek istiyordu, ama araya onu, halifeliği Şeyh Senusi'ye devretmekle korkutuyordu, Şeyh Senusi'ye daha 1914 yılı sonunda, eğer bütün Afrika Müslümanlarını ayaklandırabilirse kendisinin halifelige geçirileceği vaat edilmişti.

İttihatçıların, daha sonra da bir süre Kemalistlerin de etkisi altında kaldıkları bir Arap halifeliği (Mekke'de) korkusuna daima haddinden fazla önem verilmişe benzemektedir. Gerçi İngiliz hükümeti —belki de daha 1882'den beri— araya bu planı ele almakta, ama kesin anında, kaçınmak istediği son derece tehlikeli ihtilatlar yüzünden kendini bundan çekmektedir. Daha çok önce, bazı Arap yurtseverlerinin kendisini buna seçmiş oldukları, Şerif Hüseyin de, Padişahın adını Cuma hutbelerinden çıkarmakla tehditte bulunmuşsa da, onun yerine kendi adını koymayı göze alamamış ve bunu yapmaya ancak Osmanlı halifeliğinin kaldırılmasından sonra cesaret edebilmişti.

Halife de bütün Müslümanlar gibi şeriata tabi olduğu için, buna karşı ağır bir suç işlediği takdirde halifelikten indirilebilir. Şu halde, çok küçük bir kısmı kalmış olan hükümdarlık haklarını İngiltere'nin yardımıyla kurtarabileceğini sanan VI. Mehmed'in tahttan indirilmesine Ankara'da karar verilisinde yeni bir durum yoktu. Saltanatı devam ettiren 1908 - 09 ihtilâlinin aksine olarak Mustafa Kemal, kendisinin yönettiği isyanı başından itibaren hep Cumhuriyete yöneltmişti. Buna çoğu zaman inanılmamıştı, çünkü Mustafa Kemal yıllarca hep, «Padişaha sadakatını» ilân etmişti. Ama daha 26 şubat 1919'da, yani Samsun'a çıkışından üç ay önce, VI. Mehmet'in yerine veliaht Abdülmecit'in tahta geçirilmesi için «bazı ittihatçılar»ın planlar hazırladıkları, halbuki «başka birtakımlarının» kamuoyunu yavaş yavaş saltanatın «zamani geçmiş bir kuruluş» (une institution surannée) olduğu düşüncesine alıştırılarak, cumhuriyetin ilânını hazırladıkları söylenmekteydi. Mustafa Kemal de, daha Erzurum'da (ağustos 1919) mahrem olarak, cumhuriyetin Türkiye'nin gelecekteki yönetim şekli olduğunu söylemişti⁴⁰.

VI. Mehmet, Ankara hükümetine karşı davranışıyla cumhuriyetin yolunu az kolaylaştırmış değildi: Abdülmecit ise onun tersine, bunu zorlaştırmıştı. Çünkü sadece ta başından beri millî hareketi mümkün olduğu kadar desteklemekle kalmamış, hattâ, görünüşe göre kendisi de Ankara'ya geçmeyi düşünmüştü. Bu olamayınca 1921 ilkbaharında oğlu Ömer Faruk, Ankara'ya varmak müsaadesi almak üzere İnebolu'ya gelmişti. Mustafa Kemal'in karşılığı: «Padişah soyundan kimse Anadolu'ya sokulmayacaktır» oldu.⁴¹ Bu önemli gerçeği yazan Edgar Pech buna şunları da katar: «Ankara, halefini belirtmeden VI. Mehmet'i tahttan indirmeye karar vermişti. Bunun sonucu hemen, Osmanlı sülâlesinin bütün saltanat haklarının kesin olarak kaldırılması ve saltanatın ilgası olurdu... Ama, manevî desteği Ankara'ya hâlâ faydalı olan İslâm âlemine, yüzyıllardan beri «dinî gelenek» olarak sayılması kabul edilmiş olan, Osmanlı hanedanının halifelik haklarını alarak bu gelenekleri sarsmak istendiği tesirini vermemek için Ankara, halifelik makamını hanedanın en az kuşku uyandıran üyesine verecekti. Ama, halifelik yetkesinden faydalanarak, kendi çıkarına, saltanatı geri getirmeye kalkışmayacak hanedan üyesi kim olabilir?» (Les Alliés et la Turquie, 1925, s. 35, 199)

Bu kâhince sözler Ankara Anayasasının teoride ve uygulamada geçirdiği gelişmeleri anlaşılır hale koyar. Büyük Millet Meclisi'nin açılışı vesilesiyle 24 Nisan 1920'deki nutkunda, yazılı olmayan devlet hukukunun ana çizgilerini veren Mustafa Kemal, geçici bir süre için «reissiz bir hükümet» kurmak zorunda kaldığını, «çünkü Müslümanların hükümdar ve halifenin» esir olduğunu, ama millî iradenin, düşmanların planı olan, halifeliğin saltanattan ayrılmasına tahammül etmediğini bildirmişti. Geçici bir Anayasanın müzakeresinde de (25 Eylül 1920) «Ali ve Muâviye günlerindeki gibi» bir halifeler kavgasını önlemek için, yeni bir halife seçilmesini reddetti. 20 Ocak 1921 tarihli kanunla, bütün egemenlik hakları Büyük Millet Meclisi'ne devredildi, böylece

fiilen saltanat, daha o zaman kaldırılmış oldu. Geri kalan sadece, devletin başındaki adı halife olan, tamamıyla güçsüz, bir süsten ibaretti. 1 Aralık 1921’ de Mustafa Kemal halifelik için «bütün Müslüman dünyası arasındaki manevî, kutsal ve sayılan bir bağ» diye bahsetmiş, hanedana karşı Türkiye’de beslenen saygı duygusunu anlatmış, ama aynı zamanda saltanat için de, asla geri getirmeyeceği «bir harabe, bir baykuş yuvası» olduğunu söylemişti. 1 Kasım 1922 nutkunda gene «İslâm dünyası arasındaki bağ» deyimini tekrarlanmaktadır ve bu dünyanın birliğinin halifeliğin gücüyle sağlanacağı söylenmektedir. Ama bu güç, ne çeşit bir güçtür?

Gerçi bu nutukta halifeliğin tarihi, özellikle dört ilk «meşru» halife üzerine olduğu gibi, Selim’in bunu sadece Mısır’daki yakışık almayan durumundan kurtarmak için aldığı, Osmanlı halifeliği hakkında uzun açıklamalar varsa da halifeliğin gelecekteki yetkileri hakkında tek bir sözcük bile yoktur. Halifelik bütün İslâm âleminin ruhunun, vicdanının ve inancının bağlantı noktası olacaktır. Türk milleti, bütün gücüyle halifeliği desteklemeyi bir din ve vicdan borcu bilmektedir. Bağdat ve Mısır’da olduğu gibi halifelik saltanattan ayrılabacaktır. Ama oralarda saltanat makamında bir şahıs, halife makamında da güçsüz biri, bir mülteci oturmakta iken, Türkiye’de birincisinde bizzat millet, ikincisinde de yüce bir kişi (bir şahsı âli) oturacaktır. Bundan başka, Abbasi’lerle yeni halifeler arasındaki farka da değinilmemekteydi: Birinciler, en zayıf oldukları sırada da hukuk bakımından, temsil ettikleri kudrete sahip sayılmaktaydılar, halbuki yeni halife, tamamıyla belirsiz olan hukukî durumunu sadece Büyük Millet Meclisi’nin seçimine borçlu olacaktı.

Ne Rıza Nur’un 30 Ekimdeki teklifinde, ne de 1 Kasım 1922 tarihli kararda, halifeliğin sadece dinî alan içinde kalacağını sözü edilmişti. Sonradan da, halifelerin «dinî görevleri» gibi İslâmî olmayan bir teoriye başvurulmuş değildi, çünkü böyle bir görev hiç bir zaman olmamıştır ve olamaz. Yeni kurulan sözde halifelikte bahis konusu olan sadece, acaba ona bazı dünyevî yetkiler verilebilip verilemeyeceği sorusu idi. Önce yapılacak iş, 1 kasımda karar verilen seçimi yapmaktır. VI. Mehmet kendiliğinden tahttan vazgeçmediği için, vatana ihanet suçuyla muhakeme edilmekle tehdit olundu. Bunun üzerine o da 17 kasım gecesi (Cuma), selâmlık töreninin kendisi için aldığı «angarya» durumundan kurtulmak için, kaçtı.

Abdülmecit’in 18 kasımda seçilişinden önce Büyük Millet Meclisi bir gizli oturum yaptı; bunda yeni halifenin, «millet ve devletin yakından başına geçirmek» için Ankara’ya getirilmesi teklif edildi. Bazı milletvekilleri müstakbel halifenin «sıfat ve salâhiyet»lerinin belirtilmesini teklif ettiler. Mustafa Kemal bu soruyu çözümlemeye kalkılırsa çıkacak zorlukların gittikçe daha artacağını belirtti. Büyük Millet Meclisi bütün İslâm dünyasına ait olan bir kudreti kendi kendisine veremezdi. «Türk milleti ve onun mümessillerinden mürakep olan meclis, kendi mevcudiyetini halife unvanını taşıyan veya taşıyacak olan bir zatın eline veremezdi ve vermeyecekti.»

Abdülmecit'in «padişahlık sevdasına düşmemesi» için Mustafa Kemal, 17 kasımda, Büyük Millet Meclisi'nin İstanbul'da mümessili bulunan Refet Paşa'yı ondan, hilâfet ve saltanat hakkındaki kararı tamamıyla kabul ettiğine dair yazılı bir taahhütname istemeye memur etti. Abdülmecit, (*Emir-ül-müminin*) yerine (*Halife-i Müslimin*) unvanını taşıyacaktı ve daha önceden sunması gereken «İslâm âlemine beyanname»de siyasi hiç bir düşünce bulunmayacaktı, buna karşılık, halifelîğe seçildiği için memnunluğunu bildirecek, VI. Sultan Mehmed'in davranışını kınayacak, 1921 tarihli geçici Teşkilâtı Esasiye Kanununun 10. maddesine kadar olan kısmını, Büyük Millet Meclisi Hükümeti yönetim sistemini ve Türkiye millî halk hükümetinin üstünlüğü ve yararlılığını övecekti. Bunu izleyen telgraf haberleşmelerinde Mustafa Kemal, Abdülmecit'in, «İki Kutsal Yerin Hizmetçisi» (*Hadim-ül Haremeyn üş-Şerifeyn*) unvanını da kullanmak istediğini kabul etti, ama cuma selâmlıklarında hil'at ve Fatih'in kinin biçiminde bir sarık giymesine razı olmadı. Bunun arkasından, «Halife-i Resulullah» ve «Han» (babası Abdülâziz'in adı geçtiği vakit) unvanlarını kullandığı için de azarladı. 1927 yılındaki nutkunda da söylediği gibi, Abdülmecit'in Halife unvanı altında hükümdarlık edebilmesi şartlarını hazırlamak hulyası kuran, onun tabîî mütteliklerini göz önünde tutarak, bu meseleleri önemsiz ayrıntılar sayamazdı. Kendisi, saltanatın kaldırılmasıyla hilâfetin de ortadan kalkmış olduğu, başka unvanla aynı mahiyette bir makamdan ibaret kalması gerektiği düşüncesinde idi. Bu kanısını uygun bir fırsatta açığa vurmuştur da.

Bütün bunlara göre, Mustafa Kemal'in neden halifelîği sürdürdüğü sorusu akla gelmektedir. 1922 kasımında iç politika durumunun henüz bu meselenin kesin bir yolda çözümlenmesi için gereği gibi olgunlaşmamış olmasından başka, Mustafa Kemal, önemli İslâm devletlerinden malî ve manevî yardımların devam edeceğini umuyor gibidir. Aşağıdaki, ocak 1923 tarihli mektupları bu bakımdan dikkate değer:

1. O sırada Lausanne'de Mısır murahhas heyetinin başkanı **Hasan Hasip Paşa**'ya: «Ekselanslarına şunu temin ederim ki bütün İslâm âlemi, Türk milleti ve ben, Mısır'ın İngiliz boyunduruğundan kurtulmasını görmekle mutlu olacağız». (Echo de l'Orient, V Paris, No. 67, s. 511)

2. Hindistan, Halifelik Merkez Komitesi başkanı **Seth Chotani**'ye: «Zaferimiz bütün ezilen milletlere, varlıkları ve özgürlüklerini tehdit eden ve boğan zalimlere karşı ayaklanma cesaretini verecektir.»

İsmet Paşa halifelik meselesi hakkında, 13 Kasım 1922'de aşağıdaki beyanatı vermiştir: «Halifelik bütün siyasi çatışmaların üzerinde kalacaktır. Halife bağımsız olmalıdır; yabancı bir kuvvetin egemenliği altında kalamaz ve yaşayamaz. Halife, hilâfetin merkezi olan İstanbul'da ve özgür Türkiye'nin himayesi altında kalacaktır. Halifelîğin Osmanlı hanedanından alınacağı yolunda yalan bir haber duydum. Halifelik daima onlarındır.» Bu beyanatı **Rıza Nur**, şu yolda tamamlamıştır: «Halifelik millete ve onun ordusuna dayanır. Türkiye

Büyük Millet Meclisi ordusu ödevini yerine getirmeye hazırdır. Halifelüğün gücü, İslâm milletleri üzerindeki manevî etkisindedir, ödevi de İslâmlığa gelebilecek musibetlerin önüne geçmektir.» (E. O. No. 43, s. 396)

Abdülmecid'in *biat* töreni 22 kasımda Dolmabahçe'de bir kabul töreniyle başladı; **Refet Paşa** kısa bir konuşma yaptı ve bunda şu sözleri de kullandı: «Bu anda kalbimiz Allah korkusu ve Halife muhabbetiyle doludur... Bütün duamız halifelikleri günlerinin İslâm âlemi ve bütün insanlık için tarihin en mutlu günleri olmasıdır.» Büyük Millet Meclisi'nce seçilmiş olan özel heyet 23 kasımda İstanbul'a vardı; başkanı **Müfit Efendi** 24 kasımdaki (Cuma) asıl törende Halifeye, önce, bu makama seçilişinin protokolünü kırmızı ipekten bir cilbent içinde sundu, bundan sonra da kutsal emanetler dairesinin anahtarlarını verdi. Biattan sonra Türkçe olarak bir hutbe okudu ve bunda Abdülmecid'in halifelğe seçildiğini belirttikten sonra, artık Türk milletini zenginliğe ve maddî ve manevî ilerlemelere kavuşturmak için bilgisizliğe karşı «*büyük cihadın*» başlayacağını söyledi. Tören günleri 60 kişilik bir yemekle son buldu, bu ziyafet sırasında Halife, milletvekillerine bir kere daha teşekkür etti ve son nefesine kadar (!) onlar için çalışmak istediğini bildirdi. (Millî Nevsal, II, 190 v. dd.)

Her ne kadar Abdülmecid kasım başında: «Je n'ai nulle ambition et ne songe qu'a servir ma patrie» (Benim hiç bir ihtirasım yok ve vatanıma hizmet etmekten başka bir şey düşünmüyorum) demişse de, çok geçmeden, Büyük Millet Meclisi'nin 1 kasımdaki kararının ecnebi memleketlerde ne kadar az anlaşılmış olduğu görüldü. Bunlardan en gülüncü hiç şüphesiz, 21 kasımda, Kalküta'da Halifelik Merkez Komitesi'nin toplantısında kabul edilen tekliflerdi (E. O. No. 65, s. 460): 1— «...Komite... samimî ve sadıkane hürmetlerini Halife-i Müslimin Haşmetli Sultan Gazi Abdülmecid Hanın ayakları tozuna sunar ve Zat-i Şahanelerinin Hilâfetlerinin bütün Müslümanlara şamil olmasını ve hükümlerinin İslâmlığa yeni bir saadet çağı getirmesini Allah-tan diler. Bundan başka Kongre, bu Halife seçiminin Şeriatın emirleri gereği olan eski seçim ruhuna ve gerçek idealine mümkün olabildiği kadar yaklaşmış olduğunu da takdir eder ve yüzyıllardır kaybolan bu asil geleneği canlandırmak şerefine erişmiş olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne en candan tebriklerini sunar.» 2— VI. Mehmet'i Hindistan'a getirmek isteyen İngilizleri protesto. 3— Halifelüğün bağımsızlığı ve şerefini, askerî (!), idarî, malî ve iktisadî bağımsızlığını zedeleyecek barış şartlarını protesto. 4— (Son Altesse l'Aga Khan)a Avrupa'da halifelik uğrunda hizmetlerinden dolayı teşekkür. 5— ... (à l'occasion de l'heureux avenement et du couronnement de S. M. Abdulmedjid Khan comme Sultan et comme Khalif) 'Haşmetli Abdülmecid Hanın Halifelik ve Padişahlık makamına yükseliş ve tahta (!) çıkışları mutlu olayı' bütün Hindistan'da şenliklerle kutlanacak ve bütün camilerde yeni Halife için dualar edilecektir.»

Gerçekten de Haşmetli (Sa Majeste) unvanı kabul edilmişti. Ayrıca — her

halde Ankara'nın rızası ile — bir de *Halife bayrağı* vardı. Ama hükümdarlık yetkilerinden hiç birine sahip olmadığı için ona «Chef d'Etat sans droits dynastiques» lakabını takmışlardı (Hükümdarlık hakları bulunmayan hükümdar). Bütün bunlar dışında Halife, tamamıyla kendi köşesine çekilmiş yaşamaktaydı. Bütün halifeliği süresinde, cuma namazlarında her seferinde ayrı bir camie gidişi dışında, sadece Pierre Loti'nin ölümü (10 haziran) dolayısıyla çektiği bir baş sağlığı telgrafı duyulmuştur. (E. O. No. 63, 73, 77; O. M. II, 672)

Birkaç milletvekilinin, 18 Kasım 1922'de Abdülmecit'in halifeliğe seçilişinde, onun hukukî durumunu belirtmek için yaptıkları boşa çıkan teşebbüs-ten sonra, Şeyh İsmail Şükrü (Afyon Karahisar) ile Necati (Trabzon), 8 Ocak 1923'te, Halifenin hakları ve yetkilerinin belirtilmesi için resmî bir önerge verdiler. Bunun gerekçesi olarak Şükrü, 15 ocakta, «*Hilâfet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi*» başlıklı bir broşür yayınladı. Bunda **Maverdî**'nin klasik tanımlamasına göre, (*Halifelik, dinin savunulmasında ve dünyanın yönetilmesinde Peygamberin görevini üzerine alır*) demektedir; ayrıca kadı ve müftülük memuriyetlerinin kurulmasından sonra Halifeye devletin idaresi kaldığını (*imamet*) açıklıyor; bu sebeple gücü ve etkisi olmadan Halife var olamaz. Onun teokratik bir yetkisi yok, sadece kutsal kanunun (Şeriat) hizmetçisi ve icracısıdır. Büyük Millet Meclisi'nin tabii başkanı odur; Meclis'in çıkardığı bütün kanunlar ve kararların onun onayından geçmesi gerektir. Halife ile Büyük Millet Meclisi sıkı sıkıya birbirlerine bağlıdır. B. M. M. olsa olsa Halifenin bir danışma heyeti (*Heyeti Müşavere*) olabilirdi. Camilere hatiplerin tayini ecnebi hükümdarlara, arzuları üzerine, *berat* (*menşur, imara*) vermek onun hakkı olmalıdır. (O. M., II, 586; Nutuk, II, 196)

Bir konuşma sırasında Şükrü, B. M. M.'inin çoğunluğunun kendi teklifini uygun bulduklarını söylemiştir. Az sayıdaki muarızlardan birkaçı buna karşı bir yazı yayınladı. Daha 1 kasım 1922 tarihli karara göre, Halifenin hakları özel bir kanunla belirtilecekti. Türkler yüzyıllar boyunca halifeliğin savunucusu olmuşlardı ve İslâm dünyası da 1 kasım tarihli kararı, Abdülmecid'e biat'la onaylamış bulunuyordu. (O. M., II, 670, III 38)

Mustafa Kemal bu konuda, Şükrü'nün istediği «Sultan», ya da «Padişah» unvanını taşıyan bir hükümdar yerine, unvanı «Halife» olan birini, 300 milyonluk bir toplum üzerinde egemen olarak istemekteydi. Ama böyle bütün varlığını ve güç kaynaklarını Halifenin emrine vermekle Türkiye'ye ezici bir yük yüklenmiş olacaktı. Bütün Müslümanlara adalet dağıtımı bir ütopyadan başka bir şey değildi. Halifenin görevi «ruhanî» değildi, halifenin temeli madî güç ve devlet kuvveti demektir. Ülkü olarak hiç şüphesiz, başta hepsinin seçimiyle gelmiş bir halifenin bulunduğu bir İslâm devletleri dünya birliği (*İslâmşümul ittihad-i hükümet*) pekâlâ düşünülebilirdi. (Nutuk, II, 203)

Halifeliğin niteliği üzerinde Millet Meclisi ilk defa olarak, ağustos 1920'de geçici Anayasanın müzakeresi sırasında durmuştu. O zaman bazı milletvekil-

leri saltanatın halifeliğın içinde bulunduğunu ileri sürmüşlerdi. Bazı hocaların, halifeliğın bir «*emr-i manevî*» (manevî bir iş) olduğu yolundaki iddialarına karşı, halifeliğın ruhanî bir karakteri olmadığı ileri sürülmüştü; buna karşılık hocalar: «Saltanat yalnız egemen olduğu ülkeyi kapsar, halifelikse bütün İslâm âlemini» diyorlardı. Bu münasebetle, Ahmet Rıza'nın 15 Ocak 1920'de Paris Barış Konferansına sunduğu muhtıranın bir noktası ilgiye değer: «L'idée de laisser le Khalife à Constantinople et de refouler seulement le Gouvernement Ottoman en Anatolie est irréalisable. Un Khalife qui ne posséderait pas à la fois le pouvoir temporel et spirituel ne sera jamais considéré par les croyants comme un véritable Khalife, Un Khalife contrôlé ou même protégé n'est pas un Khalife.» (Halifeyi İstanbul'da bırakıp yalnız Osmanlı hükümetini Anadolu'ya tıkmak, gerçekleştirilemeyecek bir düşüncedir. Aynı zamanda cismanî ve manevî kudrete sahip olmayan bir halife müminler tarafından asla gerçek bir halife olarak tanınmayacaktır. Kontrol, hattâ sadece himaye altındaki bir halife, halife değildir.) (Echos de Turquie, s. 52)

Mustafa Kemal 1927 yılındaki nutkunda, Refet Paşanın 5 Ocak 1923 tarihinde kardeşi Rifat Bey'e yazdığı bir mektupta «Halife Hazretlerine» en kalbî ve en ubudiyetkâr hislerle ellerini öptüğünü iletmesini rica edişiyile eğlenir; buna karşılık Halife de Refet Paşayı «Cenabı Cebraîl'e» benzetmektedir, çünkü halifelige seçildiğini o bildirmişti. Seryaver Şekip Hakkı imzasını taşıyan bu karşılık yazıda «*selâmı mahsusı Zillulah*» (Tanrının gölgesinin özel selâmı) da bildirilmektedir. Ama Mustafa Kemal, 16 ocakta İzmit'te söylediğı nutukta halifeliğın, Büyük Millet Meclisi'nin himayesinde olarak, esirliğin ıstıraplarını çeken İslâm âlemini kurtaracağını umduğunu, kendisinin halifelikten değil, şeriatı, millî egemenliğe (yani demokrasiye) el uzatmak için kötüye kullanabilecek az sayıdaki cahillerden korktuğunu söylemişti.⁴² 8 Nisan 1923'teki seçim nutkunda da, dayanağı Büyük Millet Meclisi olan halifeligi: «Müslümanlar arası yüksek bir otorite» olarak nitelendirmişti.

Edebiyatta daima tekrarlanan — «Oriente Moderno»da da —, «manevî, ya da ruhanî» deyiminin menşei, anlaşılan 5 Kasım 1922 tarihli «Temps»ın, 1 ve 2 kasım tarihlerindeki kararlardan bahsederken, halifeliğın manevî yetkilerinin devam edeceği yolunda verdiği yanlış bir haber olacaktır.⁴³ Hiç şüphesiz bütün B. M. M. üyeleri ve Mustafa Kemal, halifeliğın böyle bir yetkiye hiç bir zaman sahip olmamış bulunduğunu biliyordu. Bağdat ve Kahire halifelerine tanınan, İslâm hükümdarlarına *menşur* verme hakkını böyle bir yetki olarak düşünemezlerdi, çünkü Abdülmecit bilâkis mevkiini B. M. M.'ne borçluydu. İmamlar, vâizler, hatipler, kadılar ve müftüler, vakıf mütevellileri ve tarikat şeyhlerinin atanmaları gibi haklar da bahis konusu olamazdı, çünkü devletin hükümlerlik haklarından bir kısmını asla ona bırakmazlardı. Mudanya Mütarekesinden sonra bir *cihat* ilânı da düşünülemezdi. Halife, bîcamî imamının mütevazı hakkından faydalanmaya hiç kalkışmamış görünmekretedir. En doğrusu onun mevkiini «bütün sünnî Müslümanlar arasında düşün-

cel bir bağ», ya da «İslâm dayanışmasının sembolü» diye adlandırmaktı, ama bunun ona hangi yetkileri sağlayacağını söylemek imkânı da yoktu.

Sadece **Ziya Gökalp** bu probleme bir çözüm denemişe benzemektedir. O, halifenin, —o zamana kadar mevcut olmayan— şu yolda bir *aşama sırası*nın ucunda olarak tasarımıyordu: Mahalle mescidi — Cuma namazı kılınan cami (cami) - Şehir camii (ulu cami) (bir müftü ile) — Memleketin baş müftüsü olarak şeyhülislâm. Halife ihtiyaca göre, müftiler, ulema ve din öğretmenleri kongreleri toplayacaktı. (De Monicleur, 9. IX. 1923 «al-Ahbar» Kahire, 6. II. 1923, W. I, N. S., I, 301) Şeriye Vekili **Vehbi** daha az cesaretle konuşmaktadır: «Bahis konusu olan şey, İslâmlığa, VI. Mehmet'in kaçmasından sonra bir başkan vermektir. Büyük Millet Meclisi bu ödevi yerine getirdi. Seçim, dinî hukuka uygundur. Türkiye, Müslüman milletlere kardeşçe yardıma çalışmaktadır. Halifelik üzerinde tartışma ne faydalı, ne de akılcıdır.»

Şükrü ve Necati'nin 8 Ocak 1923'teki, Halifenin hakları ve yetkilerinin belirtilmesi hakkındaki önermeleri ayrı bir komisyona, «*Müdafaai Hukuk Zümresi*»ne havale edildi. Bu komisyon üyeleri arasında **Celâl Nuri** (Gelibolu), **Şeyh İlyas Sami** (Muş) ve **Rasih** (Antalya) bulunuyordu. Bu komisyonun müzakereleri hakkında hiç bir şey bilinmemektedir. Buna karşılık 15 Nisan 1923 tarihli kanun, Büyük Millet Meclisi'nin 1 Kasım 1922 tarihli kararına karşı her türlü propagandayı vatana ihanet suçu sayarak ona göre cezalandırıyordu. Aynı zamanda Şer'iye Vekili **Mehmet Vehbi**, sözde muhalefeti teşvik (Halifenin siyasî gücünü iade etmek için tahrik) iddiasıyla istifa ettirildi; Lausanne Barış Antlaşmasının imzasından sonra Başvekil **Hüseyin Rauf**'a da aynı şey yapıldı. O, Mustafa Kemal'den veda sırasında: «Devlet Riyaseti makamını takviye etmesini» rica etmişti. Bununla söylemek istediği, halifelik makamıydı. (Nutuk, II, 261)

Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi Reisliğine yeniden seçilmesi münasebetiyle, ağustos 1923'te Abdülmecit'ten de bir tebrik telgrafı aldı (Hakimiyeti Milliye, No. 893). Halife, her halde, artık günlerinin sayılı olduğunu farkında bile değildi: Mustafa Kemal, ilk fırsatta, görünüşte yeni devlet şekline ad vermek, ama gerçekte halifeliğin sonu demek olan adımı atacaktı. Çünkü Cumhurbaşkanının yanında ikinci bir devlet başkanına — vелеv ki hükümlerlik hakları bulunmasın — artık yer yoktur. Böylece, neden Cumhuriyetin ilânının hemen peşinden halifelığe karşı en şiddetli şekilde mücadele açıldığı anlaşılır. Kendi arzusuyla çekilme tavsiyelerine Abdülmecit, kuvvet durumları üzerindeki tam bilgisizliği yüzünden, uyması gerektiğini anlamamıştı. Seçilişinin kanunî yolda yapılmış olduğunu söylemekteydi. Boyuna, bütün İslâm dünyasından tebrik mektupları ve telgrafları almaktaydı; Çin, Romanya vb. memleketlerden heyetler gelmişti. Onun için, istifası iyilik bilmezlik olurdu. Politikayla ilgisi yoktu. Halifenin dinî görevlerini belirtmek amacıyla, bütün İslâm memleketleri murahhaslarının katılacakları bir kongrenin bu yakınlar da toplanması düşünülmekteydi. Halifeliğin dayanağı olan halk hükümeti

şimdiye kadar bu konuyla meşgul olamamıştı. İstiklâl Savaşı'nda büyük yararlıkları dokunan, meselâ **Rauf, Kâzım Karabekir** ve **Refet** gibi nüfuzlu kişiler Abdülmecit'e bu davranışında kuvvet veriyorlardı. İstanbul'un gündelik büyük gazeteleri, halifelik payesinin, İslâmlığı boyunduruk altında tutanların pek hoşlanacakları bir hükümdara geçmesi tehlikesi karşısında hükümeti uyarıyorlardı. Baro Başkanı **Lutfi Fikri** yayınladığı bir açık mektupta Halife'den çekilmemesini rica etti, ve halifelğin, dünyevî güçsüz sürdürülemeyeceğini iddia ediyordu. 1923 aralık ayında her an patlamaya hazır bir durumda bulunan Türkiye'de, Hintli **Ağa Han** ve **Emir Ali**'nin 24 kasım tarihli mektubu bir bomba etkisi yaptı. Bunlar, Türkiye'nin dostları sıfatıyla, halifelğin İslâm milletlerine saygı telkin edecek bir esasa dayatılmasını rica ediyorlardı. Eğer İslâmlık dünyadaki büyük manevî kudretini muhafaza etmek isterse, halifenin Papadan daha aşağı durumda olmaması gerekti.

Buna **İsmet Paşa**, bu Hintlilerin Türk Anayasasını tefsire yetkileri olmadığı karşılığını verdi. Büyük Millet Meclisi, bütün Müslümanlarca kutsal bir kurum olan halifelğin dayanağı idi. **Mustafa Kemal** daha 1923'te aşağıdaki açıklamayı yapmıştı: «Halifelik, yönetim, hükümet demektir. Rolünü gerçekten oynamak, bütün Müslüman milletlerini yönetmek isteyen bir halife bunu nasıl başarabilecektir? İtiraf edeyim ki, bu şartlarla, eğer beni halife yapmış olsalar hemen istifamı verirdim... Ne İranlılar, ne Afganlar, ne Afrika Müslümanları hiç bir zaman İstanbul halifesini tanımamışlardı. Bütün İslâm kavimleri üzerinde en yüce dinî yetkeye sahip tek bir halife düşüncesi, gerçeklerden değil, kitaplardan çıkmadır. Hiç bir zaman halife, Müslümanlar üzerinde, Roma'daki Papanın Katolikler üzerinde sahip olduğu kudrete eşit bir kudret sahibi olmamıştır... son reformumuza karşı ortaya atılan eleştirmeler hep soyut, gerçeksiz bir düşünceye, panislâmizm düşüncesine dayanmaktadır... Biz halifelği eski ve yüce bir geleneğe olan saygımız yüzünden koruduk. Halifeye saygımız vardır; kendisinin ve ailesinin ihtiyaçlarını sağlıyoruz... Evrensel bir halife düşüncesini ileri sürenler, şimdiye kadar hiç bir şekilde buna katılmamışlardır. O halde ne istiyorlar? Türkler yalnız başlarına bu kurumun bütün yüklerine katlansınlar ve aynı zamanda halifenin hükümranlığına itaat edenler de gene yalnız Türkler mi olsun? Bu, aşırı bir istek olur...»⁴⁴

1924 şubatı ortalarına doğru Mustafa Kemal halifelği kaldırmaya karar verdi. Buna, İsmet Paşa'nın bir şifresi vesile oldu, buna göre, Abdülmecit, kendisine karşı kötü muamelede bulunulduğundan şikâyet etmekteydi. Mustafa Kemal buna karşılık çektiği telgrafta, halifenin özel ve dış hayatında dedelerinin, sultanların yolunda gittiğini açıklamaktaydı. Halifenin bilmesi gerekti ki «makamı»nın, gerçekte «ne dinen, ne siyaseten hiç bir mana ve hikmeti mevcudiyeti» yoktur. Türkiye Cumhuriyeti safsatalarla varlığını, istiklâlini tehlikeye maruz bırakamaz. Halifelik makamı olsa olsa tarihî bir hatıradır. *Serkarınlar, serkâtiplerin* (Padişahın yakın hizmetlilerinin başı ile başkâtip) bulunması halifeyi hâlâ «*saltanat hulyası*» içinde uyutmaktadır. «Fran-

sızlar nasıl, yüz⁷şene sonra bile, kral hanedanının Fransa'ya girmelerini istiklâl ve hakimiyetleri (bağımsızlık ve egemenlikleri) için tehlikeli görüyorlarsa, Türkiye Cumhuriyeti, her gün ufuktan «*saltanat güneşi*»nin doğmasına dua eden bir hanedana karşı davranışlarında safsatalara aldırış edemez. (Nutuk, II, 300)

Büyük Millet Meclisi'nin 25 şubat tarihli toplantısında müzakere açılınca **Saracoğlu Şükrü** (İzmir) siyasetle dinin ayrılmasını savundu, ondan sonra **Vasıf** (Manisa) halifenin tahsisatı konusuna değindi. Bunun üzerine **Mustafa Kemal**, 1 Mart 1924'te, *bağlı olmakla Türklerin mutlu bulundukları dinin yüz-yıllardan beri içinde bulunduğu siyasi durumdan kurtarılması zorunluluğunu* açıkladı. İsmet Paşa da 3 martta, halifelğin kalkmasıyle dinin hiç bir değişikliğe uğramayacağı üzerinde durmuştu. Aynı günde, Osmanoğulları Hanedanının memleket dışına çıkarılmalarını da öngören layiklik kanunu kabul edildi. Son anda Mustafa Kemal'e, kendisinin halifelği kabul etmesi teklif olundu. Ama o, Hindistan Müslümanları önderi **Chotani**'ye, telgrafla, halifelik makamının bundan sonra Büyük Millet Meclisi ve Türk milletine intikal etmiş olduğunu bildirdi.⁴⁵ 7 marttan itibaren de hutbeler «Cumhuriyet Hükümeti ve İslâm milleti» (*al-hukuma al-cumhuriya va-l-milla al-islamiya*)⁴⁶ adına okunmaya başladı. Abdülmecit ise, 11 mart tarihli mesajıyla Müslümanların önder ve murahhaslarını uygun bir zamanda toplamayı düşündüğü büyük bir kongre için işbirliğine davet ediyordu.

ORTAOKULLARDA DİN ÖĞRETİMİ*

İlkokullarda din derslerinin yeniden kabulünün hemen peşinden bunun ortaokullarda da uygulanması istendi. Bu istek, 7 Ocak 1956'da Konya'da bir nutuk veren **Adnan Menderes** tarafından, Demokrat Partice de «üzerinde tartışılmaz» olan dinle devletin birbirinden ayrı kalması kaydıyla, haklı görüldü. Millî Eğitim Bakanı **Ahmet Özel** ertesi gün de İstanbul basınına şu demeci verdi: «Müslüman çocuğu, kendi dinini öğrenmek tabii hakkından mahrum edilemez. Bu sebeple, din derslerinin ortaokullara da konması uygun olacaktır.» Ama 9 ocakta ise, uygulamadaki zorlukların yenilebilmesi için zamana ihtiyaç olduğunu açıkladı. Özellikle, bu iş için uygun öğretmenlerin bulunması düşünülecek şeydi.

Bu resmî açıklamalar kamuoyunda şiddetli tartışmalara yol açtı. Bağımsız milletvekili **Hikmet Bayur** 17 ocakta verdiği bir sözlü soruda, İslâmın beş temelini öğrenmek için ilkokullardaki din öğretiminin yeteceğini ileri sürüyordu. Şeriat hükümlerini öğretmeye kalkışmak çocuğun ruhunda karışıklıklar yaratacağı gibi Atatürk'ün göstermiş olduğu nurlu ilerleme yolundan sapma olacaktı. Bakan **Özel**, bütçe komisyonunda 24 ocak günü şunları söylemişti: «Din öğretimi yapan okullara büyük önem vermekteyiz. İlâhiyat Fakültesi mezunlarını öğretmen olarak imam-hatip okullarına gönderiyoruz.» Bu fakültenin dekanı **Sabri Şakir Ansay**, buna karşılık, kendisinin şahsen ortaokullara din dersleri konmasının aleyhinde olduğunu, çünkü bunun irticaa yol açabileceğini söylüyordu. Türk milleti henüz bunu anlayabilecek yüksek seviyeye gelmiş değildi. **Hamdullah Suphi Tanrıöver**, 26 şubatta, 1956 yılı bütçe konuşmaları sırasında, böyle bir öğretimin kabulünün Büyük Millet Meclisi'nin bir kararına bağlı olduğunu söylemişti. Önce, «*Batı zihniyetli*», iyi yetişmiş *din adamları* bulabilmek için gerekli paranın sağlanması lâzımdı.

*Religionsunterricht an Mittelschulen: Die Welt des Islams, N. S., Vol. V, Nr. 1 - 2 (1957), s. 117 - 118.

Ama, din öğretimi problemi ne yolda çözülsün, Atatürk devrimini asla sarsmamak gerekti. Büyük Millet Meclisi 28 martta bir kere daha bu soru ile meşgul oldu. Bakana vekâleten Cemil Bengü, yakında ortaokullara konacak olan din derslerinin devrim aleyhine yönelmeyeceğini ve hurafelerden ari tutulacağını, tersine, dinin ahlâkî ilkelerini içerisine alacağını bildirmişti. Gümüşhane milletvekili **Sabri Özcan**, layikliğın Türkiye'de bir kuşak tarafından gitgide, dinsizlik olarak anlaşıldığı ve uygulandığını ileri sürmüştü. Hattâ, dine çok uzaktan değinen sözler bile okul kitaplarından çıkarılmıştı. 22 mayısta **Bakan Özel**, ortaokullarda din öğretiminin daha bu yıldan, kurslar şeklinde başlayacağını bildirdi. 13 ağustosta Bakanlar Kurulu şu Kararı aldı (*Resmî Gazete* 9406) :

1 — Resmî ortaokullarla muadili sayılan başka okullarda verilecek din derslerinde Müslümanlığın itikat, ibadet ve ahlâkının esasları öğretilcektir.

2 — Din dersleri müfredatı bu esas dahilinde olarak Millî Eğitim Bakanlığınca hazırlanacaktır.

3 — Millî Eğitim Bakanlığı bu müfredata göre öğrenciler ve öğretmenler için ders kitapları hazırlatacaktır.

4 — Millî Eğitim Bakanlığı, mevcut öğretmenlerden ortaokullar din dersleri için faydalanmak ve uzman öğretmenler yetiştirmek için gerekli tedbirleri alacaktır.

5 — Çocuklarının bu dersleri almasını istemeyen veliler, ders yılı başında bu arzularını yazılı olarak okul idarelerine bildirdikleri takdirde o öğrenciler din derslerinden muaf tutulacaklardır.

Bakan Özel, 8 eylülde basına, din öğretiminin yeni ders yılı başında (24 eylül) ortaokulların birinci ve ikinci sınıflarında «*nazarî*» ve Latin harfleriyle başlayacağını bildirdi.*

*1969 yılında lise dereceli okullarda da din dersleri verilmekteydi (Sayın Prof. Tayyib Okıç'ın özel mektubu).

İSLÂMLIĞIN TÜRKİYE'DE GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU*

I. DİN İŞLERİNİN YÖNETİMİ VE ÖĞRETİM

Diyanet İşlerinin dördüncü başkanı olan ve sık sık «gerici» zihniyetle suçlanan **Eyup Sabri Hayırlıoğlu**, 27 Mayıs 1960 Millî Devrimi'nden sonra, Bakanlar Kurulunun 2 haziran tarihli kararıyle emekliye sevk edildi. Onun yerine, 1943'ten beri İstanbul Müftüsü olan **Ömer Nasuhi Bilmen**⁴⁷ 30 haziranda atandı. Ömer Bilmen'in eserleri arasında şunlar vardır:

1- *İslâm Hukukunda mânevî zararların tazmini* (1941). 2- *Kur'ânı Kerîm'den dersler ve öğütler* (3 cilt, 1947-50). 3- *Eshab-ı Kiram* (1948). 4- *Yüksek İslâm ahlâkı* (1949). 5- *Hukuku İslâmiye ve Islahatı Fıkhiye Kamusu* (6 cilt 1949-1952). 6- *Büyük İslâm İlmihali* (1949). 7- *Sûre-i Feth'in Tefsiri* (1953). 8- *Tefsir Tarihi* (1955). 9- *Muvazzah İlmî Kelâm Dersleri*. 10- *Sualli-Cevaplı Dini Bilgiler* (1959).

Bilmen'in yazı ailesinden bulunduğu *İslâm mecmuası*, 34 numaralı temmuz 1960 nushasında aşağıdaki bildiriye yayınladı:

«DİN HÜRRİYETİ İSTİYORUZ

Gerçek din hürriyetinin aşağıdaki esasların tahakkuku ile temin edileceğine inanıyoruz.

1 — Din hak ve hürriyetlerimizin, garp demokrasilerinde ol-

*Die heutige Lage des Islams in der Türkei: Die Welt des Islams, N.S., Vol. VI, Nr.3 - 4 (1961), s. 185 - 201.

duğu gibi Anayasaya konacak apaçık maddelerle teminat altına alınmalıdır.

Devletin dine tahakkümü, dinî teşkilâtı vesayet altına alması kat'î surette önlenmelidir. Birçok batı memleketlerinde olduğu gibi devlet, ancak dini yıkıcı ideoloji ve cereyanlara karşı siyaset etmelidir.

2 — Diyanet işleri teşkilâtı ilmî, idarî ve malî muhtariyeti haiz bir hükmî şahıs olarak, kabul edilecek bir kanunla yeniden teşkilâtlandırılmalıdır.

3 — Vakıflar Umum Müdürlüğü uhdesindeki bilcümle dinî vakıflarla, dinin ibadetleri, islâmî talim, terbiye ve tedrisatla ilgili teşkilât ve müesseseler, Diyanet Reisliğine bağlanmalıdır. Kuruluşundan beri olduğu gibi, her yıl devlet bütçesinden Diyanet teşkilâtına verilmekte olan tahsisat devam ettirilmelidir.

4 — Yüksek Diyanet ilimleri tedrisatına mahsus bir (İslâm İlimleri Külliyesi) kurulmalı ve bu günkü İmam-Hatip okulları da her bakımdan ıslah edilerek bu Üniversiteye talebe hazırlayan meslek okulları haline getirilmeli ve sayıları da lüzumu kadar arttırılmalıdır.

5 — Din adamları yetiştirilmesine garpte olduğu gibi özel bir itina gösterilmeli, herkes tarafından hürmete şayan bir hale getirilmeli ve terfihleri de sağlanmalıdır.

6 — Radyo konuşmaları, Avrupa ve Amerika'da olduğu gibi daha sık ve verimli bir hale sokulmalı; büyüklere, küçüklere, hanımlara ve halka olmak üzere değişik seviyedeki unsurlara hitap eder şekilde dinin (İyman, itikad ve ibadete taallük eden) esas bilgileri kurslar halinde, devamlı şekilde öğretilmeli ve ayrıca dinî, ahlâkî konuşmalar da devam etmelidir.⁴⁸

7 — Dine ve mukaddesata karşı neşir yoluyla ve sair yollarda hakaret ve tecavüzler, Ceza Kanununun mer'î hükümlerine göre ciddî surette takibi gerektiren açık müeyyidelerle takviye edilmelidir.

8 — Demirperde memleketleri hariç diğer bütün hür dünya memleketlerinde mevcut olan dinî telkin, irşat ve teşkilât kurma hakları tanınmalıdır.

İSLÂM»

Aynı nüshada eski başkan **Akseki**'nin din öğretimi ve dinî kurumlar üzerine 12 Aralık 1950 tarihli raporu da bulunmaktadır. Bunda Akseki, Mustafa Kemal'in Konya'da *Darülhilâfe Medresesini* ziyaretinden sonra verdiği söylevi anlatmaktadır; **Mustafa Kemal** şöyle demişti: «Burada öğretmen ve

öğrencilerin gerçekten, dinî hakikatlara uymakta olduklarını sevinçle görmekteyim. Umarım ki sizler değerli öğretmenleriniz sayesinde, vatanımız ve milletimizi yeniden canlandıracak ‘*asrî ve hakikî ulema*’ olarak yetişeceksiniz. Bizim değerli ve hakikî ulemamızın mevkileri çok yüksektir. Ulemamız ve âlimlerimizin idaresi altında, yeni İbni Rüşd, İbni Sina, Fârâbî, İmamı Gazâlî’lerin milletimiz içinden yetişecekleri ve dinî hakikatı bu asrın tekemmülâtıyla yenileştirecekleri umulur. Aksekili Ahmet Hamdi’yi tebrik ve kendisine teşekkür ederim.»⁴⁹

Akseki raporunda 1920 yılında hâlâ 465 *medarisi ilmiye* mevcutken, 1924’te bunlardan ancak 38’inin İmam-Hatip okuluna çevrilmiş bulunduğunu, bunların da yavaş yavaş kapanmak yolunda olduklarını yazmaktadır. 26 yıldan beri gençlik gerçek bir din öğretimi görmüş değildir. Bu sebeple batıl inançlar gittikçe artmaktadır. Buna karşı ancak, «*ilim ve irfanla yan yana yürüyen şuurlu bir dinle*» mücadele edilebilir. Yeniden açılan İlahiyat Fakültesinin ve İmam Hatip kurslarının seviyelerinin önemli derecede yükseltilmesi gerekir.

Günümüzde, ilk ve ortaokullarda din dersleri genel olarak uygulanmakta ve lise derecesindeki okullara da kabulü düşünülmekte iken, bir yandan da İmam-Hatip Okullarının müfredat programları genişletilmektedir. Meselâ Ankara’daki (260 öğrenci), dört sınıflık bir orta kısımla üç sınıflık bir lise kısmına ayrılmıştır; orta kısımda haftada 27, lise kısmında 24 çeşit ders vardır: **I. bölümde:** Arap ve Türk harfleriyle Kur’ân, Arapça, metin yorumlaması (tefsir), akaid ve kelâm, din dersi (ilmi hal?), fıkıh usulü, Muhammed’in hayatı (Siyer) ve ahlâk, hadis ve usulü, Türkçe, Türkçe belâgat, güzel yazı, psikoloji, tarih, coğrafya, yurttaşlık bilgisi, matematik, fizik, kimya, beden eğitimi, musiki, tabiat bilgisi, sağlık bilgisi, Türk-İslâm sanatı, bir yabancı dil, resim; **II. bölümde:** Kur’ân ve tecvid, Arapça, tefsir, akaid ve kelâm, fıkıh, din tarihi, İslâm tarihi, hadis, psikoloji, sosyoloji ve din sosyolojisi, felsefe ve İslâm felsefesi, İslâm ve Türk sanatı, Türk dili ve edebiyatı, tarih, coğrafya, fizik, kimya, biyoloji ve sağlık bilgisi, matematik (geometri ve cebir), astronomi, beden eğitimi, Farsça, bir yabancı (Avrupa) dil, millî savunma dersleri vardır. Ders kitapları kıtlığı henüz büyüktür. Millî Eğitim Bakanlığının müsaadesiyle Mısır’dan bile kitap getirtilmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığıyla da bir işbirliği yoktur; şimdiye kadar bu belki arzu edilmemekteydi. Din adamlarının ücretlerinin düşüklüğü yüzünden başka mesleklere kayan mezunlar az değildir. Modern bir okul binası da istenmektedir.

7344 numaralı ve 10 Haziran 1959 tarihli kanunla İstanbul’da, bir çeşit teoloji akademisi olmak üzere, ilk «*Yüksek İslâm Enstitüsü*» kuruldu. 19 Kasım 1959’da, açılış töreninde Millî Eğitim Bakanı **Tevfik İleri**, verdiği söylevde: «1951 - 52 ders yılında 7 vilâyette açılan (ilk) İmam-Hatip okulu yerine şimdi 4233 öğrencisi bulunan 19’u var. Milletimizin muhtaç olduğu münevver din adamlarının yetiştirilmesi lâzımdır. 169 öğretmenden 69’u kültür dersleri vermektedir. 100 (Din) meslek öğretmeninden 62’si İlahiyat Fakültesi ve lise

derecesinde okullar mezunlarından seçilmişlerdir. 38 ücretli öğretmen Kur'ân ve Arapça dersi vermektedir. Şimdiye kadar elde edilen başarı önemli olmuştur. Geçen ramazan Kayseri'yi ziyaret ettiğim sırada, İmam-Hatip okulunun üst sınıflarının öğrencileri camilerde, büyük bir cemaate vaaz etmekteydiler. İsparta'da teftişlerim sırasında bir öğrenci, ilimle dinin birbirine aykırı olmadığı üzerine güzel bir nutuk söyledi. Sonunu da Einstein'ın bir sözüyle tamamladı: «İlimsiz din topal, dinsiz ilimse kördür.» ...19 okulun mezunları arasından imtihanla en iyilerini seçtik. Bunlar dört yıllık tahsil ve pedagoji öğreniminden sonra, İmam-Hatip Okullarının seviyelerini yükseltmek için buralara öğretmen olarak döneceklerdir... Bu, sadece bizim milletimiz için değil, bütün İslâm dünyası ve insanlık için faydalı olacaktır.»

Menderes kabinesinin dinî okul politikasında «halkın iradesini yerine getirmek, ama aynı zamanda Atatürk'ün liberalizmine sadık kalmak» arzusu görülürse de, onun gerçek demokrasinin kurallarına aldırış etmeyişi, tutmuş olduğu yolun, zor bir problemin çözümü için yanlış olduğunu anlatır.

1950'de yeniden kurulan İstanbul Üniversitesine bağlı «İslâm Tetkikleri Enstitüsü»* gibi, 1956'da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi çerçevesi içinde bir İslâm İlimleri Enstitüsü kuruldu. 28 Haziran 1956'da Millî Eğitim Bakanı tarafından kabul olunan yönetmeliğe⁵⁰ göre bu enstitünün görevleri şunlardır: a) İslâmî araştırmalar ve bunların sonuçlarının yayınlanması, b) Türk kitaplıklarında bulunan İslâmî eserlerin katalogunun yapılması. Eski ve az bulunan yazmaların değerlendirilmesi ve onların bütün ilim âleminde tanıtılması, c) Bir kitaplıkla mikrofilm arşivinin kurulması, ç) Dinî gelenekler, ahlâk ve âdetlerin yerlerinde incelenmesi, d) Bütün halk tabakalarına İslâmlığın gerçek ve saf şeklini tanıtmak için neşriyat ve konferanslar tertibi, e) İslâm araştırmalarıyla uğraşan Türk ve ecnebi kurumlarla ilmî münasebetler kurmak, f) İslâm dini hakkındaki yanlış hükümleri ilmî delillerle düzeltmek.

II. YENİDEN TÜRKÇE EZAN MI?

1933-34 yılında Millî Eğitim Bakanı olan Yusuf Hikmet (Bayur), kendisine 5 Mart 1934'te İsmail Hakkı (İzmirli) ve Mehmet Şerefettin (Yaltkaya)'nin ileri sürmüş oldukları görüşlerine dayanarak, 1958'de, 1950 yılında kaldırılmış olan Türkçe ezanı yeniden kabul ettirmek için harekete geçti. Ona Kemal Kuşçu, etraflı bir makaleyle karşılık verdi; bunda, ezan ve namazda Arap dilinin kullanılmamasında, Ebu Hanife'nin gösterdiği hoşgörünün «icma»ca reddedildiğini, Arapça ezanın manasının 1000 yıldan beri bütün Türklerce

*İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, cilt I, 1953

anlaşıldığını yazmaktaydı. Kur'ânın Arapça okunuşu İslâm dünyasının biricik bağıydı ve Katolik kilisesinde âyinin Latince oluşuna benzerdi. Kur'ânın sözlerinin Türkçeleştirilmesi onun kutsallığına saygısızlık ve en güçlü birlik duygusunu zedelemek demektir.

IX. Türk Dil Kongresinde, 14 Temmuz 1960 günü coşkun alkışlar arasında, Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan, ezanın yeniden Türkçe okunmasının istenmesine karar verildi. Daha ertesi günü *Millî Birlik Komitesi*'nin sözcüsü, Kur'ânın Türkçesinin bastırılmasının ve «ezanı Muhammedi»nin Türkçe okutulmasının düşünülüp düşünülmediği sorusuna: «Bilindiği gibi Kur'ânın başarılı çevirileri yapılmıştır. Bunlar bastırılacak ve Türk halkıyla aydınlarının faydalarına sunulacaktır. Kur'ânın Tanrı buyruğu olarak anlaşılması için Türkçe olarak yayılması Kur'ânın ruhuna da uygundur. Türk milleti, eğer kendi dilinde okuyacak olursa Kur'ândaki ilâhî hakikatları ve onun güzelliğini anlayacaktır. Ezanın Türkçe olması için henüz bir karara varılmış değildir. Ezan, insanları Tanrının huzurunda toplanmaya çağırıştır. Bu çağırının anlaşılması yetiştir. Din bir vicdan meselesidir, kanun ve polis işi değildir. Bir zorlama yapılmayacaktır ve yapılamaz. Biz vicdan hürriyetini böyle anlıyoruz» karşılığını vermiştir.

25 Temmuz 1960'da Millî Birlik Komitesi aşağıdaki 35 numaralı tebliği yaptı: «Millî Birlik Komitesinin en büyük arzusu, vicdan hürriyetinin dayanağı olan kutsal dinimizi saf ve lekesiz olarak muhafaza etmek, onu gerici ve siyasî akımların aleti olmaktan korumaktır. Millettaşlarımızın inanç ve ibadetlerine kanun yoluyla veya zorla asla müdahale edilemez. Bu amaçla şurasını açıkça belirtmek isteriz ki, bazı kurumlar ve şahısların, millettaşlarımızı yanlış kanaatlara sevk edecek, meselâ ezan ve Kur'ânın Türkçe okunmasının mecburî olacağı yolundaki açıklama, yorum ve propagandaları hiç bir surette Millî Birlik Komitesi'nin düşüncelerini ifade etmemektedir.» Bu konuda **Yakup Kadri Karaosmanoğlu**, bu meselenin Atatürk'ün sağlığında leh-te ve aleyhte olarak inceden inceye tartışılmış olduğunu söylemiştir. Kendisi de, iyice hatırladığı gibi, “ekber” kelimesinin “ulu” ile bir olup olmadığı konusunda bu konuşmalara katılmıştır. (*Ulus*, 28. VII. 1960)

III. ANAYASADA DİN

Atatürk'ün zamanında Anayasadan bütün dinî deyimler çıkarıldı (8 Nisan 1928 tarih ve 1222 sayılı kanun), sonra da layiklik ilkesi temelli bir şekilde yerleştirildi (5 Şubat 1937 tarih ve 3115 sayılı kanun). Dinin siyasî amaçlarla kötüye kullanılmasına karşı çeşitli kanunlar çıkarıldı. Bu kötüye kullanmalar, özellikle Demokrat Parti'nin 14 Mayıs 1950'deki zaferinden sonra arttı, öyle ki, **Celâl Bayar**'la **Adnan Menderes** boyuna bunları kınamak zorun-

da kaldılar, ama bu, böyle gösterileri yapanların asıl kendi saflarından çıkmasını önleyemiyordu. Böylece Londra'daki uçak kazasından olağanüstü bir yolda kurtuluşundan (17 Şubat 1959) sonra onu bir parti kongresinde: «*Allahın ve Peygamberin milletin başına geçirdiği önder*» olarak alkışladılar. Yeni seçimlerin günü yaklaşıncı Menderes, Diyanet İşleri Başkanı Hayırlıoğlu'na, bütün müftülere bir genelge yollatarak, vâizlerin neler söylemeleri gerektiğini bildirtti. Bu genelge: «Bilhassa, şahsî, siyasî ve mezhebî hiç bir ihtilâfın çıkmamasına dikkat olunması ve millettaşlar arasındaki millî ve dinî tesanüde zarar verebilecek hareketlerden kaçınılması» sözleriyle bitiyordu.

General Cemal Gürsel, 3 Mayıs 1960'ta, siyasî krizin ortadan kalkması için Adnan Menderes'ten istediği 13 noktadan 11'incisi: «Dinin istismarından vazgeçilmesi» idi. 27 Temmuz 1960'ta İçişleri Bakanı General İhsan Kızıloğlu, onun adına, radyoda şunları söyledi: «Memlekette, vatandaşlar arasında din propagandası için bir atmosfer yaratmak ve bundan fayda sağlamak teşebbüsünde bulunulduğunu haber aldım. Buna karşı gerekli tedbirler alınmıştır.» Cumhuriyet Halk Partisi, yeni Anayasanın esaslarını hazırlayan komisyonun anketine karşı, yeni Anayasanın aşağıdaki maddeyi içerisine alması teklifinde bulundu: «Dini, dinî duyguları veya dince kutsal sayılan şeyleri kendisine siyasî veya şahsî nüfuz veya menfaat sağlamak için istismar etmek yasaktır. Vicdan hürriyetini korumak için gerekli tedbirler kanunlarla tayin edilir. Yukarıki yasağın aksine hareket eden veya buna teşvik eden siyasî partiler Anayasa Mahkemesince kapatılırlar.»

Buna karşı Konya Milletvekili **Abdurrahman Fahri Ağaoğlu**, 20 Nisan 1924 tarihli Anayasanın 2. maddesinin şu yolda değiştirilmesini teklif etti: «Türkiye Cumhuriyeti eyaletlerden müteşekkil bir İslâm devletidir. Resmî dili Türkçe, başşehri Ankara'dır». Teklifinin mucip sebeplerinde, bunda layikliğe karşı bir düşünce taşımadığını, sadece yurttaşların % 98'inin Müslüman olduklarının belirtilmesi gerektiğini, Türkiye'nin Sovyetleştirilmesi için ikinci beş yıllık planın 4. maddesinde: «Türkiye'de yönetilen layiklik akımının dejenere olması ve dinsizliğe çevrilmesi için mümkün olan her şey yapılmalıdır» denmekte olduğunu, dinî duyguların kuvvetlendirilmesinin komünizme karşı en iyi çare olacağını söylemiştir.⁵¹

IV. TANRIYA HAKARET VE PEYGAMBERİN ŞEREFİNİN KORUNMASI

Osman Nuri Çerman aleyhindeki ceza davasında mahkemenin isteği üzerine Başkan **Hayırlıoğlu** bir bilirkişi raporu gönderdi, bunda şöyle denilmekteydi: «Hiç bir ilmî değeri olmayan bu kitapta,⁵² yazar, İslâm dinini, Peygamberini, kitabını, ibadetini ve din adamlarını alçaltmaktadır. Bununla, devleti-

mizin temelini teşkil eden vicdan, düşünce ve öğretme hürriyetini sarsmak ve sosyal sınıflar arasına nifak sokmak istemektedir... Atatürk'ün söylememiş olduğu sözleri ileri sürmekte, ya da onun sözlerini değiştirmektedir... Türk çocuklarının İslâm dinine bağlılıklarını ortadan kaldırmak ve, yeni ibadet şekilleri meydana getirmek iddiasıyla, kendisini **Türk Luther'i** olarak göstermek istemektedir... Kitabının toplattırılmasını gerekli görmekteyim».

Çerman, iki oturumda kendini savunarak şunları söylemiştir: «Kendisi sadece ezanın Türkçeleştirilmesiyle yapılan İslâm'da reformun daha da genişletilmesinin, istenecek bir şey olduğunu iddia etmiştir. Bu daha Tanzimat reformuyla başlamış ve Atatürk tarafından tamamlanmıştır. Kara kuvvete karşı Atatürk'ün ışığında ilerlemek ve din tüccarlarının egemenliğine bir son vermek gerektir.» (*Yeni İstanbul*, 30. I. ve 13. II. 1958)

Çerman'ın kitabı, Nevşehir Milletvekili **Münip Hayri Ürgüplü**'yü, 12 Aralık 1957'de Ceza Kanununun 175'inci maddesinin aşağıdaki şekilde değiştirilmesi için bir kanun tadili teklifine sevketti⁵³ : «Din ve mezheplerden birini veya Peygamberlerden her hangi birisini tezyif ve tahkir için dil uzatanlar altı aya kadar hapisle cezalandırılır. Bu cürümler umuma neşir veya teşhir olunmuş yazı veya resim veya sair neşir vasıtasıyla işlenmiş ise gerek failin ve gerekse naşirin göreceği ceza bir seneden üç seneye kadar hapis ve 3000 liradan 5000 liraya kadar ağır para cezasıdır.» Mucip sebepler arasında Ürgüplü, *Akıs* dergisinin 29 Haziran 1957 tarihli nüshasında Peygambere bir çöl bedevîsi dediğini ve İslâmlığı Türk milletine uymayan bir ideoloji olarak gösterdiğini ileri sürmüştür.

Teklifin havale edildiği Adliye Komisyonu, 8 Şubat 1958'de raporunu verdi. Bunda, 1889 tarihli *Codice Zanardelli*'ye dayanan 1926 tarihli Türk Ceza Kanununda Tanrıya ve Peygamberlere hakaretin cezası bulunmadığı belirtilmekteydi. Bu boşluğun doldurulması gerekti. Komisyon aşağıdaki şekli teklif etmekteydi: «(Madde 175, fıkra 3) Her kim Allahı veya Peygamberi veya din ve mezhepleri veyahut dinen mukaddes addedilen mefhumları veya eşyayı tahkir ederse 3 aydan 1 seneye kadar hapis ve 300 liradan 1000 liraya kadar ağır para cezasıyla tecziye olunur. Bu fiiller neşren vâki olduğu takdirde, 6 aydan 2 seneye kadar hapis ve 500 liradan 2000 liraya kadar ağır para cezası hükmolunur.»

17 şubat tarihindeki umumî heyet toplantısında **Ürgüplü**, bu teklifiyle babasının: «Politikada namuslu ol» öğüdünü tuttuğunu, Peygamberin çölün değil, medeniyetin sembolü olduğunu, ona hakaretin cezasız kalmaması gerektiğini heyecanlı bir ifadeyle anlattı. **Gazi Yiğitbaşı** (Afyon), bir yazarın, bizim *Kâbemiz Atatürk'ün Anıt-Kabri'dir* iddiasında bulunduğunu söyledi. **Hikmet Bayur**, ortaçağdan beri dinlerin eleştirilebildiğini ileri sürdü. Bu kanun teklifi kabul edilecek olursa çok ciddi anlaşmazlıklara sebep olacaktı. Lüzumsuz ve tehlikeliydi. **Kâmil Boran** (Mardin), her şeye kadir Tanrıyı ka-

lımsız kanunlarla korunmaya muhtaç saymanın *küfür* ve *günah* olduğunu açıkladı. Bu teklif, bu memleketin dinsiz ve imansızların yurdu haline geldiği zannını uyandırır. Gelecekte Meryem'e, ıstavroza, hattâ Hindu-ların kutsal ineğine yapılan hakaretler de mi cezalandırılacaktı? **Sebatî Ataman** (D.P.) hangi dinlerin devletçe tanındığını ve dince kutsal sayılan şeylerin nasıl belirtileceğini sordu. Hâkimlerin bunu yapmalarına imkân yoktu.

24 Mart 1958'de teklif yeniden müzakere edildi. **Ürgüplü**, bu teklifin kabulünün İslâm dini ve insanlık için mübarek olacağını söyledi. **Mahmut Goloğlu** (Trabzon) tartışmaların sonuçlarını birleştirdiği uzun bir nutukta «devletçe tanınmış olan dinler» deyiminin zaten yürürlükte olan kanunda bulunduğu işaret etti (fıkra 1). Ama taslaktaki tek tek kelimelerin şümulü şüpheli olduğu için teklifin komisyona iadesini istedi. Komisyon sözcüsü **Servet Sezgin** de ona katıldı. Bundan sonra taslak değişiklik teklifleriyle birlikte Adalet Komisyonuna geri verildi (ve orada uyudu!).

V. REFORM YAZILARI VE POLEMİK

1936 yılında «*Revolutionary Turkey*» kitabını yazmış olan **Hilmi Malik Evrenol**, 1953'te, «*Dinin Kalkınması*» adında küçük bir eser yayınladı, bunda dinî bir reformun zorunluluğunu belirtti. Bütün başka sosyal kurumlar gibi din de, uygarlığı geriletmemesi için, yükseltilmeye muhtaçtı. Onun modern ilme uydurulması gerekti. Çünkü onun hem akla hem de kalbe hitap etmesi lâzımdı. Bugün arzu edilecek reform teolojiden ahlâka, metafizikten sosyolojiye giden yoldaydı. Dinî psikozlarsa taassup ve irticaa götürürdü. Ankara İlahiyat Fakültesi bu bakımdan, meselâ *Hartford Seminary Foundation*⁵⁴ ve Chicago ve Boston Üniversite Fakülteleri gibi, büyük hizmetler görebilirdi. Dini, müspet ilimlerin önderliği altında yeniden canlandırmak ve «*amme vicdanını*» tahrik etmek mümkün olabilirdi.

«*İslâm Dini, Aydın Gençler İçin*» adı altında emekli Orgeneral **Fahrettin Altay**'ın yayınladığı kitap büyük bir heyecan uyandırdı. Önsözünde : «Aydın gençlerden bir kısmında (din bakımından) bir boşluğun hüküm sürdüğü, çünkü onların İslâmlığın bazı taraflarını artık anlayamadıklarını yazmaktaydı. Onların vicdanî kanaatlerini yeniden milletin çoğunluğunun inançlarıyla uzlaştırmak lâzımdı. Dinî hurafelerden, şekilcilikten ve taassuptan kurtulunca insan hemcinslerine karşı hoşgörücü olurdu. Bütün tefsirleri bir yana bırakmalı ve sadece Kur'ânın sözlerine dayanmalıydı.» «*İslâm Dini*» başlıklı kısa bölümde kendi ana öğretilerini saymaktaydı. «Kur'ânda insanın ve öteki yaratıkların nasıl yaratıldıkları açıkça söylenmemiştir. 76. Sure modern evrim

teorisine uymaktadır. İslâmlık hiç bir zorlamayı kabul etmez, tersine (Buyruklarda) kolaylığı ve hoşgörölrlüğü ister. Kitabın 18 sayfasını ayırdığı Muhammed'i okurlarına insan olarak yakınlaştırmak istiyor. Muhammed, doğuşunda ve çocukluğunda öteki çocuklardan hiç farklı değildi. Anlatılan olağanüstü ne varsa, hepsi sonradan uydurulan masallardır. O sadece doğruluğu ve iyi karakteriyle kendini göstermişti. Yaşı büyüdükçe aklında belirli düşünceler şekillenmeye başlamıştı. Günümüzde de böyle yüksek fikri yetileri olan insanlara rastlanır. Bize de bazı kere ilhamlar geldiği olmuştur. Peygamberlerde buna «vahi» denir. İslâmlığın ana prensipi, onun anlaşılır olmasıdır. Bu sebeple Kur'ân Araplara kendi dillerinde gelmiştir. Gene aynı sebeple de bugün her milletin diline çevrilmek zorundadır. Arapçasının da yanına yazılması faydalı olur Kur'ân ayetlerinin anlaşılmasının «içtihat» denen kapısının kapanmış olduğunu söylemek yanlışdır. Çünkü fennin ilerlemesi karşısında bu ayetleri buna göre anlamak gerektir. Kim «Saat yakındır: ay yarıldı» (Sure 54, 1) ayetine, Muhammed'in bir mucizesini anlatıyor gözüyle bakarsa yanılır. Çünkü böyle bir olayı hiç kimse görmemiştir. Miracı Kur'ân rüya olarak anlatır; bunu Muhammed'in şu sözü de ispatlar: «Ben de ölümlü bir insan değil miyim?» (17,93) Hattâ vahyi o kadar iyi anlamış olan Süleyman Çelebi bile bir masala kurban olmuştur.

İslâmlıkta meleklerle inanmak da şarttır. Ama bunlar insanlardaki iyi duygular olabilirler, nasıl ki şeytan da kötü duygulardır. «Birçok kanatlı melek» *sûrat-i intikal* (kavrayış çabukluğu) anlamındadır. 5. sure 6. ayetteki abdest şartları sadece namaz sırasında dış temizliği amacıyledir. Sabah ve akşam birer kere ayakları yıkamak yetiştir. İnsanların çoğu için işlerini güçlerini, anlamadan Kur'ânı ezberlemek için bırakmaları doğru değildir. Kur'ânda sadece bir namazın vakti belirtilmiş, ötekilere işaret edilerek geçilmiştir. Anlaşılan Allah, eğer işe engel oluyorsa, sadece Mekke'ye yönelmek, eğilmek veya secde etmek ve «Allah» demekle namaz kılınmış olacağını söylemek istemiştir. Namaz sırasında ayakkapları çıkarmak zorunlu değildir. Sadece onların temiz olması gerektir. Büyük adamların karşısına saygı göstermek için nasıl açık başla çıkılıyorsa, namazı da öyle açık başla kılmak lâzımdır. Kur'ânda (2, 184) bütün bir ay oruç tutulacağı açık olarak bildirilmemiştir. Eyyam (*eyyam ma'dude*) kelimesi «üç ve daha fazla gün» anlamına gelir. Dinde zor olmadığına göre, eğer bütün ay oruç tutmak güç gelirse, Ramazanın ilk üç gününde tutmak yetiştir. Ramazanın, bazı takvim uzmanlarının hesaplarına göre Kur'ânın nazil olduğu Eylül ayı olarak saptanmalıdır. Büyük bir İslâm Kongresi bu takvim meselesi üzerinde bir karara varmalıdır. Sosyal bir kuruluş olan *zekât*, ailenin geçimi için gereken kadarı ayrıldıktan sonra, gelirin 1/40'ı oranında «Allah yolunda bir vergi» olarak «millî savunma vergisine» çevrilmelidir. En büyük «batıl itikat», cennetin kapısını Mekke'de aramaktır. Kurban edilen hayvanların etleri Hicaz yoksullarının ihtiyaçlarını çok aştığı için orada, bütün dünya Müslümanlarının faydalanması için bir konserve

fabrikası açılmalıdır. İslâmlıkta aklın alamayacağı hiç bir şey yoktur. Dinî görevlerden yerine getirilmeleri zor olanları kolaylaştırmak mümkündür.»

Buna önce **Şemsettin Yeşil** karşılık verdi: İslâmlıkta «belki» ve «ihtimal ki» yoktur; her şey, hiç değilse fazlarda tamamıyla belirtilmiştir. Kimsenin bu bakımdan içtihada hakkı yoktur. İslâm dünyası kitlesinin sağlamlığı işte bundandır. Bunu başkaları arasında Fransa Hükümeti'nin dileği üzerine Dr. **J. C. Mardrus** şöyle belirtmektedir: «(Kur'anın) Yeryüzündeki üç yüz milyon Müslüman üzerindeki nüfuzu bugün de o kadar büyüktür ki yabancı misyonerler, şimdiye kadar, doğruluğu tam olarak bilinen, tek bir Hristiyan etme olayı görülmediğini itirafta birliktirler. İyi idare edilen sözün biricik gerçek sihir olduğu o kadar doğrudur». General Fahrettin Altay Kur'an ayetlerinin çoğunu yanlış anlamıştır.

İkinci karşılık (Adını vermeyen bir yazarın), **Raif Ogan**'ın yönettiği haftalık *Hakkaniyet* mecmuasının (İstanbul) 109 ve daha sonraki nüshalarında çıktı: «General Fahrettin Altay reformatörlüğe hiç de yaraşamamaktadır» denmekteydi bunlarda, çünkü onun teklif ettiği yenilikler İslâmlığın ruhuna tamamıyla aykırıdır. Bu sebeple kitabının adını: «*İslâmlık hakkında görüşlerim*» koysaydı daha iyi ederdi. Namaz kılan ve oruç tutanlar gerici midirler? Şarap içmemeyi ve domuz eti yememeyi gerilik sayan aydınlar nüfus kâğıtlarındaki «Müslüman» kaydının yerine «Dinsiz» yazdırmalıydılar. Disiplinsiz bir ordu, talimsiz bir asker olabilir miydi?

İslam'da (No. 27, III 72) **Kemal Kuşçu**, zamanımızın en karakteristik özelliğinin pek iyi bilinen şeyleri bilmezlikten gelmek ve bir şey bilmediği halde uzmanmış gibi görünmek olduğunu yazıyordu. Eğer İslâmlıkta dinî masallar olsaydı aydın Avrupalılar da bu dine geçerler miydi? Sanki, bir hastaya Kur'ândan «şifa âyetleri» okuyan bir hocanın, Amerika'daki «Christian Science» mezhebinin bir papazından ne farkı vardı? Bir okuyucu mektubunda da şöyle denmekteydi: «Eğer kiliseye değilse, sayın General, ya nereye?»

Londra'da çıkan *Times* gazetesinin muhabiri **David Hotham**'la, Demokrat Parti'nin gazetesi olan *Zafer* arasında, Hotham'ın 17 Şubat 1960 tarihli ve «*Turks Turn Again to Religion*» başlıklı yazısı yüzünden şiddetli bir tartışma çıktı. Belki bu yazıdaki, Adnan Menderes'in din politikası hakkındaki bazı yargılar gerçeğe tamamıyla uymamaktaydı, ama *Zafer*'in başyazarı **Bahadır Dülger**, son derece sert bir cevapla işi haddinden fazla büyüttü. Bu yüzden de, düşünmeden yazıverdiği, Hotham'ın belki de komünist ajanı olduğu suçlamasını geri almak zorunda kaldı. Bahadır Dülger'in yazısı için kullandığı «Demokrat Parti Türkiye'de Vicdan Hürriyetinin Bekçisidir» başlığı, sonunda partisinin başına belâ olan, muhalefetin ezilmesine pek uygun düşmemiştir. Kasket hakkındaki: «The Turk can render unto Atatürk that which is Atatürk's, and unto Allah that which is Allah's» (Türk Atatürk'ün olanı Atatürk'e, Allah'ınkini Allaha verebildi.) sözünü **Sabri Konur** *İslâm* dergisinde, «kasketin

bütün Avrupa memleketlerinde bir halk serpuşu olduğu»nu söyleyerek çelmektedir.

VI. BEDİÜZZAMAN SAİT NURSİ

Birkaç yıl önce kendilerinden bahsettirenler *Ticani* tarikatının müritleri iken, günümüzde en çok heyecan uyandıranlar «*Nurcular*»dır. Bu, 1873'te Nurs köyünde (Bitlis ili, Hizan ilçesi) doğup 23 Mart 1960'ta Urfa'da ölen ve üzerinde çok tartışılan bir kişi olan Sait'in müritlerine verilen addır. Sait uzun ve henüz tamamıyla aydınlanmamış olan hayatının oldukça geç zamanlarında kendini, «Türk gençlerini İslâmlığın temizliğine çağırmağa» memur edilmiş olarak duymuşa benzemektedir. «*Risale-i Nur*» toplu adı altında binlerce sayfa tutan 150'den fazla kitap ve broşür yayınladı ki, bu ona yüzbinlerce taraflı, ama boyuna yeni ceza davaları getirdi. Ceza Kanununun 163. maddesine (Dinin şahsî maksatlar için kullanılması) karşı hareketten 1935'te 11 ay hapse mahkûm oldu, ama ondan sonraki senelerde daima beraat etti, çünkü onun ne «gizli bir tarikat kurduğu» ne de kötü maksatlar peşinden gittiği ispatlanabiliyordu. Gerçi dili bazı kere, 18. yüzyıl Osmanlıcası gibiydi, ama yazılarının muhtevası, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın belirttiği gibi, «Kur'âna uygundur». Bediüzzamanın «İslâmiyet Kahramanı» diye övdüğü Adnan Menderes onu Emirdağı'na (Afyon Karahisar Vilâyeti) sürerek başından atmak istemişti. Daha önce Ankara, İstanbul ve İzmir'de bir peygamber, ya da Mehdi gibi karşılanmıştı. Yurduna dönerken öldü. Taraflıları şimdiki halde, çalışmalarına devam etmektedirler.

TÜRKİYE'DE DİN ADAMLARI PROBLEMİ*

Türkiye'deki din adamlarının öğrenim durumu üzerinde Devlet Bakanı **Hıfzı Oğuz Bekata**, 18 Ağustos 1962'de, İstanbul basınına aşağıdaki sayıları açıklamıştır: Günümüzde Türkiye'de görevli, aşağı yukarı 60 000 din adamından 370'i bir yüksek okulu, 417'si lise derecesinde bir okulu, 1298'i ortaokulu ve 3106'sı ilkokulu bitirmiştir.

Din Adamları Meselesi başlığı altında **Falih Rifki Atay**, *Dünya* gazetesinin 4 Kasım 1962 tarihli nüshasında şöyle yazmaktadır: «Bize *Atatürkçü hocalar*, şeriat uleması değil, 20. yüzyılda yaşayan, Kur'anın ahlâkını zamanımıza uygulayacak, medenî kanunun ruhuna varmış ve kadınların eşit haklara sahip olmalarını savunacak hocalar lâzım.»

Maçka'da (Trabzon Vilâyeti) ekim - aralık 1962'de bir *İmam Gelişme Kursu* açılmış, bunu bitiren 74 imam ve hatip diploma almış ve aşağıdaki yolda and içmişlerdir: (*Dünya*, 9 Aralık 1962)

«Ecdadımızın şehit kanlarıyla yoğrulan aziz ve mukaddes vatanımızın neresinde olursa olsun, siyasî faaliyet ve telkinatta bulunmayacağımıza, bu hususta şahsiyeti ne olursa olsun, kimsenin tesir ve nüfuzu altında kalmayacağımıza, bu gibi hallerde ayrılık gözetmeksizin bütün vatandaşları birliğe davet edip, bir gaye altında toplayarak millî tesanüdü ve millî birliği temine çalışacağımıza, hattâ dini siyasete alet etmek isteyenler olursa, onlara İslâm dininin birlik ve toplum dini olduğunu, hiç bir zaman tefrikacılığa gidilemeyeceğini açıkça bildiren âyet ve hadisleri misal vererek anlatacağımıza... dinimiz üzerine yemin ederiz. Bu andlaşmamızda Cenabıhak bizleri ve bütün meslektaşlarımızı muvaffak kılsın, âmin.»

İlk ve ortaokullarda din öğretiminin günümüzdeki durumu ve o sırada mevcut bulunan 19 İmam-Hatip okulunun⁵⁵ programının uygulanması için Millî Eğitim Bakanlığınca kurulmuş bir «*Din Öğretimi Komitesi*,» *İslâm* dergisinin (Ankara) 55 - 56. sayılarında (Cilt V, s. 205 vds., 237 vds.) yayınlanan raporu vermiştir.

*Das Problem der Geistlichen in der Türkei: Die Welt des Islams, N.S., Vol. VIII, Nr. 3 (1963), s. 196 - 197.

İSLÂMCILARLA ATATÜRKÇÜLER ARASINDAKİ MÜCADELE*

İslâmcılarla Atatürkçüler arasındaki çekişme 27 Mayıs 1960'daki «*Hürriyet Hareketi*»nden beri şiddetini artırmıştır. Birinciler dinin layık devletten islâmî kurulların özerklikle yönetilmesi ve vakıf gelirlerinin salt dinsel amaçlara harcanması yoluyla, tamamıyla ayrılmasına uğraşüyor, ötekiler de Atatürk devrimlerinin, yobazların taassup ve hurafelerine karşı daha kuvvetle korunmasını ve, millî dili din alanında da egemen kılmak için, ibadetin yavaş yavaş Türkçeleştirilmesini istiyorlar.

Az önce Ankara'da iki önemli gösteri yapıldı: 13 Ocak 1963'te «*Türkiye Hayrat Hademesi Dernekleri Federasyonu*»nun ilk kongresi ile «*Türkiye İmam-Hatip Okulları Mezunları Dernekleri Federasyonu*»nun —bu dernekler üzerine *İslâm* (dergisi) geniş bilgi vermiştir (No. 64, Cilt VI, s. 113 - 121)— yıllık kongresi ve 20 şubatta 10,000 kadar ilkökul öğretmeninin toplantısı. Bu öğretmenler Atatürk'e and içmişler ve sonra iki saatlik bir gösteri yürüyüşü yapmışlar. Genç öğretmen **Nadide Yenisey** (Bigadiç)'in söylevi çok tesirli olmuştur, bu öğretmen, konuşması sırasında şunları söylemiştir: «Ben, 15,000 okulsuz köyle, yalnız tek bir öğretmeni bulunan 13,852'si adına konuşuyorum. Kulaklarımda hâlâ Atatürk'ün şu sözleri çınlıyor: '*Türkiye'nin gerçek efendisi köylüdür*' (*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* I, 219). Köy öğretmeni kara kuvvete karşı yalnız başınadır. Sadece son altı ayda 50 öğretmen dövülmüş, hat-ta birkaçı öldürülmüştür. Atatürk'üm! İşitiyor musun? Ben çocuklarıma Kur'ânı Türkçe açıklamaya çalışıyorum.» (21.II.1963 tarihli gündelik gazeteler-den)

Günümüzdeki durumu iki yayım pek iyi göstermektedir:

*Vom Kampf der Islamisten und der Kemalisten in der Türkei: Die Welt des Islams, N.S., Vol. VIII, Nr. 4 (1963), s. 252 - 256.

1) **Ali Fuat Başgil**, *Din ve Layiklik. Din Nedir? Din hürriyeti ve layiklik ne demektir?* 2. baskı, İstanbul 1962, 319 s.

2) **Tarık Z. Tunaya**, *İslâmcılık Cereyanı. Meşrutiyet'in siyâsî hayatı boyunca gelişmesi ve bugüne bıraktığı meseleler*. İstanbul 1962, XXIII + 331 s.

İstanbul Üniversitesinden emekli ordinaryüs profesör **Başgil**, muhalefet partileri tarafından ekim 1961'de Cumhurbaşkanlığına aday gösterilmiş ve uzun zamandan beri islâmcıların sözcüsü olarak ortada görünmüştür. Önsözde, babası Mehmet Şükrü efendiye ithaf ettiği kitabın, çok büyük bir rağbet gördüğünü (1. baskısı 1954, VII. 153 s.) söylemektedir. «Son yıllarda dine karşı saldırılar dayanılamayacak bir yaygınlığa erişmiştir; hatta üstün mevkilerde bulunan, ama bu alanda yetkisiz kişiler bile kaleme sarılmış ve 'Neden namaz sureleri Türkçe okunmasın? Vatandaşın Kur'ânı anlayabilmek için ana dilinde okumaya hakkı yok mudur?' diye sormaya kalkışmışlardır. Ashında her dinin kendi ibadet dili varmış. İslâmın dili de 'Kur'ân dili'dir. 'Sahte Lüther'ler' bugünün Türkiye'sine kargaşalık getirmişlerdir. Dedelerimiz sırf 'taklidi bir iman' ile rahatça yaşamışlardır. Bütün toplum *din havası* teneffüs ederdi. Günümüzdeyse iş tamamıyla değişmiştir. Din duygusu zayıflamıştır, eskiden dine karşı beslenen saygının yerini küstahça bir saygısızlık almıştır. Ana babalar iktisadî zorluklar yüzünden çocuklarına artık din terbiyesi verememektedirler. Okullar ve üniversiteler âdeta dine karşı propaganda ocakları haline gelmiştir.»

Yazar, tablonun aydınlık tarafları olduğunu da inkâr etmez: 19 imam-hatip okuluyla *yüksek İslâm Enstitüsü* (24 Kasım 1962'de Konya'da ikinci bir Yüksek İslâm Enstitüsü açılmıştır); kendisi, şubat 1961'de «Ligue Française de l'Enseignement»ın sorusu üzerine, kendisinin «antilayik» hareketinin başında olduğu hakkında *Le Monde* gazetesinde çıkan yazısının doğru olmadığı cevabını vermişti; kendisi layikliğın değil, tıpkı öğretmenleri Alain, Blondel, Chevalier ve Edgar Quinet gibi, «allahsızlığın» karşısındadır.

I. baskının önsözünde, daha Gülhane *Hatt-ı Humayun*'unda sağlanmış olan din özgürlüğünün sadece Tanrı evlerini serbestçe ziyaret edebilmekten ibaret olmadığını, çünkü bunun Sovyetler Birliği'nde bile caiz bulunduğunu söyler. Dinî yayım ve öğretim hürriyetinin de bunun içinde olduğunu açıklamaktadır. Bunun 1950'de ne halde olduğunu anlatmak için, kanıt olarak, Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nün 17 Mayıs 1943 tarihli bir yazısını göstermektedir. Bu yazı ile dinî bir atmosfer yaratmak ve gençlik için «dinî bir zihniyet» fideliği vücuda getirmemek için, Muhammed üzerine yazılmış bir kitabın yasaklandığı yazılıdır. Hükümetin bu yoldaki tutumu, sadece dine aykırı propaganda ya müsaade eden Sovyet Anayasasına (Madde 124'e) uymaktadır. Bir yüksek öğrenci birliğinin ısrarları üzerine kendisi 28 Nisan ve 5 Mayıs 1950'de iki konferans vermiş, sonra bunları *Yeni Sabah* gazetesinde bir sıra makale halinde yayınlamıştır; işte eldeki bu kitap böylece meydana gelmiştir. Dini kişisel bir iş olarak almak yanlış; o, toplum hayatının temizliği için en kuvvetli

kaynaktır. Özellikle İslâmlık din kılığına girmiş insanlıktır. 24 Temmuz 1953 tarihli «Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Kanunu», kitabın yeniden düzenlenmesini zorunlu kılmıştır.

Kitabın birinci bölümünde yazar, dinin niteliğini ve hayattaki yerini, ansiklopediciler Diderot ve d'Alembert'den başlayarak materyalistler Darwin, Büchner ve Haeckel ondan sonra pozitivist August Comte, sosyolog Durkheim, Lévy Bruhl ve Bouglé, faydacı filozoflardan Bentham ve John Stuart Mill'den ta din felsefecilerinden Guyau, Belo ve Faguet'ye kadar hepsinin düşüncelerine göre inceler.

2. bölümde «*Din hürriyeti ne demektir ?*» sorusuna karşılık verir. Türkiye'de dinle devlet arasındaki ilişkiler üzerine anlaşmazlık son haddine vardırılmıştır. Şimdiye kadar din özgürlüğü kavramı üzerinde ciddi bir inceleme yapılmış değildir. Kendisi kitabıyla bu boşluğu doldurmayı denemek istemektedir. Kur'ânı Türkçeye çevirmek, «*Peygamberin en büyük mucizesi*»nin dilinin musikisi yüzünden imkânsız, manasız ve faydasızdır. Kur'ân ne bir okul kitabı, ne de bir laboratuvar rehberidir. Din özgürlüğünün en önemli yönü, öğretim ve yayım hakkıdır. Hiç şüphesiz devletin, topluluğun rahatı için gözcülük görevi vardır, ama ibadeti kontrol hakkı asla; yeter ki, bu muharremde dövmek gibi halkı rahatsız edecek yolda olmasın. Bu bakımdan bizim devletten yalnız bir isteğimiz vardır: «Gölge etme başka ihsan istemem!»

3. bölümde «*Layiklik ne demektir ?*» sorusu ele alınmaktadır. Başgil diyor ki: «Devletin dine ve dinin devlete bağlı olmasını kabul etmeyıştır. Devlet ne bir din bezirgânı, ne de bir din düşmanı olmalıdır. Dinle devletin iki dost gibi kol kola aynı yolda yürüdükleri memleketler ne mutludurlar!» Başgil, St. Pavlus'un sözüne işaret eder «Sezar'a ait olanı ona, Allaha ait olanı da Allaha bırakınız» (Romalıları Mektup 13). Layiklik prensipi din adamlarının politikaya karışmasına olduğu kadar devletin de din sorularına karışmasına karşıdır.

4. bölümde yazar Türkiye'de dinle devlet arasındaki ilişkiyi, «*dine bağlı devlet*»ten başlayarak, «*yarı dinî devlet*» aşamasından «*devlete bağlı din*» meydana gelinceye kadar ki değişiklikleri inceler. 1928 tarihli ek anayasa gerçi İslâmlığı devlet dini olmaktan resmen çıkarmıştır, ama gerçekte din işleri yönetiminin devlete sıkı sıkıya bağlı oluşunu ortadan kaldırmamıştır, çünkü bütün din örgütü, görevlilerinin tümüyle hükümetin (daha doğrusu Başbakanın) buyruğu altında kalmakta devam etmiştir. Layiklik ilkesi ise onun özerkliliğini ister. Dinsiz bir toplumda din adamları, pirinç nasıl kayalıkta yetişmezse, öylece yetişemezler. Bu iş Katolik ve Protestan Üniversitelerinin (?) Teoloji Fakültelerinin bulunduğu Batıda başkadır. Tevhidi Tedrisat Kanunu gereğince kapatılan medreselerin yerine yenileri sürekli olarak açılmıştır, bu nedenle de yüksek din adamları yetiştirmenin kökü kurumuştur. Bugün Türkiye'de hemen hemen hiç din âlimleri kalmamıştır. Siyasî taassup yüzünden onların gelişmesi bir çıkmaza girmiştir. Bütün medenî memleket-

lerde din örgütleri tamamıyla özgür ve devletten ayırdır. Türkiye’de de bu, Vakıflar İdaresinin Diyanet İşleri Başkanlığına bağlanmasıyla adım adım gerçekleştirilebilir. Din alanındaki şimdiki bilgisizlik ki, —buna yazar çok üzülmemektedir—, yetenekli din adamları yetiştirmenin ihmal edilmesinin sonucudur.

5. bölümde Başgil, günümüzde ilimle din arasında süren savaşı anlatıyor. Bugün Türkiye’de dini aslından bilen pek az kimse vardır; «*diyanet buhranı*»nın daha da artmasından korkulur. Din bakımından Türkiye, yıkılmak üzere olan bir eve benzetilmektedir. Eğer bu buhran daha fazla sürerse, onu komünizmin pençesinden kurtarabilecek hiç bir kuvvet düşünülemez. Bugünün Türklerinin dünya görüşleri içinde ahrete inancının artık yeri yoktur On yıllarca süren baskı politikası yüzünden din alanında kapkara bir bilgisizlik hüküm sürmektedir. Bütün bilimsel ilerlemeler insanı, daima Tanrının iradesi altında bulunuştan, ona sadece dua ile yaklaşılabilmekten ve onun yarlıgıyıcılığına muhtaç olmaktan alıkoyamaz. Dinin masallardan (hurafe) temizlenmesi düşünmeye değer, ama dini geleneklerden ayırarak sadece bir gönül işi saymak mümkün değildir. Esrarengiz Hristiyanlığa karşı İslamlık kolay anlaşılır ve aydınlıktır. Günümüzdeki din buhranını atlatmak için tek çare ilimle dinin, akılla naklin (geleneğin) uzlaşmasıdır ki, bu da İslamlıkta kolaydır. Hiç şüphesiz bağımsız içtihat anarşiye götürür. İctihat «kapısı», artık yetenekli bilginler kalmayınca kendiliğinden kapanmıştır. Türkiye, bir (*Müslüman Milletler Şûrası*) toplamak için çalışmalıdır, bunun bir içtihat encümeni kurulmalıdır.

Ek I’de yazar, İslamlıkta bir reformun gerekli olup olmadığını inceler. Ona göre İslamlık, Katolik Kilisesinin 15. yüzyılda olduğu gibi «deformé» (biçimi bozulmuş) değildir ki, «reformé» edilmesi (düzeltilmesi) gereksin. Gerçi medreseler iskolaistik metotları yüzünden değersiz bir hale gelmişti, ama onları kapatıverecek yerde, onların yerine mükemmel okullar koymak gerekirdi. Dünyevî Üniversiteye eklenen İlahiyat Fakültesi sadece din eleştiricileri yetiştirir. MW XLVII 32: Profesör Osman Turan remarked (December, 14, 1955) «As long as the village imam is an ignorant fanatic (yobaz) and the village school teacher remains a misbeliever (zındık), and until we succeed in establishing western scientific knowledge it means that we cannot escape our spiritual crisis.»)

Ek II’de Yüksek İslâm Enstitüsünün (açılışı 1959) seviyesini yükseltmek için teklifler, ek III’de de yazarın Diyanet İşleri Başkanlığı için yeni bir teşkilât kanunu taslağı (*İslâm*, No. 35, III 328 vds.; bütün partilerden aşağı yukarı 150 milletvekilinin başka bir teklifi de gene *İslâm*, No 51, V 69 vds.; Cumhuriyet Halk Partisinden 11 milletvekilinin karşı teklifi: *Ulus*, 16 Şubat 1962).

Tunaya, kitabında problemin nazarî tarafından fazla tarihî tarafını ele almaktadır ve bunu, kitabın ikinci adının da anlattığı gibi, Atatürk öncesi zamanla, onun zamanındaki çeşitli gerici baş kaldırmalar üzerinde yapmak-

tadır. Ancak sayfa 188'den sonra, İkinci Cihan Savaşı sonrası gelişmeleri söz konusu olmaktadır. 7. Parti Kongresinde *gelenekçi cephe* ile *devrimci cephe* arasında bir çekişme oldu. Birinciler dinin gençliğe gerekli manevî bir besin olduğunu ileri sürmektedirler. Gençlere her şeyden önce, Müslümanlıkta bulunan ahlâk kanunlarını öğretmek gerekti. Doğudaki bir İslâm bloku komünizmi önleyecekti. Devrimcilerse buna karşılık, Türkün son gücünün damarlarındaki asıl kanda olduğunu söylemekteydiler (Atatürk'ün sözü, 20 Ekim 1927; Nutuk II 337) Komünizm bir iktisadî öğretiler, ona dinî değil, sadece iktisadî araçlarla karşı konulabilir. Türk milleti yaşayabilmek için *Garplı olmak* zorundadır.

1948'de gerek iktidar, gerek muhalefet partilerinde layikliğın yeniden gözden geçirilmesini isteyen İslâmcı gruplar meydana geldi. Demokrat Parti, Hamdullah Suphi Tanrıöver tarafından da desteklenerek, «*Devrim yobazlığı*»-na karşı cephe aldı. *Ticaniye* tarikatı daha da ileri vardı. Bunlar Atatürk'ün tanrısız olduğunu ve devriminin Türk milletini «*putperest*» yaptığını iddia ediyorlardı. Günümüzde, harf devriminin İncil dilini almak demek olduğu yolundaki saçmalar duyulmaktadır.

Kısa bir bölümde yazar 27 Mayıs 1960'tan bu yana geçen zamanı ele almaktadır. Millî devrimin amacı, Atatürk'ün reformlarına dayanan, tarafsız ve namuslu bir yönetim kurmak olmuştur. Yeni Anayasa da buna göredir. (Tunaya bu Anayasayı hazırlayanlardandı); din özgürlüğünü sağlamıştır (Madde 19), ama aynı zamanda Atatürk'ün 8 reform kanununu dokunulmaz olarak ilân etmiştir (Madde 153). Gelecek yıllarda layiklik ve din sorunu Türkiye'nin toplum hayatında önemli bir rol oynayacaktır.

3. bölümde İslâmlıktaki çeşitli reform hareketlerine genel bir bakış vardır; bu yöndeki yazılar, bunlar arasında Mahmut Hüseyin'in (Pakistanlı) *L'İslam dans la société moderne*'i (Paris 1961) incelenmektedir. Türk reformcularından sadece Sait Halim Paşa alınmıştır (Mehmet Âkif daha I. bölümde). Öğretmen Osman Nuri Çerman gibi kişilere yer verilmemiştir; anlaşılan, yazar bunları ciddiye almamıştır; hattâ Çerman'm *Türkiye için Din'de Reform* (1956) adlı eserini bile, çok zengin olan bibliyografyasına almamıştır, halbuki bu bibliyografyada, günümüzde ele geçirilmesi pek zor olan 1918 - 20 yılları *Alemdar* gazetesi ve özel bir itina ile *Sebilürreşad* gösterilmiştir. Tunaya 102 sav'da araştırmalarının sonuçlarını bir araya getirir. Bunun sonunda şöyle demektedir: «Gerçek medeniyet savaşı devrimci ekiple halk arasında cereyan etmemiştir ve etmemektedir. Savaş, devrimci ekiple dincilik iddiasında bulunan ekip arasında yapılmıştır ve yapılmaktadır. Dincilik, gelenekçilik iddiasında bulunanlar sadece İslâmcı değildirler./ ...Yapılacak iş basittir: İslâm gibi devrimci ve yüksek bir dini, hâlâ ortaçağ kafası ile yorumlayarak, Devrimi yıkmak yoluna sapan kişiler ve çevreler yerine, halk efkârının yapılışına faal olarak katılacak, *aydın kafalı, çağın meselelerini anlar din adamları* yetiştirmesine imkân vermek... Devrim prensipleri Türkiye'nin kuruluş ve kurtuluş

yollarıdır... Bağımsız ve millî bir devlet olan Türkiye Cumhuriyeti cehaletle, gerilikle, hurafecilikle savaşılarak kurulmuştur. İstiklâl Savaşı'nın bir anlamı da budur. Savaş bitmemiştir. » (Karşılaştır: Mustafa Kemal'in 31 Ocak 1932 tarihli İzmir'de Halk ile Konuşması: *A.S.D.*, II (1959), s. 83.)

Ek:

Bu arada Büyük Millet Meclisi'ne Diyanet İşleri Başkanlığı için, hükümet tarafından yeni bir kanun teklifi (Mucip sebepleriyle 44 madde, tümü 18 sayfa!) getirilmiştir. 5634 sayı ve 23 Mart 1950 tarihli kanunun yerine geçecektir. *İslâm* (No 66 ve 67, Cilt VI, s. 162 ve 228 vds.) şimdilik bu kanun lehinde olduğunu açıklamıştır.⁵⁶

TÜRKİYE'DE DİN ADAMLARININ YETİŞTİRİLMELERİ ÜZERİNE*

Türkiye'de dinî irticaa karşı savaşta, *aydın din adamlarının* sayısının nasıl artırılabilceği sorusu, gittikçe daha büyük bir önem kazanmaktadır. Eskişehir İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi'nin daveti üzerine, Atatürk'ü anma töreninde eski müftü ve vâiz **Abdullah Toprak** bir söylev vermiş ve bunda, Atatürk'ün dinî görüşlerini açıklamıştır (bakınız: **Sadi Borak**, *Atatürk ve Din*, İstanbul 1962). Atatürk 1923 yılında, o sırada Abdullah Toprak'ın öğrenci bulunduğu Konya Sultanî Medresesini ziyaret etmiş ve ona bir hadisi Türkçeye çevirtirmiş, bu sırada bulduğu yanlışları düzeltişi Atatürk'ün islâmî ilimler ve Arapçada ne kadar bilgili olduğunu göstermiştir (*Dünya*, 17. XI. 1963).

İstanbul'daki *Yüksek İslâm Enstitüsü*, 1963 kasımında, kitap, dergi, özellikle öğrencileriyle Avrupa ve Amerika'da mektuplaşmak isteyeceklerin adreslerini dileyen bir genelge yollamış ve buna 152'nci sayfadaki ders programını eklemişti.

Bu müfredat programı imam-hatip okullarınıninkilerle karşılaştırılacak olursa, kesin bir şekilde İslâmî bilgilere yöneldiği ve dünyevî konuların tamamıyla ortadan silinmiş oldukları görülür. Gerçekten bu programla —ders saatleri müstesna— öğretim, eski medreselerdekinden pek uzak değildir. Bu sebeple Atatürkçüler uzun zamandan beri «*kültür dersleri*»nin çoğaltılması yolunda bir değişiklik için uğraşmaktadırlar. Ama aynı zamanda din adamları yetiştirme probleminin tümünün yeniden ele alınması gerekmektedir. Bu amaçla Millî Eğitim Bakanlığının kurduğu komisyon 19-21 Kasım 1963'te Ankara'da toplanarak aşağıdaki raporu düzenledi (*İslâm*, No. 75, cilt VII, s. 81; karşılaştırmamız: *Tebliğler Dergisi*, No. 1281. 25. XI).

*Zur Ausbildung des Geistlichen in der Türkei: Die Welt des Islams, N.S., Vol. IX (1964), S. 260 - 264.

THE CURRICULUM OF THE HIGH ISLAMIC INSTITUTE

(The numbers show the hours of courses per week)

Subjects:	Year:	First	Second	Third	Fourth
1— <i>Al-Qur'ân</i>		2	2	1	1
2— <i>İlm al-yucuh</i> (Science for diverse readings of the Qur'ân).....		—	—	—	1
3— <i>Al-Tafsir</i> (Commentary of the Qur'ân)		—	1	2	2
4— <i>Belagat-i Qur'aniyye</i> (The metaphoric aspects of the Qur'ân)		—	—	—	1
5— <i>Hadis-i Şerif</i> (The tradition of the Prophet).		—	1	2	2
6— <i>Siyer-i Nebeviyye</i> (Detailed biography of the Prophet)		1	1	—	—
7— <i>İlm al-Kelâm</i> (Islamic theology)		2	2	1	—
8— <i>İslâm Hukuku</i> (Islamic Law)		—	—	1	1
9— <i>Fiqh ve Usul al-Fiqh</i> (Fiqh and its methodology)		—	—	—	1
10— <i>İslâm Dini ve Mezhepleri Tarihi</i> (The history of İslam and its schools of thought)		—	1	1	—
11— <i>Mukayeseli Dinler Tarihi</i> (The history of comparative religion)		1	1	1	—
12— <i>İslâmî Türk Edebiyatı Tarihi</i> (The history of Islamic Turkish literatur)		2	2	2	2
13— <i>Tasavvuf Tarihi</i> (The history of mysticism).....		—	2	1	1
14— <i>Ahlâk</i> (The morals).....		—	—	1	1
15— <i>İslâm Felsefesi Tarihi</i> (The history of Islamic philosophy).....		—	—	1	—
16— <i>Mantık</i> (Logic).....		—	—	1	—
17— <i>Muasırlık İslâm Ülkeleri Tarihi ve Coğrafyası</i> (The history and geography of contemporary İslamic countries).....		1	1	—	—
18— <i>Arap Dili ve Edebiyatı</i> (Arabic and its literature)		6	4	4	4
19— <i>Fars Dili ve Edebiyatı</i> (Persian and its literature)		2	2	1	1
20— <i>Dini Psikoloji</i> (The psychology of religion).....		2	2	1	1
21— <i>Dini Pedagoji</i> (The pedagogy of religion)		—	—	1	1
22— <i>İslâm Sanatları Tarihi</i> (The history of Islamic arts)		—	—	1	1
23— <i>Hitabet ve İrşad</i> (The oration and peaching)...		—	—	—	—
24— <i>Dini Musiki</i> (The religious music).....		1	1	1	1
25— Foreign Language (English, French, German)...		3	3	3	3
26— The history of Turkish Revolution		—	—	—	1
27— The History of Turkish Civilisation.....		2	2	—	—
28— The History of Islamic Civilisation.....		2	2	1	—
Total		25	28	28	27

DİN EĞİTİMİ PROBLEMLERİNİ İNCELEMELİ GÖREVLİ
KOMİSYONUN RAPORU

Kur'ân Kursları:

1 — Bu kursların, isteyen vatandaşa Kur'ânı yüzünden okutmak veya hıfzetmesini sağlamaktan ibaret olan gayesi içinde işlemesinin sağlanması, eğitim ve sağlık esaslarına aykırı şartlardan kurtarılması.

2 — Beş binden aşağı köy ve kasabalarımızda din hizmetlerini, Diyanet İşleri'nin mesuliyetinde ve imam hatip okullarının hizmete arz edeceği, belli süreli kurslardan yetiştirilmesi ve halen iş başında olanlar hariç başka kaynaklardan gelenlere hizmet ve vazife verilmemesi,

3 — Müftü ve kadrolu vaizlerle selâtin cami personeli için yüksek dereceli din öğrenimi görmüş olmak şarttır. Bunlar dışındaki beş binden yukarı nüfus bulunduran iskân yerlerindeki imam hatiplerin yedi yıllık bir imam hatip okulundan, tamamı yatılı olmak üzere ve en iyi şartlar içinde yetiştirilmesi ve bu kategorideki personelin ancak bu fıkra da tespit edilen istihdam miktar ve şartlarındaki kadar yetiştirilmesi şarttır.

Bu okulların bir meslek okulu olmak hüviyetlerinin sureti mutlaka muhafaza edilmesi meslek dışı öğrenci hazırlayamayacak şekilde işletilmesi ve yedi senelik bir bütün olarak ele alınması, diploma ile bölünmemesi,

4 — İmam hatip okulları adının (*İslâm Enstitüsü*) olarak değiştirilmesine ekseriyetle,

5 — Yüksek dereceli din öğretimi kurumlarının üniversite öğrenim esasları ve seviyesinde toplanması ve geliştirilmesi ve yüksek İslâm enstitülerinin üniversite merkezlerinde birer fakülte haline inkılâbı ve bundan böyle ilâhiyat fakültelerinin maddî ve manevî imkânlarını temin edinceye kadar yüksek İslâm enstitülerinin açılmamasına ittifakla,

6 — İmam hatip okullarının kapasitelerinin yukarıdaki ilgili maddelerde gösterilen imkânlarımıza mutlaka bağlı olması ve istihdam dışı personel yetiştirecek ya da müesseselerin seviyesini düşürecek sosyal şartları ihlâl edecek okul artışlarına imkân verilmemesine ittifakla,

7 — İmam hatip okullarının müfredat programları işbu teklif-

ler muvacehesinde Millî Eğitim Bakanlığınca teşkil olunacak Müşavere Heyeti tarafından tadil, tashih ve inkişaf ettirilmesine ittifakla,

8 — Biz, aşağıda isim ve imzaları bulunan heyet Millî Eğitim Bakanlığının daveti üzerine toplanmış ve üç günlük mütemadî ve kesif faaliyet neticesi yukarıda tesbit olunan hususların Millî Eğitim Bakanlığı makamına arzına hizasında ekseriyetle tabiri bulunan madde hariç, ittifakla karar verilmiştir. 21.XI.1963

(İmzalayanlar) Prof. Hilmi Ziya Ülken, Prof. Enver Ziya Karal, Prof. Fikret Işıltan, Prof. Adnan Erzi, Prof. Feridun Nafiz Uzluk, Prof. Tayyib Okıç, Doçent Abdülkadir Karahan, Diyanet İşleri Başkanı yardımcısı Sadettin Evrin, bu başkanlık müşavere heyetinden Hamdi Kasaboğlu ve Ali Aslan Aydın, Ankara Müftüsü Lütfi Doğan, İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Müdürü Ahmet Davudoğlu, aynı enstitünün tefsir öğretmeni Mehmet Sofuoğlu, Kitaplıklar Genel Müdürlüğü genel müdür yardımcısı İsmet Parmaksızoglu, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü öğretim şefi ve edebiyat öğretmeni İbrahim Olgun, Millî Eğitim Bakanlığından: Müsteşar Nuri Kodamanoğlu, muavini Mehmet Aslantürk, Millî Eğitim Talim ve Terbiye Heyeti Başkanı H. Hüsnü Ciritli, Din Öğretimi Dairesi Başkanı Dr. Selâhattin Çetintürk, Başmüfettiş Reşat Oğuz.

Bu raporu *İslâm* mecmuası (No. 75, s. 82 vds.) şiddetle protesto etti ve «hak ve hakikatin güneşi doğduğu zaman (!) onun bir şişirilmiş bir balon gibi sönmüreceğini» yazdı.

22 Aralık 1963'te «Türkiye Hayrat Hademeleri Cemiyetleri Federasyonu», 12 Ocak 1964'te «İmam Hatipliler Federasyonu» ikinci senelik kongrelerini topladılar. Her ikisinde de yukarıdaki rapor söz konusu oldu. Avrupa'ya yollanan 100,000 işçinin dini ihtiyaçlarının karşılanması için verilen bir takriri Diyanet İşleri Başkan vekili Sadettin Evrin olumlu karşılık verdi. Afyon Senatörü Dr. Rasim Hancıoğlu Diyanet İşleri Başkanlığı için hazırlanan yeni teşkilât kanununun müzakeresinin yıllardan beri sürüncemede bırakıldığından yakındı. (Başbakan İsmet İnönü, üçüncü koalisyon kabinesini kurduğu zaman 30 Aralık 1963 tarihinde yaptığı program açıklamasında kanun tasarısının hemen gündeme alınacağını söylemişti. Anayasaya göre genel idare içinde yeralan Diyanet İşleri «yeterli ve verimli imkânlar»a kavuşturulacaktı. (R. G., 11600, s. 5) Enver Tuncalp, «Biz onunla sonuna kadar mücadele edecek ve onu yıkacağız» sözleriyle bitirdiği uzun bir nutukla raporu kesin olarak reddetmişti (*İslâm*, No. 76, s. 107 - 111).

İmam ve Hatipler Kongresinde Millî Eğitim Bakanı Dr. İbrahim Öktem (10. VI. 1963'te Bakan olmuştur) rapor üzerinde uzun uzun durmuş (aynı mecmua, s. 117-120) ve bu arada şunları söylemişti: «Ben, din duygusu bakımından Müslüman din kardeşlerimin hiç birinden geri olmadığımı iddia ederim...

Büyükbabam ulemadandı, babam imam ve hafızdı... İmam-Hatip okullarını bitiren 1729 gençten ancak 900'ü devlet memuru olabilmıştır... Ben hiç bir vakit, İmam-Hatip okulları öğreticileri arasında komünistlerin bulunduğunu söylemedim... Ben Türkiye'de din öğretiminin zorunluluğuna kaniim; ama bunun için ihtisas okullarına (din öğretmeni yetiştirmek için) muhtacız... Amerika'da din öğretimi kiliselerin ve mezheplerin işidir. Ama bizde cemaat teşkilâtı bulunmadığı için bu görevi kısmen devlet üzerine almıştır... Rapor, İmam-Hatip okullarının kapatılmasını değil, tersine, aydın din adamlarına olan büyük ihtiyacı karşılamak için, onların daha iyi techiz edilmelerini tavsiye etmektedir...»

Buna karşılık **Erzurumlu Kemal**, 19 Ocak 1964'te Bakana bir açık mektup yayınladı (*İslâm*, No. 76, s. 113 - 116), bunda şöyle demektedir: «...Sizin selefiniz ve aynı partiden (C. H. P.) Prof. Dr. **Şevket Raşit Hatipoğlu** kamuoyunun takdirini kazanmıştı. ...Onun bakanlığı sırasında İmam-Hatip okullarının sayısı 19'dan 26'ya yükselmişti... İstanbul ve Konya'daki iki Yüksek İslâm Enstitüsüne bir tane de Kayseri'de⁵⁷ katılmalıdır... Şarap içmenin, domuz eti yemenin ve faiz almanın haram olmadığına dair bir fetva mı istiyorsunuz? Ezan, namaz, ve Kur'ân okumanın Türkçe olmasının caiz olduğu saçmasına inanan çocuklar mı yetiştirmek istiyorsunuz?... İmam-Hatip okulları öğrencilerinin % 95'inin yoksul köy çocukları olduğunu söylemektesiniz... Biz de bu imanlı gençlerin % 40'ının şehirli ailelerden olduklarını söylüyoruz... Eğer mezunlardan bu kadar azı tayin edilebiliyorsa bu, Diyanet İşleri Başkanlığının elindeki imkânın azlığından gelir... Boyuna «aydın din adamı» diye bağırılıp dururken, bizim 60,000 din adamına ihtiyacımız olduğu, ama mevcut İmam-Hatip okullarının bunlardan ancak pek azını yetiştirebildiği acı bir gerçektir... Bize lâzım olan, ölümünden sonra yazıları arasında şu söz bulunan meşhur bir Millî Eğitim Bakanının (acaba hangisi?) ruhudur: *Hürriyet-siz ibadet olmaz, hürriyetsiz diyanet olmaz...*»

AYASOFYA'DA YENİDEN ÂYİN Mİ*

II. Fatih Mehmet «Tanrısal Bilgelik Kilisesi»ni (*Aya Sofya*) Müslüman mabedine çevirdiği zaman (29 Mayıs 1453) buradaki fresk ve mozaikleri, önceki camie çevrilen kiliselerde olduğu gibi, badana ile örttürmüştü. Mozaiklerin 1854'te geçici olarak, İsviçreli Mimar G. Fossati tarafından temizlettilerinden sonra da bu iş tekrarlandı. Buna karşılık 1860'da bir vakitler *Khora* Manastırının «Kurtarıcı Kilisesi» olan *Kariye* camiinde mozaikler temizlendikten sonra, nartekslerde ve yan neflerdeki badana edilmemiş, bu da orta nefinde namaz kılınmasına engel olmamıştı.

Ruslar ve Yunanlıların «*Haçın yeniden dikilmesi*» isteklerine karşı İngiltere ve Fransa, Londra Konferansı'nda 22 Aralık 1919'da, Barış Andlaşması'na, «*Sancta Sofia... might be treated as an ancient monument... which should not be used for purposes of religious worship by any particular faith*» yolunda bir madde koymayı kararlaştırmışlardı. Ama 14 Şubat 1920'de Barış Konferansı, İngiliz kabinesinin 6 ocak tarihli: «not to deprive the Turks of Constantinople» teklifini, onların Anadolu'da iyi davranmaları (!) şartıyla kabul edince, bu niyet boşa çıktı.

Mustafa Kemal'in (Atatürk) zamanında mozaiklerin tamamıyla temizlenmesi ve bir daha kapanmamak üzere açığa çıkarılması üzerine bu camilerin müzeye çevrilmesi düşüncesi ağır bastı: Önce *Kariye* (1924), sonra da *Ayasofya*⁵⁸. 1924 yılında bu teşebbüs için henüz eksik olan hukukî dayanak, camilerin tasnifine dair olan 25 Aralık 1932 tarihli Nizamname ile sağlanmıştı.

Yakın zamanlarda, Ayasofya'nın yeniden mabet olarak kullanılması için bir hareket belirmektedir. Bunu, başkaları arasında, bir grup üniversiteli, 13 Mayıs 1964'te İstanbul'un 29. fetih yıldönümü için istedi. Ertesi sene, Diyanet İşleri Başkanı **Tevfik Gerçek**, aşağıdaki açıklamayı yaptı:

*Wieder Gottesdienst in der Hagia Sophia?: Die Welt des Islams, N.S., Vol. X, Nr. 3 - 4 (1966), s. 205 - 206.

«Koalisyon hükümetinden (Suat Hayri Ürgüplü'nün kabinesi) son günlerde bize, Ayasofya Müzesi'nin ibadete açılabilip açılmayacağı soruldu. Bu hususu 'Müşavere ve Dinî Eserler İnceleme Kurulu'nda görüştük. Komisyon, Ayasofya'nın müze olarak kullanılmasının içerisinde ibadete engel olmadığına karar verdi.»

Süleyman Demirel hükümeti tarafından 9 Aralık 1965 tarihinde tayin olunan yeni Diyanet İşleri Başkanı **İbrahim Elmalı**, bir gazetecinin sorusuna şu karşılığı vermiştir: «Müslüman olarak elbette Ayasofya'nın yeniden cami olarak kullanılmasını isterim. Ona asıl '*Fatih Camii*' adı yaraşır.»

Bu münasebetle, **Ahmet Adnan Saygun**'un *Yunus Emre Oratoryosu*'nun (solistler, koro ve orkestra için, 1946) Ayasofya'da çalınması için bir müracaati anmak gerektir. Din İşleri Yüksek Kurulu bu dileği 27 Eylül 1966'da ittifakla reddetti ve mucip sebep olarak da, sözde burasının *müze* olarak kullanılmasının onun *camii* karakterini değiştirmedigini gösterdi (basın 28. IX. 1966).

**DİZİN,
NOTLAR VE AÇIKLAMALAR**

NOTLAR VE AÇIKLAMALAR

- 1 Snouck-Hurgronje, *Der Islam*, Chantepie de la Saussaye, Lehrbuch der Religionsgeschichte, s. 696 (1925)
- 2 Aynı yerde, s. 700
- 3 Edward G. Browne, *The Persian Revolution* (1910)
- 4 Ziya Gökalp, «Yeni Hayat» (1918) Yeni baskısında yoktur (1941)
- 5 H. A. R. Gibb, *Modern Trends in Islam*, s. 92 (1947)
- 6 Ahmed Muhiddin, *Die Kulturbewegung im modernen Türkentum* s. 9 ve 47 (1947)
- 7 G. Bergsträsser *Islam und Abendland* s. 25. (1929)
- 8 Jean Deny, «Revue du Monde Musulman» (=RMM), LXI, s. 11 ve 14.
- 9 A. Galanti, *Küçük Türk Tetebbular* s. 122. (1925)
- 10 Ziya Gökalp, «İslâm Mecmuası» II, s. 552.
- 11 Richard Hartmann, *Die Krisis des Islam* s. 26 (1928), ve *Die Religion des Islam* s. 145 vd. (1944)
- 12 İsmail Arar, *Hükümet Programları 1920 - 1965*, s. 9 (1968)
- 13 Abdülmecid'in, «Türkiye Cumhuriyeti hakkındaki hayırhâhane temenniyatı Hilâfet-penahîlerini» anlatan telgrafnamesi (Türk tarihinin en şaşılacak bir olayı!) *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri = Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (= ASD), IV, No. 528
- 14 Ziya Gökalp «Yeni Hayat», s. 45 ve 47 (1941)
- 15 ASD, I (1945), s. 386 ve 317.
- 16 Sabri Şakir Ansay, *Eski Aile Hukukumuz Bir Nazar* (1952), s. 57.
- 17 Bu kanunun sürgün ile ilgili 1. ve 2. maddeleri, 1961 yılı Anayasası'nın 18. maddesinin hükmüne aykırı olarak 11 şubat 1964 günlü Anayasa Mahkemesi Kararı ile iptal olunmuştur: «Resmî Gazete», No. 11753. — Kur'âna (24, 2) göre birkaç suç halinde açığa yerine getirilecek ölüm cezası 13 temmuz 1965 tarihli ve 647 numaralı kanuna göre gizli şekilde infaz edilir. Krşl.: 1 ağustos 1967'de yürürlüğe giren Tüzük: «Resmî Gazete», No. 12662. — Bugünlerde ölüm cezasının kalkması lehine bir hareket var: «Ulus», 29 ocak 1970
- 18 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* s. 127 (1950)
- 19 Gazi M. Kemal: *Nutuk* II, s. 205 (1934 baskısı)
- 20 ASD, II (2. baskı, 1959), s. 214
- 21 ASD, I (1945), s. 345
- 22 ASD, II (1959), s. 215. Krşl.: M. Selim İmece, *Atatürk'ün Şapka Devrimi'nde Kastamonu Ve İnebolu Seyahatleri*, s. 59 (1959).

- 23 Ziya Gökalp, «Yeni Hayat» s. 9 (1941)
- 24 Bkz. Süleyman Çelebi, *Vesîletü'n-Necât Mevlid*, bastıran, Ahmet Ateş (1954)
- 25 ASD, IV, No. 577 (1964)
- 26 Diyanet İşleri Başkanlığı 1961 yılında yayımladığı *Kur'ân-ı Kerim ve Türkçe Anlamı* (Meâl), I – III. – Krşl. R. Paret.
- 27 Hafız Yaşar Okur, *Atatürk'le On Beş Yıl*. Dinî Hatıralar (1962). *Grenzen der Koran-forschung* (1950) ve G. Jäschke, *Wissenschaftliche Koranübersetzungen in die europäischen Hauptsprachen*. Necati Lugal Armağanı (1968), s. 367 vd.
- 28 A. Spitaler, *Die Verszählung des Koran nach islamischer Überlieferung* (1935).
- 29 J. Pedersen, *The Islamic Preacher*, Goldziher Memorial, I (1948), s. 226 ve *The Criticism of the Islamic Preacher*, «Die Welt des Islams» (= WI), II, Nr. 4 (1963), s. 215.
- 30 İlk kanun: 14 haziran 1935 tarihli ve 2800 numaralı kanun. Bugün 22 haziran 1965 tarihli ve 633 numaralı kanun yürürlüktedir: WI, X, Nr. 3-4 (1966), s. 185. Krşl.: Din İşleri Yüksek Kurulu Yönetmeliği: «Resmî Gazete», No. 12389 ve Cami Görevlileri Yönetmeliği: «Resmî Gazete», No. 12700 (15 eylül 1967'de yürürlüğe girdi.)
- 31 O zamanki medrese kitaplarına dair merhum Necati Lugal ve sayın Prof. M. Tayyib Okıç bana önemli bilgi verdiklerinden dolayı kendilerine teşekkür borçluyum.
- 32 W. Björkman, *Hochschulreformen im neuen Orient* (Ägypten und Türkei), «Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin» (= MSOS), XXXIV (1931), s. 76.
- 33 H. E. Allen, *The Turkish Transformation* (1935), s. 183 ve Howard A. Reed, *Turkey's New Imam-Hatip Schools*: WI, IV (1956), s. 150
- 34 H. A. Reed, *The Faculty of Divinity at Ankara: The Moslem World* (= MW), XLVI (1956), s. 295 ve XLVII (1957), s. 22
- 35 A. Schimmel, *Das Gelübde im türkischen Volksglauben*: WI, VI (1956), s. 71
- 36 554 numaralı af kanunu 7 nisan 1970'e kadar yürürlükte kalmıştır. Krşl.: G. Jäschke: *Türkiye'de İmam Nikâhı*, Sabri Şakir Ansay'ın Hatırasına Armağan (1964), s. 11
- 37 Atatürk, 31 ocak 1923'te İzmir'deki bir konuşmasında şöyle demişti: «Bizim dinimiz en makul ve en tabii bir dindir.» (ASD, II, s. 90)— Haklı olarak Süleymaniye Camiinde 27 Ramazan 1374'te Kadir gecesi son duasında Atatürk'ün hatırasına bu sözler sunulmuştur: «Vatanın kurtulması için cesaretle öne atılan ve kahraman Mehmetçiklerimize önder olarak vatanı kurtaran; hür bir vatan üzerinde imânlı, canlı ve inkılâpçı bir nesil yetiştirmeyi kendine en büyük gaye edinen M. Kemal Atatürk'e de ikram eyle, yâ Rabbi.» Bkz.: Franz Taeschner: Ein Gebet am Schlusse der Feier der «Nacht der Bestimmung» [Lailat ul-qadr, Kadir gecesi]: WI, IV, Nr. 2-3 (1955) s. 207.
- 38 Krşl.: Wilfred Cantwell Smith, *Modern Turkey: Islamic Reformation* (1951). Türkçe çözümlemesi. «İlâhiyat Fakültesi Dergisi», II (1953). Aynı yazar: *Islam in Modern History* (1957), s. 161. Kendisi Montreal McGill University'de 1951'de kurulmuş olan «Institute of Islamic Studies»in müdürüdür.
- 39 W. Barthold, *Halife-i Sultan: Mir Islama*, I (1912), s. 203 ve 345, Almanca çözümlemesi: Der Islam, VI, s. 350
- 40 Mazhar Müfit Kansu: *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I (1966), s. 35, 74, 131. Krşl.: G. Jäschke, *Auf dem Wege zur Türkischen Republik*: WI, V, Nr. 3 - 4 (1958) s. 206 ve *Mustafa Kemal et la proclamation de la République en Turquie*: «Orient» (Paris), No. 27 (1963), s. 29.
- 41 Orijinal metni: WI, V, Nr. 3-4, s. 217 (fotokopi) ve ASD, IV Nr. 367.
- 42 İsmail Arar, *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı* (1969), s. 41.
- 43 Krşl.: E. Tyan, Notes sur la distinction du spirituel et du temporel dans le Califat: «Annales de la Faculté de Droit», Beyrouth 1951, No. 1, s. 5 vd.
- 44 RMM, 1. II. 1924. Belki M. Kemal'in, 7 şubat 1923 tarihli ünlü Bahkesir Hutbesi'nin

- özetidir: *ASD*, II (1959), s. 96 (metni eksiktir; tümü Ankara'da bulunur mu?).
- 45 Oriente Moderno (= OM), IV (1924), s. 220. *ASD*, IV. Ciltte yoktur.
- Chotani'nin teklifini Hindistan'dan 1924 nisan ayında Ankara'ya dönen milletvekili Rasih (Kaplan) getirdi: Put'novoy Turtsii, IV, 353 vd.
- 46 Bugünlerde layiklik semeresi olarak Hutbede hükümete sayma duası, lüzumlu görülmediği için, az bulunur. Krşl.: Mustafa Runyun, *Hacıbayram Minberinden Hutbelerim* (1968).
- 47 Bilmen'den sonra: 6 – Hasan Hüsnü Erdem (5 nisan 1961), 7 – Mehmet Tefik Gerçek (13 ekim 1964), 8 – İbrahim Elmalı (9 aralık 1965), 9 – Ali Rıza Haksas (11 ekim 1966), 10 – Lütfi Doğan (28 aralık 1967).
- 48 1953 yılından beri «Radyo'da dinî ve ahlâkî Konuşmalar» (= dinî vaazlar) verilmektedir: WI, VI, s. 186 ve 201; Oriens, X, s. 189.
- 49 Mustafa Kemal'in Konya Sultanî Medresesinde 21 mart 1923 tarihli Ahmet Akseki'nin nutkuna cevabı: *ASD*, II, s. 153 (eksiktir).
- 50 «Resmî Gazete», Nr. 9351 («İlâhiyat Fakültesi Dergisi», 1'inci yıl, 1952).
- 51 Bkz. 1961 yılı Anayasası, madde 19 ve 153.
- 52 Türkiye için Din'de Reform (1956). Çerman, bundan başka, devamlı «Dinimizde Reform. Kemalizm» başlıklı bir derginin yazar ve yayımlayıcısıdır.
- 53 İslâm, No. 14, s. 30 vd. Ankara'da çıkan dergi, son sayısı (96) ile eylül 1965'te kapanmıştır. – Krşl.: G. Jäschke. Ehrenschtz Gottes und der Propheten in der Türkei: «Oriens», XV (1962), s. 296.
- 54 The Moslem Dergisi (1948: Muslim) World (MW) 1911 yılından beri çıkmaktadır.
- 55 Sayın Prof. M. Tayyib Okıç'ın bildirdiğine göre, şimdi 69 İmam-Hatip Okulu vardır: WI, XII, Nr. 1-3 (1969), s. 125.
- 56 22 haziran 1965 tarihli Kanun No. 633: WI, X, Nr. 3-4 (1966), s. 185. Bu kanuna göre müftülerin sayısı 634'ten 705'e, vâizlerin sayısı 288'den 715'e, Kur'ân öğretmenlerinin sayısı 702'den (1960) 1000'e, İmam Hatip, Kayyumların sayısı 11, 354'den (Kanun Nr. 619) 16, 342'ye yükseltilecekti.
- 57 25 aralık 1965'te kurulmuştur.
- 58 24 kasım 1934 tarihli kararname 1 şubat 1935'te yürürlüğe girdi. O zaman indirilmiş olan yuvarlak levhalar (Allah, Muhammed, Ebubekir, Ömer, Osman, Ali) 1949 yılı sonunda yeniden yerlerine asılmıştır. («Belleten», XXXVII, s. 778 ve 789)

DİZİN

DİZİN

- Abahoğlu, Nadir Nadi 67, 86, 89
Abdullah Azmi 57
Abdullah Cevdet 99, 111
Abdülmecit 16, 21, 35, 44, 119, 120, 121, 123, 124, 159
Âdem Dede 85
Adivar, Abdülhak Adnan 109
Adivar, Halide Edip 81
Ağa Han 99, 120, 124
Ağaoğlu, Abdurrahman Fahri, 134
Ahmet Nuri 47
Ahmet Rıza 25, 116, 122
Ahmet Yesevî 16, 34
A. Muhittin 15, 159
Akseki, Ahmet Hamdi, Akseki, Ahmet Hamdi 47, 59, 68, 83, 87, 130, 131
Allen, Henry Elisha 75, 79, 108
Altay, Gnl. Fahrettin 77, 136
Arar, İsmail 159
Ansay, Prof. Sabri Şakir 49, 50, 51, 127, 159
Aras, Tevfik Rüştü 21
Arda, Abdullah, 85
Arık, Prof. Hasan Remzi Oğuz 78
Arsebük, Prof. Esat, 78
Artam, Nurettin 85
Arvas, İbrahim, 47, 76
Atalay, Besim 48
Atatürk 15, 17, 19, 22, 23, 25, 28, 30, 31, 32, 36, 39, 43, 45, 46, 48, 74, 82, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 110, 111, 119, 121, 123, 124, 125, 130, 132, 133, 138, 143, 146, 147, 148, 155, 161
Atay, Falih Rıfkı 141
Banguoğlu, Tahsin 77, 86, 99, 100, 104
Barlas, Cemil Sait 99
Barutçu, Faik Ahmet 100
Başgil, Ord. Prof. Ali Fuat 144, 145, 146
Bayar, Celâl 98, 110, 133,
Bayur, Hikmet 43, 100, 127, 130, 135
Bediüzzaman, Sait Nursi 119
Bekata, Hıfzı Oğuz 141
Bergsträsser, G. 15, 51, 107, 159
Bilmen, Ömer Nasuhi 129
Bîrand, Prof. Hikmet 78
Borak, Sadi 149
Boran, Kâmil 135
Börekçizade Mehmet Rifat, bkz. Rifat Efendi
Browne, Edward G. 159
Brunet, L. 81
Cahun, Léon 15
Celâl Hoca 77
Celâlettin Rumi 34, 85
Cemal Hüsnü (Taray), 82
Cemaleddin el Efganî 12, 13, 19
Cemalettin (Göztepe imamı) 44
Cemil Sait, Sait Beyzade 48
Chotani, Seth 119, 125
Çağlar, Behçet Kemal 86
Çakmak, Mareşal Fevzi 46, 110
Çambel, Hasan Cemil 45
Çamlıbel, Faruk Nafiz 86

Çeliköz, Eminittin 101
Çerman, Osman Nuri 134, 147
Çetintürk, Selâhattin 152
Çınar, Vasıf 75
Çulha, A. Talha 47, 76

Dağıstani Ömer Hulûsi 54
Davutoğlu, Ahmet 152
Demirel, Süleyman 156
Deny, J. 15, 32, 159
Derviş Mehmet 95
Derviş Vahdeti 95, 101
Develioğlu, Abdullah 83
Doğan, Lütfi 152
Doğrul, Ömer Rıza 48
Dozy, R. 51
Duda, H. W. 51, 108
Dülger, Bahadır 138

Ebu Hanife 16, 47
Elmalı, İbrahim 156
El Gazali 13, 33, 47
Einstein 132
Enver Paşa 116
Erdem, Hasan Hüsnü 77
Erdem, Necati 48
Erim, Prof. Nihat 60, 67
Ersoy, Mehmet Âkif 14, 17, 18, 48, 85
Erzi, Prof. Adnan 152
Erzurumlu Kemal 153
Eşref Edib 83
Evronol, Hilmi Malik 136
Evrin, Sadettin 152

Faruk (eski Mısır Kralı) 21
Fehmi Efendi (İstanbul müftüsü) 44, 48
Fenik, Mümtaz Faik 46, 87
Fmdıkoğlu, Prof. Ziyaettin Fahri 85

Galanti, Avram 15, 159
Gerçekler, Mustafa Fehmi 57
Gerçekler, Tevfik 155
Gibb, H. A. R. 15, 108, 111, 159
Goloğlu Mahmut 136

Gökalp, Ziya 14, 15, 16, 17, 19, 20, 22,
23, 25, 28, 36, 42, 43, 46, 48, 54, 83,
85, 96, 97, 99, 107, 116, 159
Gökmen, F. 76
Günaltay, M. Şemsettin 14, 18, 48, 60,
68, 101, 102
Güney, Abdülkadir 98
Gürkan, Ahmet 46
Gürsel, Cemal 134

Hartmann, Richard 159

İbrahim el-Haydari 54
İçsel, Nazım 83
İğdemir, Uluğ 100
İhsan (İstanbul Konservatuvarından) 45
İkiz, Hüseyin 83
İleri, Tevfik 131
İlyas Sami (Şeyh) 123
İmam Hanbelî 102
İmam Malik 102
İmece, M. Selim 159
İnönü, İsmet 36, 98, 110, 124, 152
İsmail Şükrü (Şeyh) 121
İzmirli, Prof. İsmail Hakkı 48, 82, 132

Karahan, Prof. Abdülkadir 152
Karal, Prof. Enver Ziya 152
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 35, 133
Karpuzoğlu, Emin 86
Kasaboğlu, Hamdi 152
Kaya, Şükrü 32, 37, 97
Kılıç, Hakkı 67
Kızıloğlu, İhsan 134
Kilisli Rifat (Bilge) 77
Kodamanoğlu, Nuri 152
Konur, Sabri 138
Korgunal, Muharrem Zeki 47
Koraltan, Refik 111
Köksal, Mustafa Asım 83
Köni, Osman Nuri 67, 102
Köprülü, Prof. Mehmet Fuat 42, 83, 102
Köşemen, Ziya 86, 99
Kunter, Halim Baki 51
Kuşçu, Kemal 132, 144
Küçük Hamdi 48

Lane, E. W. 50
Lord Cromer 18
Lugal, Necati 49, 50 51, 74, 75
Lûtfi Fikri 124
Luther 16, 110

Mardin, Ömer Fevzi 83
Mardrus, J. C. 138
M. Ali Rıza 85
Mehmet Cemalettin 54
Mehmet Esat 54
Mehmet Nuri el Medeni 54
Mehmet, Sultan VI. 19, 20, 35, 44, 117, 118, 120
Mehmet, Sultan V. 116
Mehmet Şemsettin, bkz. Günaltay, M. Şemsettin
Mehmet Vehbi 20, 123
Mehmet Ziyaettin 54
Menderes, Adnan 79, 83, 92, 110, 132, 133, 138
Menteşeoğlu, Feridun Osman 97
Meyer, Erich 108
Mittermayr, H. 108
Muallim Naci 81
Muhammed Abduh 13, 14, 15, 17, 111
Muhammet el-Guneymi et-Taftazani 48
Muhammed Farid Vacdi 49
Muhammed İkbâl 12, 13
Muhammed Reşid Rıza 13
Muhammed Şakir 110
Muhiddin 107
Murad, Sultan III. 30
Muslihiddin Âdil 67, 82
Musa Kâzım 54, 57
Mustafa Ayni 46
Mustafa Fehmi, bkz. Gerçekler
Mustafa Fevzi 57
Mustafa Hayri 54
Mustafa Şakir 83
Müfid Efendi 44, 120

Nayır, Yaşar Nabi 99
Nayman, Şükrü 85, 99
Nurettin (Bursa Müftüsü) 45

Parmaksızoğlu, İsmet 152
Pars, Muhittin Baha 83
Pech, Edgar 117
Peker, Recep 67, 82, 83, 96, 111
Peyami Safa 67
Piri Zade Hüseyin Hüsnü 54
Pir Sultan Abdal 85

Ogan, Raif 86, 138
Oğuz, Reşat 152
Okıç, Prof. Tayyib 128 d., 142
Olgun, İhsan 77
Oral, Hulûsi 104

Öğütçü, Abdülkadir Kemali 83
Öktem, İbrahim 152
Ömer Faruk 117
Öner, Kenan 101
Örgeevren, Süreyya 102
Özcan, Sabri 128
Özçoban, Kemal 47
Özel, Ahmet 127, 128
Öz, Mustafa Şefik 83

Refet Paşa 120
Reşit Galip, Dr. 45
Rıza Nur 118
Rifat Efendi 44, 45, 95
Rossi, E. 108

Sait Halim Paşa 17
Saka, Hasan 60
Saraçoğlu, Şükrü 21, 125
Saydam, Refik 82
Saygun, Ahmet Adnan 156
Schaefer, H. H. 42
Schmid, Peter 109
Selim, Sultan I. 115
Sevgil, Hamit 48
Sevin, Nurettin 85
Sezgin, Servet 136
Sirer, Reşat Şemsettin 86, 99,
Sirmen, Fuat 46, 102
Spitaler, Anton 51
Soysal, Emin 67

Şapolyo, Enver Behnan 97
Şarlan, Hamdi 101
Şeyh İlyas Sami 123
Şeyh Sait 36, 95

Taeschner, F. 108
Talât Paşa 116
Tanrıöver, Hamdullah Suphi 83, 85, 98,
100, 127
Tunaya, Prof. Tarık Ziya 144, 146, 147
Tekelioğlu, Sinan 99, 101
Tevfik Fikret 85
Tınaz, Gnl. Naci 68
Tutya, M. Hüseyin 85

Ulusoy, Hüseyin 68
Us, Mehmet Âsım 48
Uzluk, Prof. Ferudun Nafiz 152

Ürgüplü, Münip Hayri 135, 136
Ürgüplü, Suat Hayri 156
Ülken, Prof. Himi Ziya 152

White, Charles 50, 51

Vâlâ Nurettin 85
Vâsıf Bey 125

Yahya oğlu İbrahim 45
Yalçın, Hüseyin Cahit 101
Yaltkaya, Şerefettin 48, 58, 75, 83, 132
Yazır, Elmalılı Mehmet Hamdi 48
Yenisey, Nadide 143
Yeşil, Şemsettin 47, 101, 138
Yiğitbaşı, Gazi 135
Yunus Emre 16, 34, 85
Yunus Nadi 48
Yüreğir, Ahmet Remzi 101
Yürütkan, Yusuf Ziya 77, 78

Zamahşarî 33
Zenger, J. Th 50
Ziya Gökalp bkz. Gökalp, Ziya